

Уæрæсейы Федерацийы наука æмæ уæлдæр ахуырады министрад
Федералон-паддзахадон бюджетон ахуырадон куыстуат «Цагат Ирыстоны
Хетагкаты Къостайы номыл паддзахадон университет»

Хозиты Идæ, Хетагкаты Кристинаæ

ИРОН АДÆМЫ КУЛЬТУРÆЙЫ ИСТОРИ

Ахуырадон-методикон пособи

Дзæуджыхъæу 2023

Хозиты Идæ, Хетагкаты Кристина. Ирон адамы культурайы истори: Ахуырадон-методикон пособи. – Дзæуджыхъæу: Цагат Ирыстоны Хетагкаты Къостайы номыл паддзахадон университет, 2023. – 169 ф.

Наукон редактор:

Бекъойты Владимир – филологон наукæты доктор, профессор (Цагат Ирыстоны Хетагкаты Къостайы номыл паддзахадон университет)

Рецензентæ:

Битарты Марина – филологон наукæты кандидат, Республикон газет «Северная Осетия»-ы сæйраг редактор

Хъæцмæзты Езетхан – филологон наукæты кандидат, ирон æвзаджы кафедрайы доцент Цагат Ирыстоны Хетагкаты Къостайы номыл паддзахадон университет

Хозиева И.Х., Хетагурова К.И. История культуры осетинского народа: учебно-методическое пособие / И.Х. Хозиева, К.И. Хетагурова; Сев.-Осет. гос. ун-т им. К.Л. Хетагурова. – Владикавказ: СОГУ им. К.Л. Хетагурова, 2023. – 169 с.

Дисциплина «Ирон адамы культурайы истори» («История культуры осетинского народа») крайне необходима для студентов факультета осетинской филологии СОГУ будущих учителей осетинского языка и литературы, ввиду того, что у них нет необходимой культурологической литературы. Использование методических пособий по другим дисциплинам удовлетворяет потребности педагогов-осетиноведов лишь частично.

Введение в учебно-методический оборот отдельных газетно журнальных статей не приводит к нужному эффекту, потому что для приведения их к единому знаменателю нужны необходимые навыки и определенные знания в области истории культуры.

В связи с этим целью учебной дисциплины является обучение студентов умению выбирать, систематизировать и анализировать соответствующий материал, определению эффективных путей решения той или иной культуроведческой задачи с помощью конкретных средств.

Курс знакомит студентов с происхождением осетин, с первыми письменными памятниками, с появлением осетинской грамматики, с появлением и развитием осетинской литературы.

Учебно-методическое пособие адресовано студентам филологических и искусствоведческих факультетов вузов РСО-Алания и РЮО-Государства Алания. Издание может быть полезно бакалаврам, магистрам и аспирантам филологического и искусствоведческого направления, а также преподавателям высшей, средней профессиональной и средней школы.

РАЗНЫХАС

«Ирон адæмы культурæйы истори»-йы курс нысангонд у бакалавриаты студенттæн – фидæны ирон æвзаг æмæ литературæйы ахуыргæнджытæн. Сæ уавæр ахæм у æмæ сын нæй хъæугæ методикон литературæ, уымæ гæсгæ пайда кæнынц алыхуызон æрмæджытæй. Уыдон та сæ фылдæр хай фыст сты уырыссаг æвзагыл æмæ сæ тæлмац кæнын кæй хъæуы, уый стыр зындынадтæ æвзарын кæны ахуыргæнджытæн урокты тематикон пълантæ аразгæйæ. Уымæ гæсгæ тæлмац кæнын бахъæуы газеттæ æмæ журналты мыхуыргонд уацтæ. Æмæ сæм уыцы хъуыддаджы фаг зонындынадтæ кæй нæ вæййы, уымæ гæсгæ тæлмацтæ иу кæнæ иннæ зонындынадтæй рауайынц къуыхцытимæ æмæ сæ уый фæхыгдары сæ куысты мидæг.

Ранымæд аххосæгты аиуварс кæныны тыххæй конд у ацы дæсныйады арæзты нысан, цæмæй студентты сахуыр кæна хъæугæ æрмæг æвзарын дæсныйады æууæлтæ базонын, бæлвырд фæрæзтæ сбæрæг кæнын æмæ уыдоны фæрцы хъæугæ фæлтæрддзинад райсын.

Ахуыргæнæн чиныг здæхт у Ирыстоны уæлдæр скъолаты ирон филологийы факультæтты студенттæн. Уыдоны уæлдай ахъаз уыдзæн сæ ахуыры мидæг филологон хаххыл чи ныллæуыд, уыцы магистранттæн æмæ аспиранттæн, стæй астæуккаг æмæ уæлдæр скъолайы ахуыргæнджытæн дæр.

Уымæй уæлдай сын баххуыс кæндзæн сæ миддуне æмæ зонадон-сфæлдыстадон зондахаст фæуæрæхдæр кæнынаен. «Ирон адæмы культурæйы истори»-йы дæсныйады тыххæй нырыккон æмбарынадтæ базонын æмæ сæ зонадон-сфæлдыстадон иртасынадæн методологон бындур сывæрынаен.

Ныртæккæ «Ирон адæмы культурæйы истори»-йы къабазы конд цæуынц дæсныйады ивгъуыд æмæ абоны уавæр иртасынады фæдыл куыстытæ, цæмæй алы фарсты мидис дæр бæрæггонд æрцæуа, уый тыххæй. Уыдоны æхсæн вазыгджын бынат ахсынц фарстытæ: ирон культурæйы историографийы, этногенезы, хъобайнаг культурæ, скифтæ æмæ сæрмæтты археологон æмæ материалон культурæйы бынтæ, аланты историон æмæ культурон цыртдзæвæнтæ, ирон фыссынады авдисæнтæ, ирон адæмы дзургæ

сфæлдыстад, ирон литературæ æмæ аивады уидæгтæ, ирон традицион культурæ. Уыдон иууылдæр сты ирон адæмы цардыуаджы бындур. Уыцы дуджы фæрцы нæм æрхæццæ сты нæ монон культурæ, нæ рагон истори æмæ адæмон сфæлдыстады æвдисæнтæ. Уыдоны ахуыр æмæ иртасыны фарстытæ æнцой кæнынц национ æмæ дунеон азфыссынадыл.

Дисциплинæ «Ирон адæмы культурæйы истори» сахуыргæнгæйæ студент

хъуамæ зона:

- ирон культурæйы рæзты сæйраг законбæрцад;
- сæйраг теоретикон æмбарынадтæ (культурæиртасæн, эстетикон æмæ аивадзонынадон);
- алы дуджы сæйраг историон цаутæ, се ‘ндæвдад æхсæнадон æмбарынадыл, адæмы культурæ æмæ æхсæнадон цардыл;
- ирон зонад, культурæ æмæ аивады цытджын архайджыты, историкты, этнографты, фысджыты, нывгæнджыты, композиторты куыстытæ;
- ирон культурæ – дунеон культурæйы иу хай æмæ йæ рæзты мидæг рацыди æппæт дунеон культурæйы этаптæ;

хъуамæ арæхса:

- ирон культурæйы рæзты историон факттæ кæрæдзиуыл барын æмæ æмных кæнын;
- хи царды мидæг культурæйы ахадындзинад æнкъарын æмæ дзы хиæххæстдзинадмæ тырнын;
- наукон-популярон литературæ бакæсгæйæ, культурæ æмæ аивады фенгæ кæнæ фехъусгæ уацмысты фæдыл хи хъыдытæ æмæ хæдбар хатдзæгтæ кæнын;
- культурæ æмæ аивады къабæзты хиахуырад бæрзонддæр кæнын: бæстæзонæн, литературон музейтæм æмæ равдыстытæм цæуын.

Курс «Ирон адæмы культурæйы истори» арæзт у æртæ хайæ: лекцион, практикон æмæ хæдбарон ахуыртæй. Уыдоны бындур æвæрд у ацы хъæугæ зонындзинæдтæн æмæ иртасынадты методологон куыстæн. Уыцы программон æрмæг царды уагъд цæуы алыхуызон ахуырты фæрцы.

Ахуыргæнæг хъæугæ æрмæг куы равзары, уæд ын йæ иу хай студенттæ ныффидар кæнынц хæдбарон куысты рæстæг. Практикон ахуыртæм цæттæ кæнгæйæ, студенттæ сæхæдæг, цы зонындзинæдтæ сæм ис, уыдоны бындурыл скæнынц хъæугæ хатдзæгтæ. Ахуырдаутæ разæнгардгонд цæуынц, цæмæй пайда кæной, куыд ахуырады зындгонд традицион хуызтæй, афтæ æндæр активон æмæ интерактивон хуызтæй: практикон æмæ теоретикон æрмæджытæй пайда кæнын, компьютерон æмæ интернетон фæрæзтæй архайын. Уый домæ студенттæй алыхуызон литературæимæ кусын. Ахуыргæнæг та йæ хъус дары, студенттæ æнæмæнг зонанаг æрмæгыл куыд бакусой, уымæ. Кæронбæттæны зонындзинæдтæ сбæрæг кæныны тæххæй студенттæ дæттынц фæлварæн.

Дæсныады теоретикон бындур сты, фыдыбæстæйы культурæйы историйы æппæты фæлтæрдджындæр иртасджыты монографион куыстытæ:

1. Абаев В.И. Избранные труды: Религия, фольклор литература. Владикавказ, 1990. с.
2. Блиев М.М., Бзаров Р.С. История Осетии с древнейших времен до конца XIX в. Владикавказ, 2000. Фидарова Р.Я. Художественная культура осетинского народа. – М.: Наука, 2007. izvestia-soigsi.ru/ru/archive/
3. Геродот. История. 4 т. Мельпомена. Владикавказ, 1995.
4. Гутнов Ф.С. Ранние аланы. Проблемы этносоциальной культуры. Владикавказ, 2001.
5. Фидарова Р.Я. Художественная культура осетинского народа. М.: Наука, 2018. izvestia-soigsi.ru/ru/archive/
6. Джыккайты Ш. Ф.Рагон ирон цард æмæ адæмы зондахаст. Дзæуджыхъæу, 2009. – 264 ф.
7. Калоев Б.А. Осетинские историко-этнографические этюды. М., 1999.
8. Козырева Т.З. Памятники родного языка. Орджоникидзе, 1972.
9. Турчанинов Г.Ф. Древние и средневековые памятники осетинского письма и языка. Владикавказ, 1990.

10. Уарзиати В. Избранные труды: Этнология. Культурология. Семиотика. / Сост. Е.М. Кочиева. А.П. Донченко. Владикавказ: Абета, 218. 640с.
11. Чибиров Л.А. Традиционная духовная культура осетин. Владикавказ, 2008.

Дисциплинаæйы иумæйаг гуырахаст:

Дисциплинаæйы куысты иумæйаг гуырахст у 4 зачетон иуæджы (144 сах.).

Лекцитæ – 18 сахаты

Практикон ахуыртæ – 38 сахаты

Хибарæй куыст – 61 сахаты.

ЛЕКЦИТЫ ТЕМАТИКÆ

1. Ирон адæмы культурæ æмæ историографи.
2. Индоевропæйаг æмæ ирайнаг адæмты историон ратæдзæн æмæ хъысмæт.
3. Хъобайнаг культурæ æмæ йæ ахадындынад дунеон культурæйы.
4. Скифаг æмæ сæрмæтаг адæмты археологон æмæ материалон культурæ.
5. Ирон адæмы фыдæлтæ – аланты историон æмæ культурон цаутæ (I-XV-æм æнустæ).
6. Ирон фыссынады цыртдзæвæнтæ.
7. Ирон адæмы дзургæ сфæлдыстад – ирон культурæйы ратæдзæн.
8. Ирон литературæ – нæ культурæйы вазыгджындæр хай.
9. Ирон традицион культурæ – ирон адæмы цардыуаджы бындур.

Ирон адæмы культурæ æмæ историографи.

Лекцийы пълан.

1. Бердзенаг æмæ æндæр авторты куыстытæ ирон адæмы рагфыдæлты цардыуаджы тыххæй.
2. Уæрæсейы Академийы уæнгты наукон-иртасæн куыстытæ ирон адæмы истори æмæ культурæйы тыххæй.
3. В.Ф.Миллер – ирон адæмы истори æмæ культурæ иртасæг.

4. Ёссæдзæм æнусы ахуыргæндтæ ирон адæмы культуæ æмæ историйы равзæрды тыххæй.
5. Ёмбарынадтæ «культуæ», «археологон культуæ», «материалон культуæ», «удварны культуæ».

«Ирон æвзаг у, хъуыдыйы æмæ
æнкъарæнты тæккæ лыстæгдæр
æмæ уæздандæр фæзилæнтæ
равдисынмæ чи арæхсы, ахæм
æнæаипп, рæвдз æмæ коммæгæс

ХОТЫХ»
Абайты Васо

**Бердзенаг æмæ æндæр авторты куыстытæ ирон адæмы
рагфыдæлты цардыуаджы тыххæй.**

Ирон адæм цæстыгагуыйау бахъахъхъæдтой се стырдæр хæзна – се 'взаг. Уый руаджы нæм æрхæццæ сты Нарты кадджытæ, уый руаджы зонам нæ культуæ, нæ истори æмæ нæ кæрæдзийы дæр, зонынц нæ æппæт дуне дæр. Зындгонд лæгтæ æвзаджы тыххæй дзырдтой: «Æвзаг у адæмы зæрдæ», – загъта Лев Толстой; «Æвзаджы хъæздыгдзинад у хъуыдыты хъæздыгдзинад», – дзырдта Н.Карамзин; «Æндæр æвзæгтæ чи нæ зоны, уый йæхи æвзагæн дæр ницы æмбары», – фыста Гете; «Æвзаг у адæмы истори. Æвзаг у цивилизаци æмæ культуæйы фæндаг», – дзырдта А.Куприн, «Искæцы адæмы цардыуаг æмæ æгъдæуттæ базонын дæ куы фæнда, уæд уал ын йе 'взаг сахуыр кæн», – загъта Пифагор. Абон алкæмæн дæр зонгæ сты К.Паустовскийы ныхæстæ: «Райгуыраен бæстæйæн æцæгæй уарзæн нæй, дæ адæмы æвзаг куы нæ уарзай, уæд. Йæ мадæлон æвзагыл стырзæрдæ чи у, уыцы адæймаг хъæддаг у. Уый цы у, уымæй зианхæссæг у, уымæн æмæ йæ адæмы ивгъуыд замантам, абоны бонмæ æмæ фидæнмæ бынтон куыдфæндыйы цæстæй кæй кæсы, йе 'взагыл дæр стырзæрдæ уый тыххæй у».

Нæ ирон æвзаджы тыххæй Михаил Боголюбов (советский и российский лингвист-иранист, академик РАН, доктор филологических наук, профессор)

афтæ зæгъы: «Ирон адæм тынг хорз бахъахъхъæдтой се 'взаджы рагон æууæлтæ, иннæ индоевропæйаг æвзæгты цы дзырдтæ æмæ грамматикон формæтæ нал ис, ахæмтæ, ома, ирон æвзаджы баззадис йæ рагон бындур. Уымæ гæсгæ ирон æвзаг у хæзна, къæбиц иннæ индоевропæйаг æвзæгтæ иртасынæн, æмæ йæ уый тыххæй ахуыр кæнынц дунейы стырдар университеты».

Уæдæ «Чи стæм? Кæцæй стæм?». «Чи сты? Кæцæй сты?» – ахæм фарст лæвардтой кæрæдзимæ XVIII-æм æнусы Ирыстонмæ æрцауæг ахуыргæндтæ дæр. Суанг XIII-æм æнусæй XVII-æм æнусмæ ирон адæмы фыдæлтæ – аланты историон цаутæ зындгонд сты ныгуылæн-европæйаг бæлццæтты куыстытæй. 1231 азы Кавказы уыд доминикайнаг минæвар Юлиан, 1253 азы – францаг сауджын Вильгельм де Рубрук, 1246 азы – италиаг Плано Карпини, 1436 азы – венециаг дипломат Иосафат Барбаро, бердзенаг фыссæг Иоанн Цец æмæ æндæртæ. Уыдон сæ куыстыты ныууагътой бирæ цымыдисаг хабæрттæ аланты цардыуаг, социалон уавæр, æгъдæуттæ æмæ диныл уырнынады тыххæй. Иоанн Цец йæ куыст «Теогония»-йы æрхаста дæнцæгтæ кавказаг аланты æвзагæй дыгуронау: «Дæ бон хуарз, ме 'фсин хсинæ, ду а фарндз никдзæ, ме 'фсин». Ахуыргæндтæн хорз фæахъаз Иоанн Цецы куыст. Ацы дзырдтæй дæр бæрæг уыд, алантæ ирон адæмы фыдæлтæ кæй уыдысты æмæ ирон æвзаг ирайнаг къордмæ кæй хауы, уый.

XVIII-æм æнусы Кавказы хæстон-административон службæйы уыдысты Штедер æмæ Я.Рейнегс. Хъæздыг æрмæг сæмбырд кодтой ирон адæмы цардыуаджы тыххæй. Рейнегс ма уымæй уæлдай сбæлвырд кодта, ирон æвзаг кæй хицæн кæны Кавказы адæмты æвзæгтæй. Сарæзта фыццаг ирон-дыгурон дзырдуат.

Уæрæсейы Академийы уæнгты наукон-иртасæн куыстытæ ирон адæмы истори æмæ культурайы тыххæй.

XVIII-æм æнусы дыккаг æмбисы Ирыстон бабæрæг кодтой Уæрæсейы наукæты Академийы ахуыргæндтæ Самуил-Готлиб Гмелин, Иоганн Антон Гюльденштедт æмæ Петр-Симон Паллас. Уыдон сæвæрдтой бындур ирон æвзагзонынадæн. Палас уæды рæстæг раиртæста, ирæттæ се 'взагмæ гæсгæ кæй хауынц инодоевропæйаг æвзæгты къордмæ, кæй сæм ис бирæ иумæйаг æмæ æнгæс дзырдтæ персайнагтимæ, немьцæгтимæ, славяйнæгтимæ.

Немыцаг ахуыргонд Юлиус Клапрот XIX-æм æнусы райдианы цард Уæрæсейы. Уыцы рæстæг рабалц кодта Кавказмæ. Йæ балц фæрæстмæ Ирыстоны. Ам сæмбырд кодта цымыдисаг этнографион, археологон æмæ æвзаджы æрмæг. Клапрот йæ наукон куыстыты раиртæста, ирæттæ кæй сты аланты байзæддæгтæ. Ацы наукон теори сарæзта фидар бындур ирон адæмы истори æмæ æвзаг дардæр иртасынæн, уæлдайдæр Клапроты куыст «Кавказмæ æмæ Гуырдзымæ балцы æрфыст» мыхуыры куы фæзынд, уæд. Клапрот ирон дзырдут саразынæн сæмбырд кодта 800 дзырды. Сæ раиртасгæйæ хъæддыхæй амыдта, зæгъгæ, ирон адæм сты сæрмæттæ æмæ аланты байзæддæгтæ. Фыста: «Кæд æмæ ирæттæ æрбацыдысты Доны былгæрæттæй, уæд уыдон сты рагон мидийаг сæрмæттæ. Сæрмæтаг дзырд «дон» абон дæр ссарæн ис Скæсæйнаг Европæйы дæтты нæмтты: Дон, Днепр, Донаприс, Донасп, Дуна, Дунай æмæ æндæрты», æмæ дарддæр йæ хъуыды баххæст кодта: «Ирæттæн се 'взаг историон документтæй хуыздæр æвдисæн у; хауы мидийаг æмæ персайнаг æвзæгты къордмæ... Ноджы диссагдæр та уый у, æмæ ирæттæ кæд сæрмæттæ сты, уæд сты алантæ дæр».

Ирон адæмæн стыр хæрзты бацыд академик Андрей Шегрен. Райгуырд 1794 азы Финляндийы, кусæг лæджы хæдзары. Зæрдæргъæвд лæппу 25 азмæ ссис философийы доктор æмæ бацыд Уæрæсейы наукæты Академимæ. 1835 азы рараст Кавказмæ. Фыццаг райдыдта иртасын гуырдзиаг æвзаг, æмбырд кодта алыхуызон этнографион æрмæг Кавказы цæрæг адæмты тыххæй, стæй æрцард Дзæуджыхъæуы. Ам бындуронæй райдыдта ахуыр кæнын æмæ иртасын ирон æвзаг. Зылдис хæххон æмæ быдираг хъæутыл, уыдис Мæздæджы, Хъубаны æмæ æндæр рæтты. Сахуыр кодта иронау æмæ

дыгурунау дзурын. Ёртæ азмæ цы æрмæг сæмбырд кодта, уый аласта Петербургмæ æмæ йыл зæрдæбынæй бакуыста. 1844 азы Петербурджы рацыд Шегрены фыццаг «Ирон грамматикæ». Уæлæмхасæн ын сарæзта ирон-уырыссаг æмæ уырыссаг-ирон дзырдутæ. Шегрен йæ иртасæн куысты грамматикон терминтæн радта ирон нæмттæ. Бирæтæй дзы абон дæр пайда кæнæм. Зæгъæм, ахæм дзырдтæ: хауæнтæ, нырыккон, ивгъуыд æмæ суинаг афонтæ, æххæст æмæ æнæххæст хуыз æмæ æнд. Андрей Шегрен зæрдиагæй бакуыста ирон дамгъуатыл дæр. Сарæзта йæ уырыссаг фыссынады бындурыл. Бацархайдта алы ирон мырæн дæр йæхи дамгъæ саразыныл. Шегрены ахадгæ куыстæн стыр аргъ скодтой йе 'мдугонтæ. Цалдæр хатты уагъд уыд уырыссаг, немыцаг æмæ францаг æвзæгтыл. 1846 азы Парижы наукæты Академи Шегренаен саккаг кодта йæ кадджындæр премитæй иу.

В.Ф.Миллер – ирон адæмы истори æмæ культурæ иртасæг.

Иры хæрзгæнджыты нæмттæ сыгъзæрин дамгъæтæй фыст сты нæ историйы, уыдонæй иу – уырыссаг стыр ахуыргонд Всеволод Миллер. Мæскуыйы университеты профессор, Миллер сæвæрдта ног бындур ирон æвзагзонынадæн. 1879 азы райдыдта иртасын æмæ ахуыр кæнын ирон адæмы æвзаг, этнографи æмæ дзургæ сфæлдыстад. Ёртæ азмæ Миллер æрзылд Ирыстоны алы къуымты. Адæмæй ныффыста Нарты кадджытæ, таурæгътæ, æмбисæндтæ, адæмон зарджытæ. XIX-æм æнусы кæрон рацыдысты йæ «Ирон этюдтæ» æртæ чиныгæй. Йæ бирæ азты куыстæн ын лæвæрд æрцыд паддзахы стыр сыгъзæрин майдан. Уымæй уæлдай В.Миллеры куысты фæстæ Европæйы ахуыргæндтæн зындгонд ссис индоевропæйаг æвзæгты иу къабаз – ирон æвзаг.

Всеволод Миллер 26 азы фæкуыста йæ зындгонд ирон-уырыссаг-немыцаг дзырдутыл, фæлæ йæ удæгасæй дзырдут рауадзын йæ къухы нæ бафтыд. Дзырдутыл бакуыста профессор А.А.Фрейман æмæ йæ 1927 азæй 1937 азмæ рауагъта æртæ чиныгæй. В.Миллеры размæ ирон æвзаг æмæ дзырдутыл афтæ бæстон ничима бакуыста. Хъæздыг у ирон æвзаг алы

фæзилæнтæй. Дзырдуатимæ базонгæ сты дунейы æппæт ирайнаг æвзæгтæ иртасджытæ æмæ дзы райстой пайдайаг æрмæг сæ иртасæн куыстытæн. Афтæ райдыдта ног, уæлдæр къæпхæныл æвæрд, ирон æвзагзонынад.

Æссæдзæм æнусы ахуыргæндтæ ирон адæмы культураæ æмæ историйы равзæрды тыххæй.

Æссæдзæм æнусы райдиан ирон æвзаг иртæста Бернард Мункачи. Уый 1901 азы рауагъта йæ чиныг «Ариаг æмæ кавказаг элементтæ финнаг-угойраг æвзæгты», 1902 азы ныммыхуыр кодта немыцаг æвзагыл йæ иннæ куыст «Алайнаг дзырдтæ венгрияг æвзаджы». Мункачи венгрияг æвзаджы раиртæста 30 ирон дзырдæй фылдæр. Зæгъæн ис, Мункачи Венгрийы сæвæрдта фидар бындур ирон æвзаг иртасынæн. Йæ хъуыддаг ын дарддæр ахæцца кодта венгрияг профессор Евæ Апор.

1957-æм азы Фекете Надь Венгрийы паддзахадон архивы ссардта 1422-æм азы документ. Уыдис дзы дзырдты номхыгъд, æдæппæт 40 дзырды бæрц. Венгрияг ахуыргонд Ю.Немет æнцонæй раиртæста, дзырдтæ кæй сты ясаг, венгрияг аланты æвзагыл фыст. Се 'ппæты дæр æнцонæй ратæлмацгæнæн уыд абоны ирон æвзагæй пайда кæнгæйæ. Фæстæдæр Ю.Немет ныффыста уац: «Венгрияг аланты, ясты дзырдуат» æмæ йæ ныммыхуыр кодта Венгрийы наукæты Академийы рауагъдады, уый фæстæ – немыцаг журналы. 1960 азы Абайты Васо ацы уац ныммыхуыр кодта тæлмацгондæй Дзæуджыхъæуы. Васойы иртæстмæ гæсгæ, дзырдуаты цы дзырдтæ ис, уыдон сты ирон æмæ дыгурон, хъæддыхæй зæгъы, ясаг æвзаг тынг хæстæг кæй лæууы дыгурон диалектмæ.

Æндæр венгрияг ахуыргонд Янош Харматта Будапешты рауагъта йæ чиныг «Ирайнаг фæдтæ Хуссар Уæрæсейы». Дзæвгар рæстæг Уæрæсейы фæцард немыцаг ахуыргонд Макс Фасмер. Уый иртæста славяйнаг æмæ ирайнаг æвзæгтæ. 1923-æм азы рауагъта йæ чиныг: «Ирайнаг адæмтæ Скæсæн Европæйы».

Абон бирæ сты, ирон æвзаг дунейы чи иртæста æмæ иртасы, уыдоны нæмттæ: Англисы – профессор Илья Гершевич, Францы – Эмиль Бенвенист, Жорж Дюмезиль, Ален Кристол. Зындгонд у чехословакаг ахуыргонд Ладислав Згустайы ном. Ирон æвзаджы суинаг иртасджытæн амыдта: «Ирон æвзаг иннæ ирайнаг æвзæгты æхсæн ахсы сæрмагонд бынат, уымæн æмæ ирон адæм се 'взагæн бахъахъхъæдтой йæ рагон бындур, йæ апп; иннæ ирайнаг адæмтæ фесæфтой уыцы рагон апп, се 'взаджы бындур фесæфт æмæ аныгъуылд æнусты тары». Ноджы ма фæдзæхста: ирон æвзаджы сусæгдзинæдтæ раиртасын кæй фæнды, уый йæ хъуамæ бындуронæй сахуыр кæна æмæ йыл базона дзурын.

Куыд уынæм, афтæмæй ирон æвзаг иртасджыты нымæц фылдæрæй-фылдæр кæны. Фæстаг азты йæм сæ цæстæнгас æрдардтой Ныгуылæн Европæйы иннæ бæстæтæ дæр. Уыдонæй иу – голландийаг профессор Карл Эбелинг. Йæ хъуыддаг ын дарддæр ахæццæ кодта голландиаг æрыгон ахуыргонд Джонни Кет. Куыд загъта, афтæмæй йæ ирон æвзагмæ æрбахæстæг кодта ирайнаг æвзæгтæ иртасæг Александр Лубожский (сæ институты йын лæвæрдта ирон æвзаг). Норвегийы ирон æвзаг иртæстой æмæ иртасынц зындгонд профессор Георг Моргенштерне, Ганс Фогт æмæ Фридрих Тордарсон. Тордарсон ма иртасы туркаг ирæтты æвзаг дæр. Суанг Америкайы дæр ахуыр кæнынц ирон æвзаг æмæ литературæйы истори: ахуыргæндтæ Георг Вернадский æмæ Роберт Кент. Профессор Бернард Бахрахы чиныг «Алантæ Скæсæны» англисаг æвзагæй тæлмацгондæй рацыд 1993 азы Мæскуыйы Академик Исаты Мæхæмæты редакцигондæй.

Ирон истори æмæ æвзагзонынады хъуыддагмæ стыр æвæрæнтæ бахастой ахуыргонд М.М. Ковалевский, этнографтæ Санаты æфсымæртæ, зындгонд публицист Хъаныхъуаты Инал, фыссæг Цæголты Георгий, ирон литературон æвзаджы бындурæвæрæг Хетæгкаты Къоста, фыццаг ирон профессор Æлборты Барысби, академиктæ Абайты Васо æмæ Исаты Мæхæмæт, профессортæ Гуыриаты Тамерлан, Джыккайты Шамил, ахуыргæндтæ Бигъуылаты Барис, Кодзырты Тамарæ æмæ иннæтæ.

Æмбарынадтæ «культура», «археологон культура», «материалон культура», «удварны культура».

Дзырд «культура» у латинаг, амонь «возделывание, обрабатывание» – æмткæй райсгæйæ адæм цы сарæзтой, куысты рацарæзты, æхсæнады æмæ хъуыдыкæнынады, уый; адæймаг цыдæриддæр йæ къухтæй сарæзта, уый (æрдзон фæзындтытæ, хъæздыгдзинæдтæ сæвзæрдысты сæхи æгъдауæй). **Археологон** культура – рагон адæмты цард æмæ культура иртасын археологон ракъæхтытæм гæсгæ. **Материалон** культура – адæм къухæй цы сфæлдыстой, уый. **Удварны (монон)** культура – уæлмонц хъуыдытыл æфтауæг (театр, музыка, литература, нывкæнынад æмæ æнд.), традицион культура, фыссынад, спортивон хъæзтытæ æмæ æнд.

Археологи - историон наука, иртасы адæмы рагистори предметон цыртдзæвæнтæм гæсгæ. Дзырд «археологи» арæст у дыууæ бердзенаг дзырдæй: «архайос» – рагон, «логос» – дзырд, зонынад, ома, «рагон царды зонынад» (знание). Археологон цыртдзæвæнтæ сты рагзамантæй баззайæццæгтæ (остатки прошлого). Археологон цыртдзæвæнтæ алыхуызон сты. Сæ фылдæр хуызмæ хауынц рагон хъæууаттæ æмæ ингæнтæ.

1. Рагон хъæууаттæ кæнынц æртæ дихы:

- фыццагон адæмы царæн бынæттæ, нæ сын вæййы цæстæй равзарæн, фылдæр хатт вæййынц зæххы бын арф ран;
- дыккаг царæн бынæттæ – гом бынæттæ, ома, фидаргонд ницæмæй вæййынц;
- фидаргонд бынæттæ: кæнæ æрдзон æрхытæй, кæнæ къухæй конд къултæй, къахт дзыхъхъытæй фидаргонд.

2. Кавказы ис алыхуызон рагон ингæнтæ: обæутты бын дзыхъхъыты ингæнтæ, зæххы бын арæзтыты (катакомбы, подземные галереи), дурын асыччыты, хъæдын къалодты, зæппæдзты, лæгæтты æмæ æнд.

3. Рагон царæнуæттæ æмæ ингæнтæй археологон цыртдзæвæнтæм хауынц алыхуызон дурын æмæ хъæдын арæзтытæ. Дурæй конд: Тæтæртуппы минарет

(Златы мәсыг), Нузалы аргъуан, «Зылын цырт» – Заманхъулмæ хæстæг дурын цырт, Зеленчукуы цыртдзæвæн; хъæдæй конд – «Рекомы кувæндон» æмæ æнд. Уыдонæй уæлдай ахæм цыртдзæвæнтæм хауынц алыхуызон марды цыртдзæвæнтæ, дурын плитайыл (къæйыл) фыстытæ, рагон æхцатæ, дзаума æмæ æнд.

Литературæ

1. Абаев В.И. Избранные труды: Религия, фольклор, литература. Владикавказ, 1990.
2. Абаев В.И. Избранные труды. Общее и сравнительное языкознание. Владикавказ, 1995.
3. Блиев М.М., Бзаров Р.С. История Осетии с древнейших времен до конца XIX в. Владикавказ, 2000.
4. Васильева Л.М. Проблемы истории Осетии в русской науке XIX века (Историографический очерк). Орджоникидзе, 1975.
5. Калоев Б.А. Миллер – кавказовед. Орджоникидзе, 1963.
6. Калоев Б.А. Осетинские историко-этнографические этюды. М.: Наука, 1999.

Индоевропæйаг æмæ ирайнаг адæмты историон ратæдзæн æмæ хъысмæт.

Пълан:

1. Индоевропæйаг æдæмты рагфыдыуæзæг, сæ истори æмæ культурæйы æвдисæнтæ археологон ракъахæнты.
2. Ирайнаг адæмты фæд Азийы.
3. Скифты европæйаг дуг.
4. Ягнобты истори æмæ культурæ.
5. Рагон хæзнаты æмбырдгонд: Авестæ.

Индоевропæйаг æдæмты рагфыдыуæзæг, сæ истори æмæ культурæйы æвдисæнтæ археологон ракъахæнты.

Куыд зонæм, афтæмæй индоевропæйаг адæмтæм хаудысты рагон хеттæ, римæгтæ, кельттæ, сомихæгтæ, албайнæгтæ, мидийæгтæ, ромайнаг æмæ ирайнаг адæмтæ. Ахуыргæндтæ куыд сбæрæг кодтой, афтæмæй ирайнаг æвзаджы къордмæ хауынц ирон, персайнаг, афгайнаг, курдаг, таджикаг, таттаг, талышаг, белуджаг, ягнобаг, памираг æвзæгтæ æмæ диалекттæ. Рагзаманты ма ацы æвзаджы къордмæ хаудысты рагон персайнаг æмæ авестæйаг æвзæгтæ, Астæуккаг Азийы раджы цæрæг сакты æвзаг (уыдысты скифты рагхæстæджытæ).

XIX-XX æнусты, ахуыргæндтæ куы сбæрæг кодтой ирайнаг адæмты иу къабазы хæстæгдзинад – скифтæ – алантæ – ирæттæ, уæд ирон адæмы руаджы раиртæстой æмæ базыдтой скифтæ æмæ аланты царды æмæ удыхъæды сусæгдзинæдтæ. Францаг ахуыргонд Жорж Дюмезилмæ ирон æвзаг æмæ Нарты эпос иртасгæйæ стыр диссаг фæкаст иу хъуыддаг: 2 мины 500 азы фæстæ скифты базонæн уыд ирон адæмы цардыуаджы æмæ удыхъæды. Ахуыргонд ацы хъуыддаг рахуыдта алæмæты диссаг. Уый дзырдта: «Ацы стыр диссаг æнæхъаугъайаг у: индоевропæйаг адæмты æхсæн æрмæстдæр ирæттæ бахъахъхæдтой афтæ бындуронæй се 'взаг æмæ адæмон сфæлдыстад».

Гуыриаты Тамерлан куыд зæгъы, афтæмæй ирон æвзаг кæд хорз бахъахъхæдта йæ индоевропæйаг лексикон хъæздэгдзинæдтæ, уæддæр ыл фæзындис бердзенаг, италиаг, угойраг-финнаг, гермайнаг, славяйнаг, мангойлаг, кавказаг æмæ æндæр æвзæгты тæваг. Фæлæ уæддæр скифаг-сæрмæтаг æвзаджы æвдисæнтæ базадысты Дунайæ Хъаспийы денджызы онг. Уыдон сты цалдæр мины бæрц географион æмæ сæрмагонд нæмттæ. Уыцы дзырдты нысаниуæг ахуыргæндтæ раиртæстой æрмæстдæр ирон æвзаджы æххуысæй. Зæгъæм, Днепр амоны «арф дон», Днестр – «стыр дон», Хъырымы горæт Феодосий амы цæрæг алантæ хуыдтой Ардава, ома, «Авд дзуары», уырыссагау – «Семибожий». Нæ фыдæлтæ рагæй кувынц Авд дзуармæ, абоны онг дæр рох не сты. Суанг ма æрæджийы онг дæр Гæлиаты хъæуы уыдис Авд дзуары кувæндон.

Цымæ куыд рауад индоевропæйаг адæмты хъысмæт? Кæддæр, незаманты, кæм цардысты, уый тыххæй бирæ хабæрттæ ис. Иутæ уыцы бынат агурынц, рагон бердзенаг философ Платон цы Атлантидæйы кой кæны, уым. XIX-æм æнусы цæрæг Донеллимæ гæсгæ фыццаг цивилизаци фæзынд Атлантидæйы. Уый тыххæй фыссы йæ чиныджы «Атлантидæ – незаманты Дуне». Бирæты хъуыдымæ гæсгæ, 12 мин азы размæ Атлантидæйыл æрхауд стыр кометæ. Райдыдта хъаймæты бон. Миттæ, цытитæ тадысты, æмæ зæххæн йе 'мбис доны бын фæцис. Афтæ фесæфт, фыццагон индоевропæйаг цивилизаци кæм равзæрд, уыцы сакъадах Атлантидæ. Ахæм сакъадах кæй уыд, уый дызæрдыггаг нæу, фæлæ Донеллийы хъуыдытæн науон бындур нæй. Уый фыссы, зæгъгæ, ардыгæй ацыдысты фыццаг адæмтæ æмæ æрцардысты Мексикайы, Миссисипи æмæ Амазонкайы былгæрæттæ, Хуссар Америкы, Ныгуылæн Европæ æмæ Африкайы, Балтийы, Сау денджызы æмæ Хъаспийы денджызы былгæрæттæ. Донелли ма фыссы, зæгъгæ, рагон бердзенаг, индиаг, скандинаваг дзургæ сфæлдыстады цы хуыцаутты кой ис, уыдон иууылдæр уыдысты Атлантидæйы паддæхтæ, уыдонæй иу, зæгъæм, уыд Зевс. Дарддæр Донелли фыссы, Атлантидæйы адæм кæй куывтой Хурмæ (уымæ куывтой египетæгтæ дæр), бронзæйы дуг кæй æрбацыд Европæмæ Атлантидæйæ, ариаг адæмтæн сæ фыдыуæзæг ам кæй уыд æмæ æндæр хабæрттæ.

Индоевропæйаг адæмты дзургæ сфæлдыстады базадысты æндæр æвдисæнтæ дæр, ома, сæ рагфыдæлтæ цардысты Трояйы, зæгъынц иутæ; иннæтæ зæгъынц – Чысыл Азийы. Ахуыргæндтæ В.Иванов æмæ Т.Гамкрелидзе та индоевропæйæгты рагбынатыл нымайынц Ирайнаг Азербайджан. Ардыгæй, зæгъынц, Центрон Азимæ ахызтысты наутыл Хъаспийы денджызыл. Ацы хъуыдыйыл разы не сты ахуыргæндтæ: уыцы рæстæг наутæ нæма уыд, стæй Хъаспийы денджызы былгæрон нау аразæн æрмæгæн ссарæн дæр нæй. Иванов æмæ Гамкрелидзе уыд æндæр хъуыды дæр: индоевропæйæгтæ хуссарæй цæгатмæ рацыдысты Кавказыл. Фæлæ та уымæн дæр гæнæн нæй: Кавказы хæххон къахвæндæгтыл уый бæрц адæмтæн æрбахизыны фадат нæй, сылгоймагæй, сывæллоны, зæрондæй, æрыгонæй.

Ахæм уавæрты цæуын сæ бон уыд æрмæстдæр киммерийæгтæн æмæ алантæн, уымæй дæр æнæ сылгоймæгтæ æмæ сывæллæттæ.

Уырыссаг ахуыргонд М.Дьяконовы хъуыдымæ гæсгæ, индоевропæйаг адæмтæ никуы никæцæй рацыдысты: кæм равзæрдысты, уым цардысты. Уыцы бынатыл ахуыргонд нымайы Балконтæ, стæй Дунайы донуат, фæстæдæр та – Эльбæ æмæ Вислæйы дæтты донуат. Ф.П. Филины хъуыдымæ гæсгæ, индоевропæйæгты фыдыуæзæг уыд, Волгæ æмæ Дунайы астау цы быдыртæ æмæ хъæдтæ ис, уым. Абайты Васомæ дæр ис йæхи хъуыды уыцы рагфыдыуæзæджы тыххæй. Ирон адæм кæсаг «лосось» хонынц лæсæг. Ацы дзырд у индоевропæйаг, уымæн æмæ æмбæлы бирæ индоевропæйæгты æвзæгты. Васо зæгъы, ацы кæсаг кæй цард æрмæстдæр, Балтийы æмæ Цæгатаг денджызтæм цы дæттæ кæлы, уым. «Ацы дæтты 'рдыгæй агурын хъæуы индоевропæйаг адæмты фыдыуæзæг», – зæгъы Васо. Йæ хъуыдымæ гæсгæ, уыцы рагбынат уыд Скæсæн Европæйы Рейнæй Доны былгæрæттæм. Йæ цæгатаг арæнтæ хæццæ кодтой Балтийы денджыз æмæ Ныгуылæн Двинайы цæугæдоны онг, йæ хуссайраг арæнтæ та – Дунайы дон æмæ Балканы æрдæгсакъадахы онг.

Уæдæ зæгъæн ис, ирон адæмы рагфыдæлтæ кæй цардысты Скæсæн Европæйы суанг нæ дуджы размæ 3-æм миназоны (ома, 5 мин азы размæ). Ахуыргæндты хъуыдымæ гæсгæ, уæд райхæлд индоевропæйаг адæмты иудзинад. Фыццаг уыцы иудзинадæй фæхицæн сты хеттæ, бердзенæгтæ, сомихæгтæ æмæ ирайнаг адæмтæ.

Кæй зæгъын æй хъæуы, индоевропæйаг адæмтæн кæддæр уыдис сæхи æвзаг дæр. Ахуыргæндты хъуыдымæ гæсгæ, уыцы æвзаджы уыд аст грамматикон хауæны, æртæ нымæцы, номдарты æртæ мыггаджы æмæ аф.д. Ис ма ахæм хъуыды дæр, зæгъгæ, номдартæ уæды рæстæг æрдтыл нæ дих кодтой (уырыссагау мужской, женский æмæ средний род кæй хонæм, уыдон), фæлæ сын уыд æндæр классификаци дæр, æндæр æууæлтæм гæсгæ. Чи зоны, ууыл дзурæг у уый дæр, æмæ ирон æвзаджы кæй нæй номдарты дих æрдтæм гæсгæ.

Абайты Васо куыд зæггы, афтæмæй æппæт ахуыргæндтæм дæр ис иу хъуыды: индоевропæйаг адæмты иудзинад уайтагъд нæ фехæлд, фæлæ мингай азты дæргы. Куыд загътам, афтæмæй 5 мин азы размæ индоевропæйаг иудзинадæй рахицæн сты хеттæ, бердзенæгтæ, сомихæгтæ æмæ индоирайнаг адæмтæ. Сæ фæстæ ма иуцасдæр иумæ ацард Астæуккаг æмæ Хурыскæсæйнаг индоевропæйæгты иннæ хай, стæй уыдон дæр фæхицæн сты æмæ систы балтаг-славяйнаг адæмтæ, гермайнагтæ, кельттæ æмæ италиактæ. Индоевропæйаг иудзинады фехæлды фæстæ алы адæмæн дæр, алы æвзагæн дæр райдыдта йæ фидæны ног дуг, уыдонимæ индоирайнаг адæмтæн дæр.

Ирайнаг адæмты фæд Азийы.

Зындгонд куыд у, афтæмæй ахуыргæндтæн сæ фылдæр хъуыды кодтой, зæгъгæ, ирайнаг адæмтæ Сау денджызы цæгатварсмæ æрбацыдысты Астæуккаг Азийæ. Уыцы хабар нæм æрхæццæ нæ дуджы размæ V-æм æнусы цæрæг зындгонд бердзенаг историк Геродоты историон фыстытæй. Уый йæ 4-æм чиныджы фыста, зæгъгæ, скифтæ Сау денджызы цæгатварсмæ æрбацыдысты Астæуккаг Азийæ VIII-æм æнусы нæ эрæйы агъоммæ. Уырдыгæй, Астæуккаг Азийæ, Цæгат Кавказмæ æрбацæуæн уыд æрмæстдæр дыууæ фæндагыл: Урал æмæ Хъаспийы кæнæ хуссайраг фæндагыл – Ираныл. В.Миллеры хъуыдымæ гæсгæ, ирон адæмы фыдæлтæ равзæрстой цæгатаг фæндаг, уымæн æмæ ирон æвзаджы ис бирæ урайлаг-алтайаг адæмты æвзæгтæй æрбайсгæ дзырдтæ, зæгъæм: сыгъзарин, згъæр, зæнæг, æвзонг æмæ æндæртæ. Абайты Васо ма ноджыдæр раиртæста æндæр æнгæс дзырдтæ урайлаг-алтайаг æвзæгты: тæрсын, уромын, дæс, фыр, кард, нымæт, æхсин æмæ æнд.

80-æм азты онг ахуыргæндтæ иу хъуыдымæ нæма æрцыдысты æмæ та ногæй дæттынц фарст: кæцæй рацыдысты индоирайнаг адæмтæ? 1980-æм азы журнал «Знание – сила»-йы 9-æм номыры Г.Бонгард-Левин æмæ Э.Грантовский фыссынц: «Рагзаманты историйæн йæ сæйрагдæр быцæйуаг фарст у – индоирайнаг, кæнæ ариаг адæмты равзæрд æмæ сæ равзæрды бынат.

Сау денджызы цагатварс цалдæр æнусы уыдис скифты тыхджын паддзахад – ирайнаг адæмыхатт. Ныр сæдæ æнусæй фылдæр ахуыргæндтæ быцæу кæнынц, – фыссынц уыдон, – уæдæ цавæр фæндæгтыл æмæ кæд фæзындысты арийаг адæмтæ Индийы, Астæуккаг Азийы, Европæ æмæ Азийы быдырты, Сау денджызы цагатварс. Фæлæ уæддæр уыцы фарст абоны онг æнæ дзуаппæй баззад», – зæгъынц Г.Бонгард-Левин æмæ Э.Грантовский. Уый фыстой 1980 азы. Ныртæккæ дунейы ахуыргæндтæ æрцыдысты æндæр хъуыдымæ. Археологон ракъæхтытæ æмæ цыртдзæвæнтæй пайда кæнгæйæ, ахуыргæндтæ сбæрæг кодтой, ирайнаг адæмтæн сæ рагфыдыуæзæг кæй уыд Скæсæн Европæйы. 5 мин азы размæ ирайнаг адæмтæ рахицæн сты индоевропæйаг иудзинадæй æмæ сæ иу хай –скифтæ æрцардысты Сау денджызы цагатварс, иннæ хай та ацыд Иранмæ, Астæуккаг Азимæ, уырдыгæй та – Индимæ. Фæлæ уал дыккаг хайæн 4 мин азы размæ уыд индоирайнаг иудзинад, баззад сын æмхуызон æгъдæуттæ: артмæ, къонамæ кувын, хуры хуыцау Митрæйы фæлгонц, ард хæрын æмæ æндæртæ. 4 мин азы размæ индоирайнаг иудзинадæй рахицæн сты индоаритæ æмæ ацыдысты дарддæр сæ амонд агурæг. Ссардтой йæ диссæгты бæстæ Индийы. Индоаритæ сты зындгонд индиаг эпосы бындурæвæрджытæ, йæ уидагтæ йын рахастой Скæсæн Европæйæ.

Абайты Васо ирон æвзаджы куы сбæрæг кодта скифаг-европæйаг æнгæс дзырдтæ, уæд йæ хъуыдытææмæ йæ цæстæнгас иуцасдæр аивта ирайнаг адæмты историон равзæрдмæ. «Бирæ рæстæджы дæргъы, – зæгъы Васо, – æз дæр хъуыды кодтон, ирайнаг адæмтæ Асæуккаг Азийæ кæй рацыдысты, Хуссар Уæрæсейы та кæй фæзындысты VIII-æм æнусы нæ дуджы размæ, Геродоты зындгонд историон радзырдмæ гæсгæ». Васо йæ наукон куыстыты бæлвырддæрæй раиртæста, цагатаг-ирайнаг адæмтæ кæй равзæрдысты æмæ кæй цардысты Скæсæн Европæйы. Скифтæ сæхæдæг дæр сæхи нымадтой Сау денджызы цагатварсы рагон бынæттон цæрджытыл. Сæ рагфыдæл уыд Таргитай, Зевс æмæ (Борисфейы) Днепры чызджы фырт. Скифты нымадмæ гæсгæ, уыцы легендарон Таргитай цард, персайнаг паддзах Дарий I скифты

бæстæмæ хæстон балц куы ракодта, уымæй иу мин азы размæ. Ома, уый уыд 3 мин 500 азы размæ. Абайты Васо скифаг-европæйаг æнгæс дзырдтæ куы раиртæста, уæд уый дæр æрцыд ахæм хатдзæгмæ: ахæм æнгæс дзырдтæн сæвзæрæн уыд æрмæстдæр 3 мины 500 азы размæ, скифтæ ма европæйаг адæмты сыхæгтæ куы уыдысты Хуссар-Скæсæйнаг Европæйы, уæд. Дарддæр Васо зæгъы, зæгъгæ, Геродот цы скифты кой кæны, уыдон кæй уыдысты цæугæцардгæнæг ирайнаг адæмы иу къорд. «Уым диссагæй ницы ис, – зæгъы Васо. – Уæвæн ис, æмæ уыцы цæугæцардгæнæг скифтæ нæ дуджы размæ VIII-æм æнусы фæстæмæ æрбацыдысты Астæуккаг Азийæ сæ райгуырæн фыдыуæзæгмæ – Сау денджызы цæгатварсмæ. Ахæм балцыты-иу арæх цыдысты нæ рагфыдæлтæ иу бынатæй иннæмæ». Дарддæр Васо зæгъы, индоирайнаг адæмтæ куы фæхицæн сты се 'ммыггаг индоевропæйæгтæй, уæд сæ иу хай – скифтæ – баззадысты цæргæйæ Скæсæн Европæйы хуссарварс, абоны Хуссар Уæрæсейы, иннæтæ ацыдысты дарддæр – Астæуккаг Азимæ, Иранмæ æмæ Индимæ. Цæугæ та акодтой – иутæ Кавказы, иннæтæ – Цæгат Хъаспийы былгæрæттыл – Оксус æмæ Яксарты донуатмæ. Гъе, афтæ сбæрæг, нæ рагфыдæлтæ – скифтæ сæ райгуырæн уæзæгæй кæй никуы никадæм ацыдысты. Бирæ æнусты дæргъы сын уыдис фидар бастдзинæдтæ Астæуккаг æмæ Скæсæйнаг Европæйы адæмтимæ. Уымæ гæсгæ ныр æмбæрстгонд у, ирон адæм се стырдæр хæзна – Нарты эпос – афтæ хорз цæмæн бахъахъхъæдтой: æнæ хъыгдардæй баззад йæ рагон ирайнаг ратæдзæн.

Скифты европæйаг дуг.

Абайты Васо раиртæста бирæ æнгæс дзырдтæ ирон æмæ европæйаг адæмты æвзæгты æхсæн. Уый ууыл дзурæг у, æмæ скифтæ сæ райгуырæн уæзæгæй кæй никуы никадæм ацыдысты. Сæ ном «скиф» дæр сын радтой рагон гермайнаг адæмтæ: амонь «фатæйæхсæг».

Скифаг-европæйаг дзырдтæн сæ рагондæр у дзырд «мал», рагон индоевропæйаг æвзаджы хъуыст «море». Ирон æвзаджы йын уыд ахæм нысаниуæг: «арф лæугæ дон». Ахæм нысаниуæгимæ нæй иннæ индоевропæйаг

æвзæгты. Ирон æвзаджы йæ нысаниуæг у бирæ рагондæр, æмæ, зæгъæн ис, нæ фыдæлтæм ацы дзырд фæзынд, европæйаг адæмты иудзинад куы нæма фехæлд, уæд. Уыцы дугмæ, Васойы иртæстмæ гæсгæ, хауынц æндæр ирон дзырдтæ дæр: æфсондз, домбай, æлутон æмæ æндæртæ, æдæппæт 70 дзырдæй фылдæр.

Ирон æвзаг æмæ европæйаг æвзæгты иуæй-иу лексикон иудзинад бафиппайдта шведаг æвзагиртасæг Х.Петерсон. Йæ хъуыдымæ гæсгæ, ирайнаг адæмты иу къабаз – скифтæ – цардысты рагзаманты Европæйы арфы æмæ бирæ æнусты сыхæгты цард кодтой европæйаг, уæлдайдæр та Хурыскæсæн Европæйы адæмтимæ. Уыцы рæстæг иннæ ирайнаг адæмтæн сæ кой дæр нал уыд Европæйы, фæцыдысты дард Скæсæн æмæ Хуссармæ.

Цымæ цы фесты, йæ фыдыуæзæгæй дард чи ацыд æмæ йæм фæстæмæ дæр чи никуы раздæхт, уыцы ирайнаг адæмтæ? Куыд рауад сæ хъысмæт? Куыд загътам, афтæмæй индоевропæйаг иудзинадæй фыццагдæр рахицæн сты хеттæ, бердзентæ, сомихæгтæ æмæ ирайнаг адæмтæ, 5 мин азы размæ. Сомихæгтæ æмæ бердзентæ кæм æрцардысты, уый зындгонд у. Индоевропæйаг знæмтæ хеттæ 4 мин азы размæ æрбацыдысты Чысыл Азимæ (хæстæг сты Кавказы цæрæг абхазаг-адыгейаг адæмтæм). Чысыл Азимæ æрбацыдысты Кавказы хæхтыл Цæгат-Скæсæныл æмæ хурныгуылæнырдугæй Балканы æрдæгсакъадахыл. Зæгъын ма хъæуы уый дæр, æмæ Чысыл Азийы хурыскæсæйнаг хай уыд ирайнаг знæмты – киммерийæгты цæрæн æмæ лæууæн бынат дæр VIII-VII-æм æнусты нæ дуджы размæ.

Уæлдæр куыд загътам, афтæмæй ирайнаг адæмты дыккаг хайæн уыд индоирайнаг иудзинад. 4 мин азы размæ сæ иудзинад фехæлд, æмæ сæ иу хай æрцард Ираны, иннæ хай – Астæуккаг Азийы, æртыккæгтæ ацыдысты Индимæ.

Ягнобты истори æмæ культурæ.

Атæуккаг Азийы 4 мин азы размæ ирайнаг адæмтæ сæхицæн сарæзтой фыцаг паддзахæдтæ Бактрии æмæ Маргианæ, фæстæдæр сыл бафтыд æндæр паддзахæдтæ: Парфи, Хорезм æмæ Согъд сæ сæйраг горæт Маракандæимæ (абоны Самарканды цар). Ам цы ирайнаг скифтæ æрцард, уыдоны хуыдтой сагтæ æмæ массагеттæ. Зындгонд сты уыцы рæстæджы сагты ус-паддзах Зæринæ æмæ массагетаг ус-паддзах Томирисы нæмттæ. Хъуыстгонд уыд 250-æм азты парфайнаг паддзахад. Йæ фыццаг паддзах уыд Аршак, йæ фæдонты йын фæстæдæр хуыдтой Аршакидтæ. Сæ ном историйы баззад, басастой Мидийы паддзахад, семæ тохы састы бынаты баззæдысты римæгтæ 53-æм азы нæ дуджы агъоммæ. Парфайнаг паддзахады хъуыстонд горæттæй иу уыд Нисæ, абоны Ашхабадмæ хæстæг. Ам цардысты паддзахтæ, ам уыдысты сæ зæппадзтæ дæр. Горæт Нисæйы кой скæнгæйæ зæгъын хъæуы, абон дæр не 'ммыггаг адæмтæй бирæ кæй цæры Туркменийы. Агънаты Æхсар йæ иу уацы газет «Рæстдзинад»-ы фыссы: «Географтæ æмæ рагон адæмты истори иртасджытæ куыд зæгъынц, афтæмæй мах эрæйы размæ Астæуккаг Азийы уыд дзæнæты бæстæ. Уæд Астæуккаг Азийы æнæкæрон быдыртæ ахстой ирайнаг, ома, ариаг æвзагыл дзурæг скифаг адæмтæ. Астæккаг Азийы цы скифтæ цард, уыдон сæхæдæг сæхи æвзагыл сæхи хуыдтой сагтæ, хуыдтой ма сæ массагеттæ, дагътæ, астæ, алантæ дæр», – зæгъы Æхсар. Дарддæр йæ уацы фыссы ахуыргонд сылгоймаг Галинæ Васильевайы иртасæн куыстыты тыххæй: «Галинæ куыд рабæрæг кодта, афтæмæй ирайнаг (ома, ариаг) адæмтæ бынтон нæ фесæфтысты, иутæ систы узбекæгтæ, иннæтæ – каракалпактæ, аннæтæ – туркментæ». Туркментæ абон дæр сæхи мидæг дих кæнынц цалдæр адæмыхаттыл: абдал, языр (кæнæ карадашлы), алам, салор, баянт, чоудор, баяндур, итдыр, афшар, йомут. Галинæ се 'хсæн рагон ирайнаг адæмты байзæддæгтыл нымайы абдал, алам æмæ йомутты.

Астæукказиаг стыр ахуыргонд Абу Райхан Мухаммед ибн Ахмед-ла-Бируни (цард 973 азæй 1048 азмæ) фыста: «Астæуккаг Азийы цы алантæ æмæ астæ цæры, уыдоны мыггаг иу у. Ныртæккæ се 'взаг сæмхæццæ, – фыста Бируни, – хорезмаг æмæ быценаг æвзæгтæ баиу сты». «Хорезмаг» æвзаг уыд

рагон ирайнаг, авестайаг, «быценаг» æвзаг та уыд тюркаг æвзаг. Дзырд «Хорезм» арæст у «хур»-æй, амонь Хуры бæстæ.

Радзурын ма мæ фæнды, 1992 азы декабры æмæ январы мæйты газет «Рæстдзинад»-ы фæрстыл цы уацтæ уыд, уыдонь тыххæй. **«Ирон адæмыфæд»** – афтæ сæ схуыдта сæ автор Марат. Марат Афганистаны службæ кæнгæйæ 1979 азы Пакистаны арæнтæм хæстæг фембæлд и цæугæцардгæнæг адæмыхаттыл. Дисы йæ бафтыдтой се 'взаг æмæ æгъдæуттæ: тынг æнгæс уыдысты ирон æвзаг æмæ æгъдæуттимæ. Марат фыссы: «Нæ размæ рацыд иу зæронд лæг æмæ нæ фæрсы:

– Шумо ба ка истанд? (Сымах та чи стут?).

дзуапп раттыны фæстæ мæм дзуры:

– Шумо ном Ки аст?

Загътон ын мæ ном. Мидæмæ нæ хоны:

– Шам бахорæн (Æхсæвæр бахæрæм).

Стæй дзуры йæ усмæ:

– Хану, хъо радоцæ, боз радоцæ (Хъуг радуц, сæгъ радуц).

Ус мидæмæ æрбахызт æмæ мын пырындз æхсыримæ дæтты:

– Приндыс хордан?

Сæ сывæллæттæ æддæдæр хъазынц гæдыйы лæппынтимæ. Хонынц сæ «сау Гус æмæ сурх сæр». Мараты дисы æфтыдтой се 'гъдæуттæ: хистæрмаæ хъусын æмæ йын лæггад кæнын; сывæллон уазæджы раз фынджы уæлхъус ма æрлæууа. Сæ цоты, чызгæй-лæппуйæ, ахуыр кæнынц хæстон хъуыддæгтыл æмæ бæхыл бадыныл. Марат йæ фысымты хæринагтæ куы федта, уæд æм раст ирон хæринагты хуызæн фæкастысты: фæнычы фых гуылтæ, хус дзидза, хъæбæр цыхт, бур фиуы къæрттытæ нартхоры ссадимæ змæстæй. Сæ зæронд устытæ, ирон устытау, архайынц къуымбилимæ: пирынц, уафынц æмæ дзы кæнынц хъарм дзаумæттæ, нымæтын хъæццултæ. «Дæсны сты цармы куыст кæнынмæ æмæ дзы гæрзытæ уадзынмæ, - фыссы дарддæр Марат. – Диссаг та мæм фæкаст, фæлмæн æрчъиагæй цы къахыдарæс аразынц, уый. Сæ бакаст – ирон æрчъитæ. Æцæг, мидæгæй махмæ фæсал æвæрдтой, уыдон та –

къуымбил». Мараты бон нæ баци сбæрæг кæнын, цавæр адæмыхаттимæ сæмбæлд, уый. Чи йын загъта, Иранæй æрбацауæг сты, чи загъта, Индийæ. Фæлæ йæ фидарæй уырныдта, кæй фембæлд йе 'ммыггаг адæмимæ.

Ирайнаг скифтæ сагтæ æмæ массагетты байзæддæгты абон хонынц ягнобтæ. Узæгуаты сæм 80-æм азты фæцыд Агънаты Æхсар, Айнийы районмæ Таджикистанмæ. «Ягнобтæ цæрынц ирæтты хызæн хæхты, – зæгъы Æхсар, – бынæй, комы, згъоры чысыл цæугæдон Йахнеб. ... Ам фыццаг хатт куы уыдтæн, уæд мæм афтæ каст, цыма Дыгургомы Махческы сæрмæ дæн. Æмхуызон сты æрдз, хъæуты фæлгонц». Æхсар ранымадта, ягнобтæ кæм цæрынц, ахæм 22 хъæуы, уыдонимæ Мартъимай, Шахсары, Сокан æмæ инн. Ягнобтæ сæхи хонынц таджикæгтæ, фæлæ ма уæддæр ягнобаг æвзагыл дзуры дыууæ мин адæймагæй фылдæр. Рагон ирон хæдзæртты хуызæн, ягнобаг хæдзæрттæ дæр сты къæйдурæй амад, ... «иу хæдзар иннæйы уæлæ, цалдæр уæладзыджы. Иу агъуысты уæлхæдзар иннæмæн вæййы кæрт æмæ уынг дæр». Дарддæр Æхсар зæгъы, ягнобтæ æнгæсæй таджиктæ æмæ узбекты хуызæн кæй не сты. Сты бæрзонд, уæнгджын, хæрзконд. Сæ фылдæр – мыдхуыз. Ис сæм цъæхдзаст æмæ бурхил адæймæгтæ. Чызджытæн ис стыр хъоппæг цæстытæ, дарынц даргъ дзыккутæ, махмæ хохаг æфсæрмдзаст чызджыты хуызæн. Ягнобтæ кæнынц тынуптыны куыст, хуыйынц уæладарæс, къахыдзаума. Сæ нæлгоймæгтæ дарынц фысдзарм худтæ, сæ хæдæттæ сты даргъ, астаутæ бæттынц нарæг рæттæй. Дарынц хæдбын зæнгæйттæ зæнгбæттæнтимæ. Ис сыл кæддæры ирон къогъодзиты хуызæн дзабыртæ. Сæ сылгоймæгтæ та дарынц сæрбæттæнтæ, кæсæмир кæлмæрзæнтæ, даргъ къабатæ, стæй фæлмæн сæрак дзабыртæ. Сæ чындзæхсæвы æгъдæуттæ дæр сты ирон æгъдæуттæм æввахс. Фыццаджыдæр къухылхæцæг чындзы бакæны къонамæ, чындз йæ сæрæй æртæ хатты акувы, стæй йе 'фсинаен, иннæ хæстæг устытæн хъæдын уидыгæй сæ дзыхты акæны нæлхæ сæкæримæ змæстæй. Уый фæстæ йæ ахонынц уатмæ. Ам, ирæттæм куыд у, афтæ кафт æмæ зард стынг вæййынц. Ягнобтæ дæр кусарты сæр æмæ бæрзæй æвæрынц фынгыл, кæнынц æртæдзыхон уæлибæхтæ, фынгыл – чысыл хиконд стъолыл, æрæвæрынц

дзыкка, мисын, хъайла, туаг æхсыр, дæрна æмææндæр ахæмтæ. Сæ дзыкка у мах дзыккайы хуызæн, мисын дæр афтæ. Нæлхæ цæгъдынц ирæтты хуызæн. Ис сæм æнгæсдзинад нæ хæринагты нæмттимæ: мисын хонынц маишин, æхсыр та – хширт. Гъе, афтæ Астæуккаг Азийы абон дæр цæрынц нæ рагфыдæлты иу хай – ягнобтæ. Зын æмæ гуыргъахъ фæндæгтыл фæцыдысты рагон ирайнаг адæмтæ, уыдонимæ нæ рагфыдæлтæ скифтæ, сагтææмæ массагеттæ. Хъысмæты æмæ Хуыцауы бафæндыд, цæмæй бирæ рагадæмтау сæ кой ма фесæфа. Æрхæццæ нæм сты се 'взаг, сæ культурæ, се 'гъдæуттæ.

Рабон хæзнаты æмбырдгонд: Авестæ.

Авестæ у ирайнаг адæмты æвзаджы æмæ фольклоры рагон цыртдзæвæн, ирайнаг адæмты рагон табуйаг чиныг. Гуыриаты Тамерлан Авестæйы схуыдта «Рабон хæзнаты æмбырдгонд». Дзырд Авестæ цы амонь, уый нырма ничима раиртæста ахуыргæндтæй. Тамерланы хъуыдымæ гæсгæ, «йæ мидис баст у, æвæцæгæн, зонд амоньнимæ, кæнæ фæткимæ, кæнæ стауынимæ». Ахуыргæндтæ куыд раиртæстой, афтæмæй Авестæйы æвзаг тынг хæстæг лæууы ирон æвзагмæ, уæлдайдæр дыгуронмæ. Наукæйы фыццагдæр бердзенаг фыстытæм гæсгæ сбæрæг, ирайнаг адæмтæм раджы кæй уыд сæхи дины Пехуымпар Зороастр (кæнæ Заратуштра). Йæ ног дины ахуырад ын схуыдтой йæ номмæ гæсгæ – зороастризм, кæнæ ма йæ хуыдтой маздеизм, Заратуштра цы бæрзондылбадæгмæ куывта, уый номæй – Ахура Мазда. Заратуштрайы ном ахуыргæндтæ иртасынц, куыд «теуаджын зæронд лæг» кæнæ «зæронд туаты хицау», ис ма йын æндæр тæлмац дæр: «теуатæхизæг».

Заратуштрайы фыды ном хуынд Пурушаспа, амонь «гæрæм бæхты хицау», йæ мады ном хуынд Дугдава, ома «хъугдуцæг». Ацы нæмттæ дзурæг сты ууыл, æмæ Заратуштра кæй уыд фосгустгæнæг зæхкусæг лæг. Йæ мыггагон ном уыд Спитаман. Абайты Васойы раиртæстмæ гæгæ зæгъæн ис, æмæ Спитаман амонь Сидæмон, ома Заратуштра уыд Сидæмонтæй. «Нæ адæмы иу хай сæхи абон дæр Сидæмонтæй хонынц, ома, Спитаманы байзæддæгтæй, – зæгъы Гуыриаты Тамерлан. – Уыдон сты Куырттаты æмæ

Дæргъæвсы цæрджытæ, Фæскавказы ирæттæй цалдæр мыгггаджы, Арагуыйы æлдæрттæ – Ерыстаутæ дæр сæхи Сидæмонтæй хуыдтой».

Куыд зонæм, афтæмæй фыдæлты таурæгътæм гæсгæ Ос-Бæгъатыры цот уыдысты Цæразонтæ, Сидæмонтæ, Æгъуызатæ, Хъусæгонтæ, Цъæхилтæ æмæ Тидлатæ. Гъе, ахæм рагуидæгтæ бæттынц ирон адæмы Заратуштрæимæ.

Заратуштрæ кæд цард, уый бæрæг нæу. Иутæ зæгъынц, нæ эрæйы размæ дыккаг миназоны, иннæтæ зæгъынц – фыццаг миназоны. Хорезмаг фыссæг Бирунийы хъуыдымæ гæсгæ Заратуштрæ райгуырд нæ эрæйы агъоммæ VII-æм æнусы, дины ахуырад та фæзынд 570-æм азы уыцы дуджы. Абайты Васо дæр разы у уыцы хъуыдымæ.

Заратуштрæйы рæстæг цардысты æртæ зындгонд лæджы: Буддæ, Конфуций æмæ скифаг номдзыд философ Анахарсис. Пехуымпар Заратуштрæйы ахуырад бирæ адæмтæн ссис сæ дин, сæ уырнындынад. Персайнаг паддзах Дарий та йæ скодта йæ паддзахадон дин.

Абайты Васо куыд фыссы, афтæмæй Заратуштрæйы ахуырады бындуры ис философон хъуыды: «хæрзаудæн хъуды», «хæрзаудæн дзырд», «хæрзаудæн хъуыддаг». «Заратуштрæйы ахуырад сиды рæстдзинад, уæздандзинад, сыгъдæгдзинад æмæ æндæр бæллиццаг миниуджытæм, – фыссы Гуыриаты Тамерлан. – Ноджы уый сиды, адæймаджы ном æгад чи кæны, ахæм рафауинаг миниуджыты ныхмæ». Байхъусут-ма, кæуыл табу кæны Заратуштрæ бæрзондылбадæг Ахура-Маздамæ:

Раст лæг, о Ахура-Мазда,
Фæтых уыдзæн мæнгардыл?
Мæнгардыл фæтых уыдзæни раст лæг.
Фæтых уыдзæни мæнгарддзинадыл уый.
Ахура-Маздайæн йæ хъустæм
Мах табу кæнæм, уымæн æмæ
Уыдон хъусынц Скæнæгæн Йæ Уац.
Ахура-Маздайæн йæ зондмæ
Мах табу кæнæм, уымæн æмæ

Уый нæ рох кæны
Скæнæгæн Йæ Уац.
Ахура-Маздайæн йе 'взагмæ
Мах табу кæнæм, уымæн æмæ
Уымæй рацæуы Йæ Уац...

Заратуштраейы ахуырадæй:

Хор чи тауы, уый тауы рæстдзинад.

Æфсæст зæрдæ хæрзаудæндæр у æххормаг лæгæй.

Паддзахады сæргълаууæджы стырдæр хæс у йæ адæмы сабыр цард.

Литературæ:

1. Абаев В.И. Избранные труды: Религия, фольклор, литература. Владикавказ, 1990.
2. Абаев В.И. Избранные труды. Общее и сравнительное языкознание. Владикавказ, 1995.
3. Блиев М.М., Бзаров Р.С. История Осетии с древнейших времен до конца XIX в. Владикавказ, 2000.
4. Васильева Л.М. Проблемы истории Осетии в русской науке XIX века (Историографический очерк). Орджоникидзе, 1975.
5. Калоев Б.А. Миллер – кавказовед. Орджоникидзе, 1963.
6. Калоев Б.А. Осетинские историко-этнографические этюды. М.: Наука, 1999.
7. Турчинов Г.Ф. Древние и средневековые памятники осетинского письма и языка. Владикавказ, 1990.
8. Козырева Т. З. Памятники родного языка. Орджоникидзе, 1972.

**Хъобайнаг культура æмæ йæ ахадьндзинад
дунеон наукайы**

Пълан:

1. Фыццагон адæмты фæд Кавказы.
2. Хъобайнаг культурæ.
3. Бронзæ æмæ æфсæйнаг дугты æвдисæнтæ археологон æмæ материалон культурæйы.

Фыццагон адæмты фæд Кавказы.

Фыццагон адæмты дуг дих кæны æртæ дугыл: дуры дуг, бронзæйы дуг æмæ æфсæйнаджы дуг.

Дуры дуг:

Дуры дуг дих кæны æртæ этапыл: палеолит (рагон дуры дуг), мезолит – *авд мин азы размæ* (астæуккаг дуры дуг), неолит – *цыппар мин азы размæ* (ног дуры дуг). Ирыстоны зæххыл фыццагон адæм æрцардысты палеолиты дуджы рæстæг, цардысты лæгæтты. Ахæм бынæттæ ссардæуыд Дзæуджыхъæуы алфæмблай, Кæрдзыны хъæумæ æвахс, Заманхъулы, Зæронд Бæтæхъойыхъæуы æмæ æндæр рæтты. Зындгонд у Мыстуджыты лæгæт Хъобанмæ æввахс. 1983 азы дзы ссардæуыд незамайнаг адæймаджы цæрæн бынат. Хабар базмæлын кодта наукон Дуне, ахызт нæ бæстæйы арæнтыл. Хъуыддаг уый мидæг ис, æмæ ахæм цæрæн бынат ахуыргæндтæ Астæуккаг Кавказы агуртой тынг рагæй: агургæ йæ дæлвæзты кодтой, зынгæ та хæхты ракодта. Тæккæ фыццаг рахъахты фæстæ дзы разынд зæххы алы æнусты фарагаст æмæ ссæдз фæлтæры. Куыстыты фыццаг бæрæггæнæнты тыххæй радзырдта ЦИПУ-йы археологон экспедицийы разамонæг Н.И.Гаджрати. Неандертайлаг адæймаджы цæрæнбынат дæр уый ссардта.

Лæгæты цы бирæ алыхуызон дзаумæттæ разынд, уыдонæй бæрæг у, ам адæм кæй цардысты, неззаманты адæймаг – неандертайлаг куы фæзынд, уæдæй нырмæ историйы æппæт рæстæджыты дæр. Ныхас цæуы, æвæццагæн, сæдæ мин азæй фылдæрыл. Уымæн æвдисæн сты маймули макакæйы стджытæ (уыцы заман ам уыд тынг хъарм). Макакæ Астæуккаг Кавказы фесæфт

Фæскавказæй раздæр. Уым та макакæ разынд æрмæстдæр иунæг ран, Къуыдары лæгæты.

Неандертайлаг фæлтæры сæрмæ сты уæллаг палеолитонтæ, цæуы сыл 20-30 мин азы. Уыдонæй уæлдæр – астæуккаг-дурын æнус. Чи зоны, æмæ уымæ баст сты уæды климæты хицæн миниуджытæ.

Неандертайлаг æмæ уый фæстæ цæрæг адæмы заман ма кавказаг хæхтæ хæрдмæ цыдысты. Уымæ дзы ис вулканты архайды æмæ зæххæнкъуысты фæдтæ. Куыдфæстæмæ ивгæ цыдысты зайæгойтæ æмæ цæрæгойты хуызтæ. Фендзынæ дзы, Астæуккаг Кавказы рагæй дæр сæ кой кæмæн нал ис, ахæм цæрæгойты – хъæддаггалты, бизонты.

Ихы дуджы (ледниковый период) заман куы фæци, уæд райдыдта мезолиты дуг. Фыццагон адæм уæд бæстондæр æрцардысты хæхбæсты. Стæг æмæ сыкъайæ арæзтой судзинтæ, туастæ, фаты бырынчъытæ, фæхуыздæр сты сæ дурæй конд мигæнæнтæ, фæлæ уæддæр нæма райрæзт сæ материалон культура, уымæн æмæ сæхæдæг уæд ницыма куыстмæ арæхстысты: нæ зæххы куыст кодтой, нæ фос дардтой, нæ хæдзæрттæ арæзтой, æрмæстдæр цуаны цыдысты, кæсаг ахстой æмæ хъæддаг гагадыргътæ æмбырд кодтой.

Мезолиты дуджы фæдтæ баззадысты Куырттаты комы Сау лæгæты, Мæздæджы бынмæ Комаровой хъæуы, æндæр рæтты.

Ногæй та ам адæм фæзындысты неолиты дуджы. Уæд ма дурындзаума арæзтой æнахуыр мадзалæй: хъуымацæй хуыд голлаг-иу байдзаг кодтой, зæгъæм, змисæй, байсæрстой-иу æй сыджытæй, æмæ-иу голлаг куы ныххус, уæд-иу змис скалдтой, сыджыт та æвæрдтой пецты. Цы дзаумæттæ баззад, уыдонмæ гæсгæ базонæн ис нывæфтыдтæй, уæды хъумæцты хъæдæн.

Фыццагон адæм аразын, зæххы куыст кæнын, садзын æмæ фос дарын сахуыр сты æрмæстдæр неолиты дуджы рæстæг: адæм рахызтысты æрдзæй цæттæйæ исынæй æрдзы хъæздыгдзинæдтæй пайда кæнынмæ. Уыцы рæстæг хонынц неолитон революцийы рæстæг. Уæд сахуыр сты фыццагон адæм уафын æмæ æлвисын, дурын дзаумæттæ кæнын, дур лæгъз кæнын, дурын

фæрæттæ æмæ æндæр ахæм цыргъæгтæ (кæрдтæ, лæгъзгæнæнтæ) фæрогдæр кодтой хъæдын дзаумæттæ аразын хъуыддаг.

Дарддæр фæзынд энеолит (меднокаменный век), дур æмæ æрхуыйы дуг. Неолиты дуджы кæронмæ фæзындысты æрхуы дзаумæттæ, фæлæ уæддæр фылдæр пайда кодтой æмæ арæзтой дурæй конд мигæнæнтæ. Энеолиты дуджы æвдисæнтæ Ирыстоны ссардтой Уæллаг æмæ Астæуккаг Хъобаны, æхсон фæрæт – Дзæуджыхъæуы. Уыцы дугæй нæм æрхæццæ сты хъусцæджытæ, зæгæлтæ, фæрæттæ, булавкæтæ, фаты бырынчъытæ æмæ æнд. Фыццагон адæм пайда кодтой вулканы æвгтæй (обсидиан), стæгæй, арæзтой гуырыл æрцауындзæнтæ (подвески) æмæ фæрдгуытæ хъæддаг хуыйы ссыртæй, сæтæлхъузджытæй æмæ æнд.

Ингæнты ракъæхтытæм гæсгæ сбæрæг, ацы дуджы царæг адæмы кæй уырныдта мæрдтыбæсты цард. Мæрдты ныгæдтой тымбылтæй (в скорченном состоянии) сæ фæсонтыл, галиу фарсыл (фылдæр сылгоймæгты) æмæ рахиз фарсыл (фылдæр нæлгоймæгты). Мæрдтæн-иу сæ уæлæ æркалдтой сырх ахорæн (охра, сурик) – туг æмæ царды нысан. Бирæ ингæнты ссардæуыд кусыны мигæнæнтæ, фæлындæнтæ (украшения).

Бронзæйы дуг (III – II минæм азтæ нæ дуджы размæ).

Цы у бронзæ. Бронзæ – æрхуыйы æмтад къала (олово) кæнæ æндæр хуызджын згъæртимæ (зды æмæ æнд.). Бронзæ бирæ хъæздыгдæр у æрхуыйæ, уымæ гæсгæ адæймаг сахуыр бронзæйæ конд дзаумæттæ, хæцæнгæрзтæ æмæ фæлындæнтæ аразын. Кавказ ис Ази æмæ Европæйы астæу. Ардыгæй бронзæйæ конд дзаумæттæ ахæлиу сты Хуссар-Скæсæйнаг Европæмæ.

Бронзæйы дуг дих кæны æртæ этапыл: раг, астæуккаг æмæ æрæгбронзæйы дугтæ. Ацы æртæ этапы рæстæг Ирыстоны зæххыл сæвзæрд алыхуызон культурæтæ. Уыдонæй зындгонддæр у **Майкъоппаг культурæ** (афтæ йæ схуыдтой йе ссарды бынатмæ гæсгæ). Ацы культурæйы цыртдзæвæнтæ ссардтой 1897 азы Майкъоппы (обауы бын – ингæны ныгæд уыдысты мыггагон фæтæг æмæ йæ устытæ). Йæ фыццаг фæзындыл нымайынц Хъубан, фæстæдæр та ахæццæ ныры Цæцæн æмæ Мæхъхъæлы зæххытæм

(2500 азæй 2100 азтæм нæ дуджы размæ). Майкьоппæгтæ хæхбæсты никуы цардысты, цардысты Кавказы дæлвæзты. Фылдæр кодтой фосы куыст. Тынг уæлиау æвæрд сæм уыд æрмдæсныдзинад: арæзтой бронзæйæ конд фæрæттæ, кæрдтæ, бæхы идæттæ, агтæ æмæ æнд. Сæ цæрæн бынæтты сын ссардæуыд тæбын æмæ гæны хъуымæцты гæппæлтæ.

Майкьоппы культурæмæ хæстæг лæууы йе 'мдугон **кура-араксаг** культурæ (III миназон нæ дуджы размæ) – фылдæр цардысты Фæскавказы æмæ Цæгат-Скæсæйнаг Кавказы, Ираны, Турчы, Сирийы, Палестинайы. Уыдысты хорз фосдарджытæ æмæ зæхкусджытæ, уыдис сæм дзывыр, арæзтой æрхуы дзаумæттæ. уыдис сæм уæрдæттæ дæр. Цæгат Ирыстоны уыцы дуджы дзаумæттæ ссардтой Дзуарыхъæуы, Хъæдгæроны, Къора-Урсдоны, Гæлиаты, Сау Лæгæты (керамикæ, дурæй конд предметтæ, хæдзарон цæрæгойты стджытæ).

Астæуккаг бронзæйы дуг (III миназоны кæронæй II миназонмæ н.д. размæ). Ацы дуджы рапарахат **цæгат-кавказæг культурæ**. Майкьоппæгтæм хæццæ кæнын райдыдта быдыры цæрæг адæмты культурæ. Æрхуы фыццаг хæццæ кодтой сурьма (ахорæн; химион элемент, згъæр, пайда дзы кодтой алы бахсысты (сплав) дæр) æмæ мыстымаргимæ (мышьяк), фæстæдæр та йæ хæццæ кодтой къалаимæ (олово). Цæгаткавказæг адæмтæ дардтой саргъы бæхтæ, сагътой сысджы æмæ мæнæу.

Иннæ культурæ хуынд **катакомбаг** (катакомба – бердзенаг дзырд: 1) зæххыбын лæгæттæ; 2) уæрæх зæххыбын ныккæндтæ, арæзт уыдысты цалдæр уæладзыгæй. Раджы дзы æмбæхстысты фыццагон чырыстæттæ; 3) рагон египетæгтæ ахæм ныккæндты æвæрдтой сæ мумитæ). Ацы культурæйы минавæрттæ кодтой цæугæцард, уымæн æмæ кодтой фосы куыст. Сæ мæрдты ныгæдтой обæутты бын катакомбæты (Цыколайы, Ногиры, станица Терская), Кæсæг-Балхъары, Цæцæн æмæ Мæхъæлы, Хъæрæсейы, Хъалмыхъы, Дагестаны æмæ æнд. рæтты.

Катакомбаг культурæйы раивта æндæр культурæ – уырыссагау **срубная культура** (сруб – хъæдтæй арæзт цыппæркъуымон амаддзаг (сооружение).

Бирæ ахуыргæндтæ зæгъынц, тыгъдбыдырты кæрæдзийы ивæг культуæтæхæссæг уыдысты индоевропæйаг адæмтæ. Бронзæйы дуджы рæстæг адæмтæ кæрæдзимæ бахæстæгдæр сты, истой кæрæдзийы æнтыстдзинадтæ хæдзарады æмæ культурæйы. Систы æмцæдисонтæ, фæзындысты æммыгаг адæмтæ се 'взæджы хæстæгдзинадмæ гæсгæ. *Афтæ фæзындис индоевропæйаг æвзæгты къорд. Ирайнаг æвзæгтæй уæлдай ма сæм хауынц гермайнагтæ (немыц, англис, шведæгтæ...), славяйнагтæ (уырыс, сербтæ, чехтæ...), ромайнагтæ (францусæгтæ, испайнагтæ, румынагтæ...), кельттæ (ирландийæгтæ, шотландийæгтæ...), балтæгтæ (литвайæгтæ, латыштæ), индийæгтæ, бердзентæ, сомых, албайнагтæ.*

Хъобайнаг культурæ.

Хъобайнаг культурæ Ирыстоны. Тæгиатаг æлдар Хъаныхъуаты Хабосы зæххыл 1869 азы, къæвдатæ кæй рахсадтой, ахæм ран ссардæуыд марды ингæнтæ. Сæ хуылфы уыд алыхуызон рагон предметтæ: хотыхтæ, фæлындæнтæ, хæдзары мигæнæнтæ æмæ æнд. Хабос куы федта, археологтæ сыл дис кæнынц, уый, уæд ма ракъахта 200 ингæны бæрц. Сæ хуылфы сын цы рагон хæзнатæ ардта, уыдоны фæуæй кодта, æмæ сæ абон дæр фенæн ис алы музейты. Къоста дæр уый тыххæй фыста: «Мард нын нæ уадзынц, Нæ бæстæ нын байстой, Стырæй-чысылæй нæ уистæй нæмынц».

Хъобайнаг бронзæ мигæнæнты сарæзтыл æппынкъаддæр цæуы æртæ мин азæй фылдæр. Уыцы рагзаманты Центрон Кавказы цæрæг адæмæн сæ ном бæлвырд нæу. Уымæ гæсгæ зæппæдзты цы мигæнæнтæ ссардтой, уыдоны схыдтой Хъобайнаг культурæ, сæ саразджыты та – хъобайнагтæ. Фæстæдæр археологтæ ацы культурæйы фæд сардтой Кæсæг-Балхъары, Цæцæны, Мæхъæлы, Хъубаны, Кавказы хæхты цæгат æмæ хуссар фæрсты.

Йæ рæстæгмæ гæсгæ хъобайнаг культурæ хауы нæ дуджы размæ XIV – XIII æнустæй IV æнусмæ. Йæ тыхы уыд нæ дуджы размæ XII æнусæй X æнусмæ. Цы æвзагыл дзырдтой, уый бæрæг нæу. Ахуыргæндты хъуыдымæ гæсгæ, хауынц индоевропæйаг адæмтæм, чи зоны, уыдысты индоирайнагтæ

дәр. Ингәнты цы предметтә уыд, уыдоны әхсән арәх фенән ис свастикайы хуызән нывәфтыдтә (узор). Ахәм свастика уыд ирайнаг адәмтәм (Хъуысаты Генри).

Хъобайнәгтән уыд хәстәг бастдзинадтә Хъырымы цәрджытимә, Сау денджызы цәгатварс әмә Раззаг Азийы цәрджытимә. Бастдзинадтә сын уыдис, бронзәйы куыст чи кодта, уыдонимә: Ныгуылән Иран, Австри әмә Бавариимә.

Хъобайнәгты цардыуаг, сә хәдзарад. Хъобайнәгты цәрәнбынәттә уыдысты бәрзонд къуылдымтыл кәнә дәтты бәрзонд былтыл. Сә хәдзәрттә арәзтой дурәй кәнә әлыгәй сәрст каубыд сахъаритә. Мидагәй арәзтой дурәй конд къонатаә хәринаг кәнынән әмә хъармән. Сә пьолтә уыдысты әлыгәй сәрст кәнә дзы әвәрдтой тәәпән дурын плитатә. Уынгтә дәр аивгонд уыдысты уирагдуртәй. Сә сәйрагдәр куыст уыд фосы куыст. Хъобайнаг дуджы рәстәг ныффидар фос сәрдыгон хизәнуәттәм скъәрыны әгъдау, зымәгон та-иу сә хәххон уыгәрдәнтәй быдырма әртардтой, абон дәр афтә у.

Хәхбәсты цәрджытә дардтой фысвос, быдыры цәрджытә – стурвос. Уымәй уәлдай дардтой къамбецтә әмә галтә ифтындзынән, быдыры цәрджытә дардтой хуытә әмә хәдзарон мәргътә. Бәхтә сәм уыд дыууә мыггаджы: саргъы бәхтә әмә уәзласәнтә. Хъобайнәгтә кодтой хуымгәнды куыст дәр, пайда кодтой дзывырәй, сагътой хъәбәрхор (ячмень), мәнәу, еуу, сауфагә, цьой (сылмәнәу, рожь, хлепа). Сә тылләг әфснайынән пайда кодтой бронзә әхсырфытәй, фәстәдәр та – әфсәйнаг әхсырфытәй. Уымәй уәлдай хъобайнәгтә кодтой цуаны куыст, ахстой кәсаг, әмбырд кодтой гагадыргътә. Стыр әнтыстдзинадтә сын бантыст згъәры куысты әмә хъуымәцтәуафыны хъуыддәгты. Хъуымац уәфтой тынәй әмә гәнәй сәрмагонд станокыл.

Хъобайнәгтә уәләдарәс худтой уәлдзәрмттәй, кәнә хи уәфт тәбынәй. Уыдысты дәсны дурынгәнджытә, әлыгәй кодтой алыхуызон мигәнәнтә рәсугъд нывәфтыдтимә. Гәрзарм адәм амал кодтой әрхуыйы

æрзæт дæр æмæ дзы тайын кодтой сыгъдæг æрхуы. Хъобайнаг адæм дæр иннæ рагон адæмты хуызæн æрдзимæ уыдысты æнгом баст, хæлар. Уæлдай хыгдард æй нæ кодтой, йæ рæсугъддзинæдтæ йын фæзмыдтой æмæ иртæстой. Уый фæрцы гæрзарм адæм систы æцæг нывгæнджытæ. Сæ къухæй конд мигæнæнтæй рауад аивады алаæмæты уацмыстæ.

Дæсны нывгæнджытæ архайдтой айдагъ бронзæйæ. Хъобайнаг бронзæ та у æрхуы къалаимæ æмхæццæ. Ахæм æмтадæй арæзтой кусæнгæрзтæ, хотыхтæ æмæ æндæр ахæмтæ. Уæды заман нæма зыдтой æфсæйнагимæ архайын. Бронзæ та æнцондæр кусæн уыд, стæй хъæддыхдæр, фидардæр æрмæг. Абоны онг дæр ма хъобайнаг уæлмæрдты дæлзæхх æнæхъанæй лæууынц уæды конд фæрæттæ, къæпитæ, æхсырфытæ, хъаматæ. Музейты мидаг рæбинаг бынæттæ бацахстой адæймæгты æмæ цæрæгойты гуыртæ бронзæйæ. Уымæй фæстæмæ уыцы рагон конд рæттæ, æргъæвджытæ æмæ цæппæртæн сæ фылдæр сты нывæфтыд. Фендзынæ сыл куыйты, хайуанты, сагты, кæсæгты, мæргъты, кæлмыты нывтæ. Алы нывæфтыд дæр дзы у цыдæр хъуыды æвдисæг, и сын йæхи ахадындынад, йæхи нысаниуæг. Æмæ бамбарæн дæр вæййы, цы зæгъынмæ хъавыд йæ нывæфтыдæй, уый. Æвæццæгæн, хъобайнагты уырнындта, калммæ цыдæр уæларвон тых ис, Хуыцауы тæфаг æм хæццæ кæны, уый. Уымæ гæсгæ рагон адæм се хæсыл нымæдтой цыфæнды зынтæй дæр маргдзых калмæй цыкурайы фæрдыг байсын. Ирон адæмæ та уыцы фæрдыджы хабар абон дæр цæры, хуыдтой йæ амондхæссæг æмæ бæллыдысты йæ самал кæнынмæ

Металлурги. Хъобайнаг бронзæ хицæн кодта йæ хæрзхæддзинадæй, уыдис дзы бирæ къала (олово) æмæ уымæй. Канд згъæр мигæнæнтæ дзы нæ арæзтой, фæлæ ма сын уыд куыд «æхца» дæр. Ахæм «æхцатæ» уыдысты бронзæйæ конд стыр къухдарæнтæ, хъаматæ æмæ тад згъæры къæртт. Бронзæйæ арæзтой фæрæттæ, æхсырфытæ, судзинтæ, къæпитæ, цонгдарæнтæ, булавкæтæ(сæрдзæвæнтæ), хæстон фæрæттæ, старцтæ (булава), адæймæгты æмæ фосы фигурæтæ, алыхуызон къустæ, вазæтæ, кружкæтæ, агтæ æмæ æнд.

Хъобайнаг дуджы фæзынд ног згъар – æфсæйнаг (химион элемент, уæззау згъар, æвзистхуыз, йæ сæйрагдæр хæйттæ сты цæнгæт (чугун) æмæ æндон (сталь). Хъобайнаг дуджы фæстаг къæпхæны – VI æнусæй IV æнусмæ – фылдæр згъар предметтæ арæзт уыдысты æфсæйнагæй.

Бронзæ æмæ æфсæйнаг дугты æвдисæнтæ археологон æмæ материалон культурæйы. Ивгъуыд заманты культурæ æмæ аивады тыххæй Цæгат Ирыстоны бирæ диссаджы цыртдзæвæнтæ ссарынц археологтæ. Фæлæ ваййы афтæ дæр, æмæ уыцы фыдæлтывккон хæзнатæ къæхты бынæй рахауынц æнæнхæлæджы. Иу ахæм цау æрцыд Ирыстоны 1913 азы. Лæппу-уæлыгæстæ фос хызтой Нары скомкоммæ. Иуахæмы хъазыныл фесты. Сæ хъазтæн кæрон нал уыдис: хæцыдысты хъæбысæй, уагътой дугъ сæ уисын бæхтыл... Фæстагмæ фæлдахын райдыдтой стыр дуртæ æмæ сæ коммæ тылдтой. Хъазгæ-хъазын фæкомкоммæ сты тæккæ лænкауы был цы æхсæлыйы къудзи уыд, уымæ. Йæ уидаг зæххыл фидар хæцыд, фæлæ лæппуты тыхивæзтæн нал бафæрæзта, æмæ йæ бындзарæй фелвæстой. Йæ бынат дзыхъхъæй аздад æмæ дзы цыдæр æрттиваг дзаума хуры тынтæм цæхæртæ акалдта: уыд сылгоймаджы сæры æнгæстæ. Æвæццагæн, Бынатыхицауы сæр, кæнæ Зыруджы Мадымайрæмы сæр у, зæгъгæ, ахъуыды кодтой. Уалынмæ сæ иу фæурæдта йе 'мбæлтты: «Ма йæм бавналут! Дзуары номæй кæд нæфæтчиаг у. Æз хистæртæй искамаен зæгъон...». Нармæ згъоргæйæ йыл хъæуы писыр Калоты Естъа хæрхæмбæлд фæци Нардоны хидмæ бахизæны. Калойы-фырт «æрттиваг дзаума» сæхимæ ахаста, стæй йæ комбæсты номæй Терчы музейæн балæвар кодта. Абон дæр рагон заманты культурæ æмæ аивады æвдисæндар – бронзæйæ фæлгонц сæр – ис Цæгат Ирыстоны истори, литературæ æмæ архитектурæйы музейы.

Кæд фæзынд уыцы диссаджы скульптурон фæлгонц, стæй йæ чи сарæзта? Ахуыргæндты хъудымæ гæсгæ йыл цæуы 2700 – 2800 азы, конд æрцыд мах эрæйы размæ VIII – VII æнусты. Уый уыдис дур æмæ бронзæйы дуджы кæрон. Уыцы заман фæзындысты кард, фæрæт, дзæбуг, хъæсдарæг,

цафхад æмæ гутон. Æрттиваг згъæртæ æмæ бронзæйæ та арæзтой культураæ æмæ аивады хæзнатæ. Уымæн цардæгас æвдисæн, цы бронзæйæ конд сæры кой кæнæм, уый, зынынц ыл суанг дины æууæлтæ дæр. Æнæ уæлдай гурысхо æмæ дызæрдыгæй зæгъæн ис, йе сфæлдисæг уыди дæсны скульптор, стæй курдиатджын зæрингуыр-д-нывгæнæг. Бронзæйæ сæр цы æрмæгæй арæзт æрцыди, уый дзураг у уæды заманты згъæртæ тайын кæныны мадзæлттыл. Ирæтты фыдæлтæ фыцгæ згъæр джиппыты куыд уагътой, уый æмбисондæн баззад. Джиппæн йæ хуыз кодтой мидæджыр-дæм, сарæзтой-иу ыл мыдадзын хыссæйæ цы дзаума арæзтой, уый агъуд. Уый фæстæ агъуд æддæрдыгæй сæрстой æлыджы змæстæй, ныууагътой ма-иу дзы разæй тæфдзон, афтæмæй уыцы тфдзоны арæхстгай уагътой фыцгæ згъæры тæнгъæд. Фыцгæ згъæрæй мыдадзын агъуд тади æмæ калди донау æддæмæ бинаг тæфдзонаыл. Згъæр-иу куы андæгъди æлыг джиппы къултыл, уæд æддаг цъар састой æнцонай, æмæ-иу згъæрæй дзаума сыгъдæгæй аздад. Фæлæ ууыл нæ фæуд кодта зæрингуыр-д-нывгæнæджы куыст, йæ зынтæ уыдысты фæстæдæр: бронзæйæ конд хæзнайæн раттын хъуыд сæрмагонд хуыз, хъуыдис дзы уд бауадзын.

Уæдæ куыд сарæхстис уыцы диссæгтæ равдисынмæ ирæтты рагфыдæл зæрингуыр-д? Кæй сурæт нын сныв кодта фыцгæ бронзæйæ, уый чи уыди, цауыл хъуыды кодта, цавæр уыди йæ удыхъæд? Ацы фарстæн фидарæй дзуапп раттæн ис. Нывгæнæг равдыста, йæ заманы кадджынай чи царди, ахæм адæймаджы сурæт: сæры тенка уæлæмæ йæхиуыл схæцыд, ных къæлæтгондæй къæмисæнтимæ баиу, цæсгом – парахат, цæстытæ дзагæй кæсынц, æрфгуытæ фелхынцъ сты, бæлтæ – æнгом æлхъывд. Цæвиттон, рагон дæсны скульптор снывæзта бронзæйы ахорæнтæй, згъæрты зæлгæ хъæлæстæй хиуылхæст адæймаджы йæ мидсагъæстимæ. Уый йæ цæстæнгас æрæвæрдта дуджы риссæгтыл... Æнæлаз сыгъдæг цæсгомыл нæ уынаæм рихитæ æмæ зачъеты фæд. Йæ галиу хъусыл хъуссæджы бынат. Цæстытыл зыны зæрдæрухс æмæ æрдхæрæны намыс. Уыдон уыдысты уæдыккон сылгоймаджы миниуджытæ. Уый у сылгоймаг-зæды сæр. Уымæ баст сты ирæтты фыдæлты динон бæллицтæ: Бынатыхицауы (сæрызæды) бынат – сыгъдæгдæр кувинагтæн,

Мадымайрæм – чындзытæ æмæ чызджыты рæстмæгæнæг зæд. Иуныхасæй, ахæм сылгоймаг уыди царды æппæт хæрзты райдайæн æмæ йæм дзуарау дæр уымæн куывтой, кодтой йыл кадджытæ. Ацы бронзæйæ арæзт сæр баст у канд ирæтты нæ, фæлæ Цæгат Кавказы адæмыхæттыты царды мидисимæ, æмæ дунейы рагон цыртдзæвæнты астæу ахсы сæрмагонд бынат (Кривицкий Владимир, Ленинграды Паддзахадон Эрмитажы наукон кусæг, «Мах дуг», 1987, 2 номыр).

Сæры ныв

Сæ аивадон ахадындзинадмæ гæсгæ къаддæр аргъ скæнæн нæй къаннаг скульптурон куыстытæн. Ахæмтыл нымад сты джиппыуагъд бронзæйæ конд сырды, мæргъты, кæсæгты æмæ кæлмыты сурæттæ. Стæмдæр адæймæгты фæлгонцтæ. Уыдонмæ хауынц фысы, сæгъы, уæныджы, калмы æмæ, йæ хъæбысы сывæллон кæмæн ис, уыцы сылгоймаджы æмæ старцы цъуппыл конд æрдынджын барджыты фæлгонцтæ дæр. Ахæм у, Хъобайнаг зæппадзы кæй ссардтой æмæ мификон бæгъатыры хуызы æвдыст чи æрцыд, уыцы рагон кавказæг архайæг хæстон лæджы сурæт. Ахæмтæ сты, Цæцæн-Мæхъæлы Сержень-Юртмæ æввахс зæппадзы чи разынд, йæ цъупп æртæ сылгоймаджы фæлгонцæй арæзт кæмæн у, уыцы старц æмæ нуазæн. Нуазæныл нывгонд æрцыд, даргъ хæмхудтæ æмæ стыр сыкъатæ кæмæн ис, уыцы саджы гуыры раззаг хай. Ахуыргæндтæ йæ ссардтой Цæгат Ирыстоны Къæмынты. Æмæ кæд сагæн æрмæстдæр йæ раззаг гуыр арæзт æрцыд, уæддæр хъуамæ бафиппайæм, куыд æрдзон конд у, йæ гуыры æвæрд æй куыд удæгасхуыз кæны, уый: йæ къæхтæ сонтæй размæ аппæрста æмæ уыцы æмрастæй аздадысты, йæ къубал – ивæзт, йæ сæр фæстæмæ æппарæгау акодта. Саг кæрцхъусæй аздад, ныхъхъуыста, мæнæ-мæнæ йæ бынаты фестæлфдзæн. Цæрæгой у цардхуыз, реалистон, йæ хуызæг у нывыларæзт, бæстон куыстонд кæй не 'рцыд, уымæ гæсгæ буары хæйттæ æвдыст не 'рцыдысты. Уæлдай фидауцы хос сты царды уæлфæдзæхст бæлас æвдисæг стыр пæлæхсаркъалиу сыкъатæ.

Тлийы зæппадзæй ист галæн дæр æвдыст цæуы æрмæст йæ гуыры раззаг æрдæг, йæ хæмхудтæ æмæ йæ тыхджын ставд бæрзæй баиу сты. Æрмдæсны тырныдта, гал иннæ сырдатæй цæмæй хицæн кæны, уыцы миниуæг равдисынмæ: йе стыр сыкъатæ фæйнæрдæм дзæбæх атасыдысты, иуцасдæр ивæзтарæст иуварсзылд сæр куыдфæстæмæ рахизы бæрзæймæ... Адæймæгты сурæттæ сты хуымæтæгдæр, æнарæхстдæрæй къухæй конд... Фысы сæры фæлгонцтæй сфидауджын кодтой Хъобаны зæппадзæй ист бронзæ æргъæвæг. уыцы зæппадзы чи разынд, ахæм цирхытæй иуы фистоны кæроныл конд ис фысы скульптурон æртæ сæры. Уый уыди оригиналон архитектурон фæрæз – фризы хуызæн. Уыдонæй уæлдай ма фембæлæм бронзæйæ конд къухтыл дæр. Хатгай сныв кæнынц иу кæнæ дыууæ комхæлиу, здыхткъæдзил куыдзы сурæты. Ацы стæмарæст дзаума – аивадон уацмыс дзурæг у, адæймаг (ам къухы хуызы æвдыст цæуы адæймаг) æмæ йе 'рвылбоны царды, – цуаны цæуа, фос хиза, балцы фæраст уа, – иузæрдион хæлар æмæ хъахъхъæнæджы, куыдзы æнувыддзинадыл. Ацы дзаума сын цуаны цæугæйæ кæнæ фос хизгæйæ уыди дзуары нывау, уый руаджы-иу сæ хъуыддæгтæ фæрæстмæ сты, фыдбылызæй сæ хъахъхъæдта, æвзæр цæстæ сæ хызта. Рагон кавказы згъæрæй фæлгонцтæгæнæг нывгæнджытæ канд хицæн цæрагойты, мæргъты æмæ адæймæгты сурæттæ нæ кодтой, фæлæ ма арæзтой суанг æнæхъæн скульптурон композицитæ дæр.

Литературæ:

1. Блиев М.М., Бзаров Р.С. История Осетии с древнейших времен до конца XIX в. Владикавказ, 2000.
2. Бзарты Руслан. Иры истори цыбырæй // Мах дуг, 1990, № 9. – 88 ф.
3. Калоев Б.А. Скотоводство народов Северного Кавказа (С древнейших времен до начала XX века). М. : Наука, 1993.
4. Кривицкий В. Рагон цыртдзæвæнты сусæгдзинадтæ // Мах дуг, 1988, № 2. – 71 ф.
5. Магомедов А.Х. Культура и быт осетинского крестьянства. Орджоникидзе, 1963.

6. Попов К.П. Памятники природы Северной Осетии. Владикавказ, 1994.

Скифаг æмæ сæрмæтаг адæмты археологон æмæ материалон культура.

Пълан:

1. Скифты рагфыдыуæзæг Скæсæн Европææмæ Дунайы донуат.
2. Скифаг дуджы æвдисæнтæ археологон æмæ материалон культурæйы.
3. Скифты хабæрттæ Геродотмæ: (Скифты лæвæрттæ Дарийæн; Хæрджыты уаст; Ардбахæрд скифтæм).
4. Фыццаг скифаг философ Анахарсис. Анахарсисы цыргъзонд ныхæстæ.
5. Сæрмæттаг дуджы æвдисæнтæ археологон æмæ материалон культурæйы.

Скифты рагфыдыуæзæг Скæсæн Европæ æмæ Дунайы донуат.

Франко Кардини куыд фыссы, афтæмæй 1-аг минон азы размæ Дунай æмæ Уралы астау фæзындысты скифтæ. Зæгъы, кæй цардысты Европæ æмæ Азийы арæнтæм хæстæг. Киммерийæгтимæ бахæстæг сты, фæлæ сæ фæстагмæ сæ бæстæй фæсырдтой. VIII æнусы кæрон ахызтысты Анатолимæ, цæгат-ныгуылæн Иранмæ. Мидийæгтæй састы бынаты базадысты æмæ фæстæмæ рараст сты цæгатырдæм, сæ царæн бæстæ сын цалдæр æнусы хуыдтой сæрыстыр барджыты бæстæ. Уый уыд Хъубан, Цæгат Кавказ æмæ Азовы денджызы астау. Дарддæр зæгъы, скифтæ кæй кодтой æфсæйнаг æмæ згъæры куыст. Уый бæрæг у, скифты фæтагтæн цы обæуттæ уыд, уыдонæй. Ам археологтæ ссардтой алыхуызон згъæр дзаумæттæ.

Фыццагон адæмтæ цæугæцардгæнгæйæ фосы куыстмæ рахызтысты, бæх сæм куы фæзынд, уæд. Уый уыд 2-аг миназоны дыккæгæм хайы. Рагон автортæ фылдæр зонинагтæ æрхастой цæугæцардгæнæг, Скæсæн Европæйы царæг скифтæ æмæ сæрмæтты тыххæй. Нæ рæстæджы сæ равзæрды тыххæй дзырдтой алыхуызон, фæлæ А.А.Иессен 70-æм азты кæрон, йæ фæстæ та

М.С.Грязнов загътой, цæмæй скифты дугыл нымæд æрцæуа VIII æнус нæ дуджы размæ.

Скифты цæрæнбынæттæ иртасын райдыдтой XIX æнусы астæу. 1853 азы П.М.Леонтьев фыццаг ракъæхтыты ссардта скифаг цæрæнбынат, хонынц æй Елизаветовскы цæрæнбынат. Фæстæдæр ракъæхтытæ ахæццæ кодтой И.Б.Брашинский (1966 аз), 1980 азмæ дзы ракъахта 5 мин кв. метры зæхх. Дарддæр ракъæхтытæ ахæццæ кодта К.К.Марченко. Ацы цæрæнбынат ис Доны ратæдзæнмæ æввахс Азовы районы Елизаветовскы станицæмæ хæстæг. Йæ формæ у трапещийы хуызы, йæ фæзуат – 55 гектары. Йæ алыварс цы хихъахъхъæнæн арæзтæдтæ уыди, уыдон арæзт уыдысты IV æнусы нæ дуджы размæ.

Ацы фæзуаты ссардтой 20 арæзтадон комплексы. Иууылдæр уыдысты зæхбын арæзтæдты хуызтæ. Иуæй-иу рæтты къултæ амæд уыдысты дурæй дæр. Фылдæр хатт хæдзæртты уыдис дыууæ хатæны æмæ хицæн къуымтæ, æвæццæгæн, сæ хъуыдысты исты хæдзары хъуыддæгтæн. Æппæт хæдзæртты дæр мидæгæй нæ уыд пецтæ кæнæ къонатæ арæзт. Чи зоны, æмæ пайда кодтой, цы хæсгæ дурын жаровнятæ ссардтой, уыдонæй, хæринаг та-цæттæ кодтой кæрты арæзт къонаты. Уый бæрæг у алы ран дæр сæ баззайгæ фæдтæй. Агъуыстыты пьолты бын ссардтой дзыхъхъытæ – ныггæндтæ. Хæдзæртты фæзуат уыд 32 кв.метрæй 76-мæ. Предметты æхсæн фылдæр ссарæн уыд амфорæтæ (*большой суживающийся книзу сосуд с двумя ручками*), уый ууыл дзурæг уыд, æмæ скифтæ экономикайы фылдæр бынат кæй ахста базарад.

Уымæй уæлдай сæ царды стыр бынат ахста кæсаг ахсын: ахстой сазантæ, кæф кæсæгтæ, хихоркæсæгтæ æмæ æнд. Дардтой фос: хъомвос, бæхтæ. Ацы фæзуаты не ссардтой хуыйы стджытæ, уымæй бæрæг у, хуытæ кæй нæ дардтой, уый. Цуан кæнын нæ уыд сæ сæйрагдæр куыст. Ссардтой ацы цæрæнбынаты хъæддаг цæрæгойты иуæй-иу стджыты фрагменттæ: сажы, рувасы, бирæгъы, тæрхъусы; мæргъты: бабызы, хъазы, уыджы, пеликаны, стджытæ. Зæххы куыст кодтой, уый бæрæг у еуу (просо), хъæбæрхоры (ячмень) нæмгуытæй æмæ се ссыны мадзæлттæй.

Бæрæг уыд, ацы цæрæнбынаты кæй арæзтой хæцæнгарз æмæ бæхы дзаумæттæ V æнусы нæ дуджы размæ – фаты бырынчъытæ, æрцытæ, хъаматæ æмæ æнд., алыхуызон кæрдтæ, зæгæлтæ æмæ æнд. Уыдис сæм æрмадз дæр бронзæ фæлындæнтæ аразынæн.

Елизаветовскы цæрæнбынат хурныгуылæнæй, хуссар æмæ скæсæнырдыгæй уыдис обауджын уæлмæрд. Скæсæнæй хурныгуылæнмæ уыдис 6 км. Ам 1959 азы В.П.Шилов ссардта зындгонд уæлмæрд, хуыдтой йæ паддзахы уæлмæрд. 1980 размæ ам ракъахтой 303 обауы 402 ингæнимæ, уыдонæй 393 уыдысты скифаг уæлмæрдтæ. Ингæнтæ æмбæрст уыдысты хъамылæй, къаддæр – хъæдын фæйнæггондтæй. Иуæй-иу ран æмбæрстытæ уыдысты сыгъдгомау. Марды æвæрдтой йæ фæсонтыл, къухтæ æмраст æвæрд, йæ сæр фылдæр хурныгуылæнмæ арæзт. Алы ингæны дæр æвæрд уыдис мæрдон фæндаггаг – хæринаг æмæ нуазинаг къæхты 'рдыгæй. Нуазынæн фылдæр æвæрдтой иукъухын дурын.

Скифаг рæстæджы VI æнусы нæ дуджы размæ марды кодтой судзгæ, æрмæст ингæны нæ, фæлæ æддæдæр, йæ æртхутаг та йын æвæрдтой ингæны къуымы, йæ сæрмæ хъæдын цырт. Ахæм æгъдау ма кодтой V æнусы, уый фæстæ, IV æнусæй фæстæмæ-иу ингæны сæрмæ арт скодтой, абон ирæттæ куыд кæнынц, афтæ. Арты культ стыр бынат ахста скифты æгъдæутты, уый бæрæг у уымæй дæр, æмæ-иу ингæны хуылфы дæр скодтой арт мард ныгæныны размæ (хъобайнæгтæм дæр ахæм æгъдау уыд), пълылы-иу уазал зынгтæ ныккодтой (ирон æмбисонд «дæ зынг ахуысса») æмæ сырх ахорæн (царды нысан). Мард ныгæдтой фæсонтыл æвæрдæй. Нæлгоймæгты ингæнты арæхдæр ваййы хæцæнгарз, сылгоймæгты ингæнты – фæлындæнтæ, уафæнтæ, айдæнтæ æмæ æнд. ахæмтæ. Фæлæ иуæй-иу сылгоймаг ингæнты дæр уыд хæцæнгарз æмæ бæхы идонтæ. Æнæмæнгæй алы ингæны дæр мардæн æвæрдтой хæрд æмæ нозт – мæрдтæм фæндаггаг, нæ дуджы размæ V æнусы нывонд дзидзайы хайыл уыд кард тъыст. Бæхфæлдисыны æгъдау скифтæм фæзынд V æнусы нæ дуджы размæ.

Скифаг дуджы æвдисæнтæ археологон æмæ материалон культурæйы.

Скифаг æппæт мыггæгтæн дæр иухуызон уыдысты сæ хæцæнгарз, бæхы дзаума æмæ, сырды стиль кæй хонынц, уый. Бирæ иумæйаг æнгæсдзинадтæ ис сæ фæлындæнты æмæ æндæр дзаумæтты.

Хæцæнгарз.

1) Фат æмæ æрдын уыдысты, скифтæ фылдæр цы хæцæнгарзæй хæцыдысты, ахæмтæ. Арæзт уыдысты цалдæр хъæдын хайæ, сыкъа, стæг, бæласы цъар æмæ нуæрттæй. Аммиан Марцелин фыста: «В то же время как луки всех народов сгибаются из гнущихся древков, луки скифские ... вогнутые с обеих сторон широкими и глубокими внутрь рогами, имеют вид луны во время ущерба, и середину их разделяет прямой и круглый брусок» (История, XXII, 8, 10). Æрдыны дæргъ уыд 60-70 см, фæлæ-иу сæм уыд 1 метры дæргъæнтæ дæр. Скифты æрдыны формæ æмæ сæ ахæм дæргъ хъуыд бæхыл бадгæйæ хæцынæн, фæлæ сæ пайда кодтой фистæг æфсад дæр. Фаттæ дæр уыдысты æрдынтæм гæсгæ, сæ дæргъ уыд 60-70 см, сæ бырынчъытæ бронзæйæ арæзт (къаддæр æфсæйнагæй) кæнæ стæгæй. Фаты хъæдтæ ахуырстой сырх кæнæ сырх сау ахорæнимæ. Фаттæн пайда кодтой бæрз, гæды бæлас, ясень кæнæ хъамылæй. Фаты бырынчъытæ бронзæйæ кодтой бирæ рæстæг, уымæн æмæ æнцондæр æмæ тагъддæр уыд сæ саразын. Фаттдоны уыд 60-200 фаты онг. Æфсæддон фæтæгтæм уыд цалдæргай фатдоны.

2) Скифтæн сæ хæстон хъуыддаджы фат æмæ æрдыны æмрæнхъ лæууыд арц. Пайда дзы кодтой бæхджынтæ дæр æмæ фистæг æфсад дæр. Сæ бырынчъытæ уыдысты æфсæйнаг, сæ дæргъ – 1,70 – 2,20 м, уыдис сæм 3,1 метры дæргъæнтæ дæр.

3) Æппæрстытæн (для метания) пайда кодтой цыбыр æрцытæй – дротиктæ. Фæзындысты VI æнусы нæ дуджы размæ, сæ тыхы бацыдысты IV – III æнусты тыгъд быдырты, Дон æмæ Днепры цæрæг скифтæм.

4) Бæхджын æмæ фистæг скифаг æфсæддонтæ хъæбысæй-хъæбысмæ хæцæнгæрзтæ уыдысты кæрдтæ æмæ хъаматæ. Ахæм хæцæнгарз фылдæр

дардтой хæстон фæтæгтæ. Йæ дæргъ кардæн уыд 50 – 70 см, уыдис сæм 1 метры дæргъæнтæ. Хъамайы дæргъ уыд 30-40 см.

5) Скифтæм уыд секирайы хуызæн хæцæнгарз – **цирхъ**. Фылдæр дзы пайда кодтой фистæг æфсад.

6) **Скифты дзаума**. Алыбоны дарæс сын уыд æнæ æфцæггот (воротник) дыбортон къурткæтæ, астæу ронæй баст, басылыхъ æмæ хæлаф, дардтой сæ хæсты рæстæг дæр. Хуымæтæг хæстонтæн нæ уыд сæрмагонд хæцæнгарз, уыдис сæм æрмæстдæр хъæдæй æмæ цармæй конд уартытæ. Хъæздыгдæр хæстонтæн сæ уартытыл уыд æфсæйнаг пластинæтæ, сæ бындуры уыдис ставд царм. Фенæн уыд пластинæтыл сыгъзæрин тæнæг уаццаг дæр.

7) Скифаг дарæсы æнæмæнг хъуамæ уыдаид **рон**. Ронмæ фидаргонд уыдысты æрдын фатдонимæ, хъама, иуæй-иухатт цирхъ цыргъгæнæнимæ. Фылдæр дардтой цæрмын рæттæ. цæрмын рæттæ æфсæйнаг кæнæ бронзæ пластинæтимæ. Рæтты уæрх уыдис 10 см, 15 см. Хъахъхъæдтой хæстоны гуыбын æмæ астæу. Ахæм рæттæ скифтæм фæзындысты VI æнусы .

8) Æфсæйнаг така худ скифтæм фæзынд VII æнусы нæ дуджы размæ.

Бæхы фæлыст.

Скифтæ къаддæр цæстæнгас нæ аздæхтой бæхы фæлыстмæ дæр. Киммериаг дугæй фæстæмæ зындгонд уыдысты бæхы идæттæ. Скифтæм фыццаг уыд литые (VII æнусы), фæстæдæр та бронзæ идæттæ (удила) – нæ дуджы размæ VI-æм æнусы астæу. Бæхы цæсгомы раззаг хай ныхæй фындзы хуынчъытæм æхгæд уыд бронзæйæ конд æмбæрзæнæй. IV æнусы нæ дуджы размæ скифтæ сæ бæхты риутыл дардтой фæлындæнтæ дæр.

Уæрдон. Скифаг уæрдæттæ уыдысты цæугæцардгæнджыты æнæмæнг хъæугæ дзаума. Скифаг уæрдæттæ уыдысты цыппар æмææхсæзцæлхыгтæ. Фылдæр цæлхытæуыдысты хъæдын æнææфсæйнаджы хæйттæй. Уымæй уæлдай сæм уыд æфсæйнаг шинæтыл конд хъæдын цæлхытæ дæр.

Скифаг сырды стилы аивад. Скифаг сырды аивад рапарахат æнæхъæн Евразийы дæр, хуыдтой йæ «скифаг-сыбираг». Астæуккаг Азийы цæрæг сагтæм, Казахстаны, Алтайы æмæ Тувайы цæугæцардгæнджытæм æмæ

Сау денджызы был цæрæг скифтæм ацы стилил конд дзаумæттæ фæзындысты VII æнусы нæ дуджы размæ, савроматтæм – VI æнусы нæ дуджы размæ. Йæ иумæйаг ратæдзæн кæцæй у ацы стилаен, уый бынтон бæрæг нæма у. Иутæ зæгъынц, зæгъгæ, скифаг-сыбираг сырды стиль фæзынд Хæстæг Скæсæны, Ираны облæстты. Ам, цæгат-хурныгуылæн Ираны, ссардтой иу «хæзнадон», уыдис дзы фылдæр сыгъзæрин дзаумæттæ, хаудысты VII æнусмæ нæ дуджы размæ. Иутæ зæгъынц, зæгъгæ, ацы «хæзнадон» уыдис скифаг паддзахы, фæмард йæ хæстон балцы Раззаг Азимæ, предметтæ арæст уыдысты скифты заказмæ гæсгæ. Фæлæ ацы стиль нæ уыд Цæгатаг Ираны цæрджыты. Скифаг-сыбираг стили арæнтæ хæццæ кæнынц Украинаейы тыгъд быдыртæй Астæуккаг Ази æмæ хуссар Сыбырмæ, йæ бындурон аразджытæ та сты скифтæ.

А.М.Хазанов æмæ А.И.Шкурко (1976) нымайынц, зæгъгæ, ацы стиль скифтæ сарæзтой уымæн, æмæ сæ цардыуаджы фæзынд ног домæнтæ, баст у сæ хæстон цардыуаджы культимæ. Ацы стилаей фылдæр пайда кодтой хæстон аристократи: сæ хæцæнгæрзтæ æмæ бæхты дзаумæттæ дзы аив кодтой, сæ дарæс æмæ æнд. дзаума. Уыдонмæ хаудысты: тугдых сырдатæ æмæ мæргъты буары хæйттæ – цæстытæ, дзæмбытæ, гом дзых, ныхтæ–æххуыс сын кодтой магион хуызы сæхицæн дæ рæмæ сæ бæхтæн дæр, хъæбатырдæр сæ кодтой хæстон балцыты, æвзыгъддæр.

Скифаг дурын скульптурæ. Скифаг монументалон скульптурæйы цыртдзæвæнтæ фыццаг хатт ссардæуыд æмæ сæ кой мыхуыры фæзынд XIX æнусы кæрон (Ястребов В.Н., 1886), фæлæ сыл бæстондæр æрдзырдта Миллер А.А. (1925). Уæдæй фæстæмæ скифаг дурын цыртдзæвæнтæм уæлдай цæстдард æппыд: П.Н.Шульц (1967, 1976), Е.А.Попова (1976), Д.С.Раевский (1983). Ахæм цыртдзæвæнтæ æвæрд уыдысты обæутты цъуппытыл æмæ иуæй-иухатт обæутты бын ингæнты, рагондæр скифаг уæлмæрдты. Æдæппæт сты 100-йы бæрц, се сарды бынат –Цæгат Кавказæй Добруджийы онг.) Арæст сты стыр отесанный дуртæй, æмæ сыл скодтой хæстонты сурæттæ сæ хæцæнгæрзтимæ кæнæ та хуымæтæг адæймаджы сурæттæ. Скифаг дурын

цыртдзæвæнтыл чи нывгонд ис, уый тыххæй цæуы быцæутæ. Иутæ зæгъынц, зæгъгæ, сыл нывгонд ис: бердзенаг Аресы миниуджытæ кæмæ ис, ахæм арвнæрынгæнæджы бардуаг (Мелюкова А.И., 1952); паддзах йæ реалитимæ, радта йын сæ йæ хуыцау, куыд паддзахиуæджы нысан (Елагина Н.Ф., 1959); у мифон скифаг рагфыдæл Таргитайы сурæт (Артамоов М.И., 1961); хъæбатыр мардæй чи амард, ахæм (Граков Б.Н., 1971), мыггаджы фæтæг (Попова Е.а., 1976). П.Н. Шульцы хъуыдымæ гæсгæ, рæстæг куыд цыд, афтæ ивтой цыртдзæвæнты фæлгонцтæ æмæ сæ мидис дæр – рагфыдæлы фæлгонцæй паддзахы фæлгонцмæ. (1967, 233 ф.). Æххæстдæр иртæстытæ скодта Д.С.Раевский (1983, 1985). Уый цыртдзæвæнтæм æркаст семантикон (кæй фæлгонц у), синтактикон (цы хуызы) æмæ прагматикон (цавæр нысанымæ) хуызы. Уый æрцыд ахæм хатдзæгмæ: скифаг дурын цыртдзæвæнтыл нывгонд ис сæ рагфыдæл æмæ паддзах Таргитай. Æвæрдтой сæпаддзахы амарды фæдыл, уымæн æмæ уыд Таргитайы зæххон фæлгонц.

Фæлындæнтæ. Скифаг сылгоймæгтæ дардтой алыхуызон фæлындæнтæ: хъусцæджытæ, цæгтæ, къухдарæнтæ, браслеттæ, алыхуызон сыгъзæрин фæлындæнтæ уæладарæс æмæ къахыдарæсыл хуыйымæ. Алыхуызон булавкæтæй пайда кодтой уæладарæс æмæ сæрыхъуынтæ фæхæцынæн. Сылгоймаг ингæнты фылдæр уыдысты сæр æмæ риуыл, нæлгоймæгты ингæнты та – риутыл.

Сæры фæлыст. Скифты цардыуаджы социалон ахаст уыд сыгъзæрин диадемаætæн, уыдысты тынг стæм. Хауынц VI æнусмæ нæ дуджы размæ. Сæ дæргъ уыд 66-67 см, дардтой сæ цæрмын кæнæ æфсæйнаг худтыл. Уыдысты сыгъзæрин лентыты хуызы кæнæ цæгтæй арæзт: фæлындгонд уыдысты цъиуты кæнæ грифонты фæлгонцтæй. Хуымæтæг адæм дардтой цæрмын лентытæ сæ ныхтыл. Скифтæ дардтой дыууæ хуызы басылыхътæ – цыргъгонд цъупшимæ æмæ фæлмæн. Сылгоймæгтæ дардтой скифаг тиарæтæ æмæ конусæнгæс худтæ (клобуктæ) (IV-III æнустæ нæ дуджы размæ).

Айдæн. Бронзæ кæсæнтæ фылдæр ваййынц сылгоймæгты ингæнты, иуæй-иухатт сæ ссарæн ис нæлгоймæгты ингæнты дæр. Æппæты рагондæр сты

нæ дуджы размæ VII æнусмæ хауæг айдæнтæ, сты æмдымбыл диски хуызæн, астауæй йыл хæцæн.

Дурын æмæ æфсæйнаг къустæ (посуда). Хъæдын къустæ арæх не 'мбæлынц, уымæн æмæ бирæ нæ лæууынц. Фæлæ цы къустæ аирвæзт, уыдоныл уыд сыгъзæрин накладкæтæ (хъæздыг скифты ингæнты), уыцы къустыл æвæрдтой марды нывондаг дзидза.

Æфсæйнаг скифаг мигæнæнты æхсæн фыццаг бынат ахсынц скифаг стыр бронзæ агтæ нывонды дзидза фыцынæн (Геродот, IV, 61). Ахæм агтæ скифтæм фæзынд VII æнусы нæ дуджы размæ. Агтæн сæ фылдæры ссардæуыд скифаг аристократийы обæутты бын. Агтæн хæрдмæ сæ уæрх дæргъ уыд 60 см, фæрсмæ – 80 см.

Хъæздыг скифты обæутты ма ссардтой æфсæйнаг нуазæн къустæ (кубки). Æвæццагæн сæ хъуыдысты ритуалон æгъдæуттæ кæнынæн. Цы нывгонд сыл ис, уымæ гæсгæ сбæрæггæн ис скифтæн цавæр æддаг бакаст уыд, сæ дарæс, къахыдарæс, хæцæнгарз. Бирæ дурын дзаумæттыл фенæн ис сыкъа нуазæнтæ, хæстон ыл хæцы йæ рахиз къухæй, иуæй-иу хатт вæййы галиу къухы дæр. Ахæм сыкъа нуазæнтæй ард хæрынц кæнгæ æфсымæртæ бирæ скифаг сыкъа нуазæнты нывæфтыдтыл. Скифаг ритонтæ (сыкъатæ) фылдæр вæййынц æвзистæй конд, къаддæр – сыгъзæринæй, алыхуызон нывæфтыдтимæ, баст сты дины уырнынадимæ. Ахæм ритонтæ зындгонд уыдысты канд Скифийы нæ, фæлæ Ираны, Фракийы, Сомихы, Астаукаг Азийы, Грецийы. (дай табл. в конце лекции)

Скифты хæдзарад, цардыуаг æмæ сæудæджерæд

Скифтæ райдианы уыдысты цæугæцардгæнджытæ, сæ цард баст уыдис фосимæ, уымæ гæсгæ æдзух агуырдыг ног хизæнуæттæ. VIII – VII æнусты нæ дуджы размæ. VII æнусы фыццаг хай скифтæ бындуронæй æрцардысты Кавказы дæлбыдырты æмæ ардыгæй цыдысты хæстон балцыты Раззаг Азимæ. Дарийимæ хæсты рæстæг скифтæн райдыдта сæ царды дыккаг этап. Уыцы рæстæджы тыххæй бакæсæн ис Геродоты 4-æм чиныджы «Мельпомена»-йы. VI æнусы кæронмæ нæ дуджы размæ æрфидар сты Скифты паддзахады

арæнтæ, сфидар сты мыггагон ахастдзинаæдтæ. Сæ царды ацы этапы цæугæцардгæнæг скифтæ хæстыты нал архайдтой иууылдæр, фæлæ-иу лæбурдтой иугай отрядтæй.

Скифты стырдар хъæздэгдинад уыд сæ фос. Алы бинонтæн дар уый уыд сæхи мулк: бæхтæ æмæ лыстæг фос (уыдон хуыздар фæрæзтой цæугæцардгæнæджы уавæрты). Скифтæм уыд алыхуызон бæхтæ. Фылдар сæм уыд стыр сæрджын ныллæг бæхтæ, фæлæ уыдысты хъаруджын æмæ тагъдуайаг бæхтæ. Аристократты рæгъæутты уыдис лыстæгкъæхджын бæхтæ, хæстæг лæууынц ахалкинаг бæхтæм.

Скифтæм уыд хъомвос дар, фæлæ уыйбæрц, цæмæй сын фаг кæна дзидзайæн æмæ уæзæгтæ ласынæн (галтæ). Геродот фыста, скифтæ кæй нæ дардтой хуытæ æмæ сæ нывондæн нæ хастой. Уый уымæн, æмæ хуыты кæрдæгæй не схастаиккой, скифтæ та зымæгмæхос нæ цæттæ кодтой.

Ракъæхтытæм гæсгæ сбæрæг, скифтæ цуанæн бирæ рæстæг кæй нæ лæвардтой, æвæццагæн, цуаны дар цыдысты сæ зæрдæйы дзæбæхæн, дзидзайы тыххæй нæ фæлæ (æрхъуыды кæнæм тæрхъусы кой Геродотмæ). Геродот ма æрхаста дæнцæгтæ, скифтæ кæй ахстой Днепры донбакæлæны кæфкæсаг æмæ амал кодтой цæхх дар.

Скифтæ куы æрбынæттон сты, уæд сæ царды фæзынд алыхуызон куыстæттæ, фыццагдар металлурги. Ремесленниктæ-металлургтæ скифты ифтонг кодтой хæцæнгарзæй, бæхы дзаумайæ, кусæнгарзæй. Æфсæйнаг самал кæнынæн пайда кодтой бур æрзæтæй. Археологтæ ссардтой куырды кусæн дзауматæ: молот, дзæбугтæ, аркъаутæ, напильниктæ æмæ æнд. Райрæзт сæм хуызджын металлурги дар. Пайда кодтой цармæй дар, арæзтой дзы рæттæ, бæхы идæттæ æмæ æнд. Алыхуызон дзаумæттæ аразынæн пайда кодтой стæгæй дар табл. Тынг уæлиау æвардæ сæм уыд хъуымац уафыны хъуыддаг, пайда кодтой фысы къуымбилæй, гæнæй.

Сæ хæдзæрттæ аразынæн æмæ марды ингæнтæн пайда кодтой алы бæлæсты мыггагæй, фылдар тулдз бæрз, сусхъæд, хæрис, граб, къаддар нæзы бæласæй. Хуым кодтой хъæдын дзывырæй æнæ æфсæйнаг бырынкъæй.

Рувинаен пайда кодтой сыкъа кәнаә æфсәйнаг къәпитәй. Сагътой мәнәу әмә хъәбәрхор, къаддәр сауфагә әмә сысчы, уыдис сәм алыхуызон хъәдуры мыггаг дәр. Археологтә ссардтой фәткъуыйы сыгъд әппытә, уый ууыл дзураг у, әмә скифтә кәй кодтой дыргъы куыст дәр.

Хуым кодтой галтыл. Сә тылләг әфснайдтой әхсырфтәй. Сә хор дардтой сәрмагонд дзыхъхъыты әмә стыр дурын дзаумәтты. Хор ссынән пайда кодтой дурын хорыссәнтәй әмә ступка с пестиком. Уымәй уәлдай, чи әрбынәттон, уыцы скифты хәдзарады стыр бынат ахста фос хизыны хъуыддаг. Цәугәцардгәнджытәй хицән кодтой уымәй, әмә дардтой хъомвос, къаддәр сәм уыд бәхтә, фыстә, сәгътә, дардтой хуытә, мәргътә (хъазтә, бабызтә, кәрчытә), уыдис сәм куыйтә дәр. Скъәттә арәзтой родтән.

Дины уырнынад. Скифаг дины уырнынады хабәрттә әмә мифологийы тыххәй зонинәгтә нәм әрхәццә сты рагон авторты цыбыр фыстыты, археологон ракъәхтыты ссард ингәнты предметтәй, дины алыхуызон арәзтытәй, рагон скифаг аивады фәзындтыты. Скифты цардыуаг хуыздәр әвдыст әрцыд нә дуджы размә V –IV әнусты источникты. Скифаг дин у индоирайнаг. Йә рәзты уәлвәзадмә гәсгә та уыд рагпаддзахадон. Йә бындуры әвәрд уыд политеистикон, ома дзы уыд иу сәйраг Хуыцау әмә йә дәлбариуәг хуыцәуттә – зәдтә әмә дауджытә. Скифты дины уырнынады тыххәй нын әххәст зонинәгтә ныууагъта Геродот йә 4 чиныджы (5-11, 36, 59-63, 67-73 әмә аф.д.). Уыцы рәстәджы скифаг динаән схонән ис паддзахадон дин саразыны тырнындзинад. Скифаг хуыцәутты пантеоны сәргъы ләууы әртә хуыцау: Табити – Папай – Апи. Скифтә фылдәр куывтой Табитимә, сә къонайы бардуагмә. Артмә кувын уыд әппәт индоевропәйаг, тынгдәр та индоирайнаг адәмты табуйаг әгъдау. Паддзах скифтән уыд әхсәнады сакралон (*сокравенный*) сәргъләууәг, уымә гәсгә стыр тых уыд паддзахы къонайы куыд иумәйаг дины центры. Паддзахы къонайә ард хәрын уыд табуйаг, уымә гәсгә йә фехаләгмә әнхъәлмә каст марыны тәрхон.

Иуаей-иу иртасджытæ Табитийы фæлгонцы уыныны, скифаг аивады цы сылгоймаг-хуыцау бады айдæнимæ, уый, йæ разы та лæууы нæлгоймаг, йæ къухы ритон (сыкъа), афтæмæй.

Папай (Зевс) уыд Апийы (Гея) лæг, æмæ йæ скифтæ нымадтой сæ рагфыдæлыл. Абайты Васойы хъуыдымæ гæсгæ, æвæццагæн уыд Арвы фæлгонц. Апийы (Гея) иртасджытæ нымайынц зæхх æмæ доны (уымæл зæххы) фæлгонцыл куыд фыццаг райдайæнты райдиан. Апи æмæ Папай сты арв æмæ зæххы фæлгонцтæ, царддæтджытæ, афтæ у æппæт индоевропæйаг космогониты дæр. *Зæххы хуыцауттæ фæлгонцтæ фенæн вæййы калмкъахджын сылгоймагты фæлгонцты, сæ гуыр фæвæййы дыууæ калмæй кæнæ та разайынц зайæгойты къалиутæй (побеги).* Аргимпасæйы (Афродитæйы, Уранийы) фæлгонц у вазыгджындæр. Скифаг сылгоймаг-хуыцауттæн у сæ рагондæр. Æвæццагæн ын уыдис бæркады функцитæ. Ахæм хуыцауттæ фылдæр уыдысты хæстон бардуагтæ. Иннæхуыцау Гойтосир (Аполлон) къаддæр æнæмбæрстгонд хуыцау у скифты пантеоны. Йæ номмæ гæсгæ йæ иуаей-иу иртасджытæ хонынц дымгæйы, тыхджын дымгæ æмæ арвнæрды бардуаг (Абайты В., Алексеев). Фылдæр ахуыргæндтæ йæ нымайынц хуры космосон хуыцау, барынц æй ирайнаг Митрæ æмæ бердзенаг Аполлоны культимæ (Толстой И.И., Артамонов М.И. (1961) æмæ инн.). Раттæн ма йын ис куыд фосы хъахъхъæнджы функцитæ, куыд фатæйæхсæг, уæйгуытыл тыхгæнæг, волшебник.

Геродот нын нæ фехъусын кодта Гераклы скифаг ном, æвæццагæн, йæ функцитæм гæсгæ хæстæг лæууы бердзенаг Гераклмæ. Ахæм хуыцауттæ кæнæ геройтæ, уæйгуытыл тыхгæнджытæ (чудовища), дуенаразджытæ уыдысты тынг популярон уæды рæстæджы культты æмæ мифологийы. Скифты обæутты ссарæн уыд Гераклы сæры фæлгонц алыхуызон бляшкæтыл нывгондæй, æндæр предметтыл – Геракл тох кæны чудовищæимæ.

Аресы культ зындгонд у – хæстон хуыцау. Йæ равзæрдмæ гæсгæ, æвæццагæн у уæлдæфы сферæйы бардуаг æмæ йемæ баст атмосферон фæзындтытимæ, уæлдайдæр арвнæрдимæ. Йæ скифаг ном ын Геродот не

'рхаста, фæлæ зæгъы, скифтæ æрмæстдæр Аресæн кæй арæзтой кувæндæттæ цъыхырыйæ (*кустарник*), йæ цъуппыл-иу ын æвæрдтой æфсæйнаг кард, афтæмæй.

Скифты хабæрттæ Геродотмæ.

Скифты лæвæрттæ Дарийæн. Иу дзæвгар рæстæджы фæстæ, скифтæ куы бамбæрстой, персайнагтæ сæ тыгъд быдырты сфæлмæцыдысты, уый, уæд скифты паддзæхтæ Дариймæ фидиуæгимæ арвыстой лæвæрттæ: цъиу, мыст, хæфс æмæ фондз фаты... Дарийы хъуыдымæ гæсгæ, скифтæ ацы лæвæрттæй æмбарын кæнынц, сæхи йæ дæлбар кæй кæнынц, уый... Фæлæ йын йæ уынаффæгæнæг Гобрий бамбарын кодта лæвæртты нысаниуæг: «Кæд сыхах, персайнагтæ, цъиутау арвыл нæ атæхат, кæнæ мыстытау зæххы нæ абырат, кæнæ хæфсытау цъымарамæ нæ ныгæппытæ кæнат, уæд фæстæмæ нал аздæхдзыстут, уæ мæлæт ссардзыстут ацы фæттæй».

Хæрджыты уаст. Ацы хæсты-иу кæд Дарий скифты фæдыл цæугæйæ тыгъд æмæ æдзæрæг быдырты сфæлмæцыд, уæд скифты та хъыгдардтой персайнагты хæрджытæ æмæ хæргæфсытæ. Сæ уастæй! О, о, сæ уастæй. Уымæн æмæ скифтæ нæдæр хæрджытæ дардтой, нæдæр сæм хæргæфсытæ уыд. Сæ уасын дæр сын никуы фехъуыстой, æмæ скифты бæхджын æфсады рæнхъытæ хæрджыты уасын змæста. Схъомпал-иу сты. Бирæ хатт-иу Дарийы æфсадмæ скифты ныббырсты рæстæг сæ бæхтæ, хæрджыты уаст куы айхъуыстой, уæд-иу фæстæмæ фæзылдысты: фырадæргæй-иу сæ хъустæ фæгæмæл кодтой. Сæ ас æмæ конд дæр сæ тæрсын кодта. Фæлæ сыл тагъд ацахуыр сты – Дарийæн уый дæр ницы баххуыс кодта.

Ардбахæрд скифтæм. Æфсымæрдзинад скæныны тыххæй скифтæ хордтой ард. Егъау дурын къус-иу байдзаг кодтой сæнæй, стæй-иу хæлæрттæй алчидæр йе 'нгуылдзы туас фæттысгæйæ кæнæ йыл карды цырь æруадзгæйæ йæхицæй туг рауагъта æмæ дзы-иу къусы сæнмæ ныттагъта. Стæй-иу къусы ауагътой цирхъ, фаттæ, хæцæн фæрæт æмæ арц. Уый фæстæ дзы алчидæр хъуамæ ракодтаид æрдхæрæн ныхас æмæ нозта сæнæй. Къусæй-иу саходьдтой, ардбахæрдæн æвдисæн чи уыд, уыцы бæрнон лæгтæ дæр.

(Цгъойты Хазби. Ирон æмбисонды хабæрттæ).

Фыццаг скифаг философ Анахарсис

Анахарсис уыд Скифаг паддзахады зындгонддæр номдзыд лæг. Йе 'мдугонтæ йæ хуыдтой авд номдзыд куырыхон лæгтæй иу. Анахарсисы тыххæй афтæ фыссы Диоген Лаэртский йæ куысты «Жизнеописания и учения, прославившихся в философии» (бердзенаг философ, 414 – 325): «Скиф Анахарсис уыд Гнуры фырт æмæ скифаг паддзах Кадуиды æфсымæр; йæ мад уыд бердзенаг, æмæ уымæ гæсгæ зыдта дыууæ æвзаджы дæр. Уый фыста скифтæ æмæ эллинты æгъдæутты тыххæй». Диоген дарддæр фыссы, Анахарсис Афинамæ кæй æрбацыд 594 азы нæ дуджы размæ æмæ фембæлд афинаг философ Солонимæ. Уæд Анахарсисыл цыд 20 азы æвæццагæн райгуырдаид 614 азы нæ дуджы размæ. Анахарсисы фæндыд бердзенаг цард æмæ æгъдæуттæ базонын, раитасын, хуыздæр базонын сæ адæмы цард, сæ паддзахады арæст. Ацы бæстæйы Анахарсис фæцис 30 азы, суанг Солоны амæлæты фæстæ (559 азы нæ дуджы размæ). Уыцы рæстæг уыд алы рæтты: Сицилийы, Египты, Персы. Афтæ зындгонд кæй ссис йæ зонды руаджы, уымæ гæсгæ йæ равзæрстой Ареопагы уæнгæй – Грецийы уæлдæр фæткдаруат. Æнтыстджынай архайдта Олимпæг хъæзтыты. Хонынц ма йæ науæнгуыр (якорь) æмæ дурынгæнаен цалх æрхъуыдыгæнаг. Йæ ном амонь «невредимый» (сæрæгас, æнæфхæрд – Абайты Васо). Фæлæ йæ фыдыуæзæгмæ куы 'рбаздæхт, уæд æй амардтой. Йæ мæлæты тыххæй йын фыста Геродот йæ Историйы 4-æм чиныджы. Скифты бæстæмæ куы æрбацæйздæхт, уæд йæ фæндаг цыди Геллеспонтыл (пролив, соединяющий Эгейское и Мраморное моря и отделяющий Европу от Азии) æмæ йæ Кизикы æрлæууын бахъуыди. Кизикагтæм уыцы рæстæг уыди Хуыцæутты Мады бæрæгбон (сусæг оргиастикон культæ (Стыр Мады Кибелæйы) скифтæм æрбафтыдысты Кизикай). Анахарсис ард бахордта: нæхимæ, дам, куы бахæцца уон, уæд ацы бардуаджы номыл кусарт акæндзынæн, стæй йын амы хуызæн æгъдау ратдзынæн. Анахарсис скифты бæстæмæ куы æрбаздæхт, уæд сусæгæй ацыди Гилеймæ (уыцы бынат ис Ахиллесы фæзы цур, у алымыггаг бæлæстæй йемыдзаг).

Гъемаæ дын уырдаæм куы ацæуид æмæ дзы, Кизикы цы бæрæгбон федта, раст ахæм куы скæнид. Ноджы йæ хъуырыл æрцауыгъта Хуыцаутты Мады чысыл сурæттæ, стæй алы гуымсæджытæ хойын байдыдта. Скифтæй йæ чидæр бахъахъхæдта æмæ йыл паддзах Савлиймæ дзырд бахаста. Паддзах йæхæдæг рацыд æмæ, Анахарсисы уыцы бæрæгбон кæнгæ куы федта, уæд æй фатæй амардта. Ахæм ныхæстæ зæгъын ма йын бантысти: «Мæ зонды руаджы мыл Элладæйы ницы æрцыди, фæлæ мæ хæлæг бабын кодта мæ райгуырæн бæстæйы». Æмæ ныртæккæ дæр, зæгъы Диоген Лаэртский, скифтæй искæйы куы бафæрсай Анахарсисæй, уæд дын дзуапп радты, нæйæ зонын, зæгъгæ: Элладæйы кæй фæцис æмæ æцæгæлон адæмы æгъдæуттæ кæй райста, уый тыххæй (*журнал «Мах дуг», 1999, № 6*). Фæлæ гæнæн ис, æмæ Анахарсисы бæрдзенаг æгъдæуттæм æмхицдзинадæй спайда кодтой æфсонæн, цæмæй йæм паддзахы къæлæт ма æрхауа. Абоны онг нæм æрхæццæ сты Анахарсисы зонджын ныхæстæ (*амынд журналы æй ист*):

Сæнæфсирыл æртæ æфсиры зайы: сæ иу удæн æхцондзинад хæссы, иннæ расыг кæны, æртыккаг та æлгыгæнæны хос у.

Диссаг та куыnnæ у, дзырдта уый, Эладæйы ерыстæ куы фæцауы, уæд дзы архайгæ хæрзарæхстытæ фæкæнынц, тæрхонгæнæг та сын æнарæхстытæ вæййынц.

Цæмæй лæг расыггæнаг ма уа, уый тыххæй цы бачындауа, зæгъгæ, йæ куы бафарстой, уæд дзуапп радта: зыбыты æвзæр митæ чи кæны, ахæм расыггæнаг ын йæ цуры дар.

Диссаг куыnnæ у, æниу, дзырдта уый, эллингæ хылгæнджыты ныхмæ закъонтæ уадзынц, кæрæдзи чи ныммур кæны, уыцы атлеттæн та хорзæхтæ раттынц.

Сайыны ныхмæ, дам, тохгæнæн куыд и, дуканиты, дам, сайыны куыст йеддæмæ куы ницы кæнынц, уæд?

Диссаг, дам, у уый дæр: эллингæ куывды райдайæны гыццыл нуазæнтæй фæнуазынц, сæ ахсæнтæ куы байдзаг вæййынц, уæд та – стыртæй.

Йæ статуйæ бынмæ фыст ис: «Сæ рохтыл хæц æвзагæн, гуыбынæн, монцтæн».

Иу афинаг ын бафидис кодта, скиф дæ,зæгъгæ. Анахарсис ын афтæ: «Мæн мæ фыдыбæстæ худинаяг кæны, ды та – дæ фыдыбæстæйы».

Анахарсисы цыргъзонд ныхæстæ

1. Дæхæдæг дæхи базон.
2. Зæххыл уазæг кæй дæ, уый зон.
3. Закъоны коммæ кæс.
4. Дæ ныййарджытæн кад кæн.
5. Рæстдзинады сæрыл æфхæрдæн дæр фæраз.
6. Бинонты хъуыддаг афоныл бакæн.
7. Дæ къонайæн аргъ кæн.
8. Хæлæрттæн æххуыс кæн.
9. Дæ зонд фæлвар.
10. Дæ маст уром.
11. Хорзæй хорз дзур.
12. Фаутæ макæуыл æвæр.
13. Макæмæ хæлæг кæн.
14. Амонд ссарыныл дæ уд хъар.
15. Цы дæм ис, уый фагыл нымай.
16. Дæхицæй хистæрæн лæггад кæн.
17. Мардыл ма бахуд.
18. Уæздан сылгоймагæй цот рауадз.
19. Лæппуйæ хæдæфсарм у, лæппу-лæгæй – хиуылхæцгæ, аслæгæй – раст, зæрондæй – æмбаргæ.
20. Хорз хъуыддаг куы чындæуа – раззаг у.

Сæрмæстаг дуджы æвдисæнтæ археологон æмæ материалон культурайы.

Историон зонинаягтæ сæрмæтты тыххæй. Скифты скæсæйнаг сыхæгтæ уыдысты сæрмæттæ /савроматтæ. Сæ кой ис бердзенаг рагон автортæм, уыдонимæ Геродотмæ (*IV. 21, 110, 116, 117*).

Сæрмæттæ нæ дуджы размæ III æмæ II æнусты астæу систы æппæты тыхджындæр паддзахад æрцардысты Сау денджызы цæгатаг былгæрæтты. Ныгуылæн-сæрмæтаг мыггæгтæ уыдысты языгтæ, ургтæ æмæ паддзахы мыггаг сæрмæттæ. Фыццагдæр Страбоны «Географийы» фæзынд иннæ сæрмæтаг мыггæгты кой: языгтæ, роксолантæ, аорстæ, сирактæ. Языгтæ цардысты Днепр æмæ Дунайы (Страбон) донуаты астæу нæ дуджы размæ I æнусы, фæстæтадр та – Дунай æмæ Тиссæйы донуаты. Нæ дуджы размæ I æнусы кæрон роксолантæ æрбахызтысты Дунайы рахиз былмæ. Азиаг Сарматийы ахæм стыр мыггаг уыдысты сирактæ æмæ аорстæ. I æнусы 50-æм азты Доны бынмæ, Цæгат Кавказ æмæ Сау денджызы цæгатварс æрцардысты ног стыр мыггагон адæм – алантæ. Адон сæ дæлбар бакодтой æппæт сæрмæтаг мыггæгты дæр.

Сæрмæтаг æгъдæуттææмæ культурæ.

Мард ныгæнын. Сæрмæттæ ингæнты сæртæ æхгæдтой тъæпæн хъæдын хылтæй, хъæдтæй, хус кæрдæгæй. Къахтой цыппæркъуымон ингæнтæ, къаддæр – тымбыл къахт ингæнтæ. Арæх ингæнтыл æвæрдтой цыхыры. Сæрмæттæм дæр, куыд скифтæм, тыхджын уыд арты культ: ингæны сæрмæ-иу скодтой арт æмæ-иу фæнык ныккалдтой ингæны. Афтамæй-иу мæрдтæ артæй баййæфтой тынг хыгдард. Иуæй-иу ингæнты археологтæ ссардтой, æнæхъæнæй кæй басыгътой, ахæм мæрдтæ дæр. Арæх арты бæсты ингæны æвæрдтой æвзалы æмæ фæнык, фылдæр та – ингæны бын калдтой мелы порошок, сæтæлхъузджытæ, иуæй-иу хатт охра, сера. Ингæнты ваййы бирæ хæцæнгарз, хъаматæ, цирхытæ, æрцытæ. Кусæнгæрзтæй дзы ваййы æфсæйнаг кæрдтæ, уафæнтæ, æфсæйнаг судзинтæ æмæ æнд. Æрхуы агтæ дыгай къухтимæ, бронзæ айдаентæ, сыкъа уидгуытæ, бронзæ, æфсæйнаг æмæ сыгъзæрин цонгдарæнтæ-адон сеппæтдæр фæнæн ис сæрмæтаг ингæнты.

Æнæмæнгæй ингæны мардæн æвæрдтой нозт æмæ хæринаг: фысы кæнæ бæхы дзидза, фылдæр – къах уæнимæ кæнæ мурзæг (грудинка).

Керамикæ. Сæрмæттæм нæ уыд сæрмагонд дурын дзаумагæнæнтæ æмæ бынæттон керамикæ арæзтой къухæй. Фæлæ бирæ сæрмæтаг ингæнты ссарæн уыд ахæм дзаумæттæй арæзт дурынтæ.

Æфсæйнаг дзаума. Дурын дзаумайæ уæлдай Сæрмæттæм уыд стыр æмæ гыцыл агтæ, уыдис сæм æрбаласæггаг бронзæ æмæ æвзист дурынтæ дæр, тастæ, къустæ, амфорæтæ æмæ æнд.

Хæцæнгарз æмæ бæхы дзаума. Скифтæм (IV æнусы) æмæ рагсæрмæттæм (IV-II) нæ дуджы размæ фæзындысты даргъ хъаматæ (мечи), фылдæр цæстæнгас аздæхтой (тяжеловооруженный) конницамæ, фæлæ уæддæр сæрмæтаг кавалерийы сæрмагондбынат ахстой фатæйæхсджытæ. Нæ дуджы I æнусы сæрмæтаг хæстон отрядты уыдис катафрактариты хæстон къордтæ. Сæрмæттыл уæлбæхыл тохы хæцгæйæ уыд згъæр хæдæттæ. Сæ бæхджын æфсад хотыхтæй дæр уыди хæрзифтонгдæр æмæ хуыздæр арæхстысты æмдыхæй бырсынмæ. Уымæ ма нæлгоймæгтимæ иумæ тохмæ цыдысты сæ сылгоймæгтæ дæр. Геродот ныууагъта ахæм хабар: сæрмæтаг чызг мой нæ кодта, цалынмæ йын тохы быдыры лæг амарын бантыса, уæдмæ. Сылгоймаг-хæстон паддзæхты æхсæн хъуыстгонд у массагетаг ус-паддзах Томирисы ном. Уый персаг паддзах Кирæн нæ ныббарста йæ бæстæм æрбабырст æмæ йæ фырты фæмард Кирмæ уацары уæвгæйæ, æмæ дзы йæ маст систа: куы йыл фæуæлахиз, уæд ын йæ сæр акъуырын кодта æмæ йæ туджы лалымы нытътъыста, гъеныр бафсæд тугæй, зæгъгæ.

Афтæ, зæгъæн ис, æмæ Кавказмæ æрбацæуæг скифтæ æмæ сæрмæттæ куыдфæстæмæ сæмхæццæ сты хъобайнæгтимæ. Фæстæдæр та, I æнусы фæзынд Аланийы паддзахад. Афтæ райдыдта ирон адæмы ног истори.

Литературæ:

1. Блиев М.М., Бзаров Р.С. История Осетии с древнейших времен до конца XIX в. Владикавказ, 2000.

2. Бзарты Руслан. Иры истори цыбырæй // Мах дуг, 1990, № 9. – 88 ф.
3. Калоев Б.А. Скотоводство народов Северного Кавказа (С древнейших времен до начала XX века). М.:Наука, 1993.
4. Кривицкий В. Рагон цыртдзæвæнты сусæгдзинæдтæ // Мах дуг, 1988, № 2. – 71 ф.
5. Геродот. История. 4 т. Мельпомена. Владикавказ, 1995.

Фæндзæм темæ. Ирон адамы фыдæлтæ – аланты историон æмæ культурон цаутæ (I – XV æнустæ)

Пълан:

1. Алантæ – сæрмæтаг мыггæгты нæргæ къабаз. Сæ кой фыццагон азфыстыты.
2. Гуннты æрбабырст (IV æн.) Аланыстонмæ æмæ йæ фæстиуджытæ.
3. Тæтæр-манголы æрбабырст (XIII-XIV æн.) Аланыстонмæ æмæ йæ фæстиуджытæ.
4. Аланты археологон æмæ материалон культура.

Алантæ – сæрмæтаг мыггæгты нæргæ къабаз. Сæ кой фыццагон азфыстыты.

Алантæ уыдысты сæрмæтаг мыггæгты тыхджындæр къабаз. Фыццагæм æнусы байу сты Цæгат Кавказы, Идылы æмæ Доны быдырты цæрæг сæрмæтаг мыггæгтæ. (25) 46 азы китаыг азфысты фыццаг хатт фæзынд аланты кой. Куыд этнос алантæ сырæзыдысты IV æнусы. (*народ объединенных общими признаками*) Уыцы азты цæрæг Аммиан Марцеллин (*Древнеримский историк, по происхождению – грек, родился в Антиохии, ныне Сирии, в зажиточной семье, дата рождения точна, не известна с 325-335г.*) фыста, зæгъгæ, Кавказы æмæ Астæуккаг Азийы цæрæг иуæй-иу адамыхæттытæ ныр иууылдæр кæй хуыйнынц алантæ. Алантæ куыд адамыхатт сырæзыдысты X-æм æнусы райдиан, алайнаг паддзахады рæзты рæстæг.

Этноним «алан». Абайты Васо куыд зæгъы, афтæмæй алантæ равзæрдысты скифаг-массагетаг скæсæйнаг къордæй.

Иосиф Флавий (знаменитый еврейский историк и военачальник родился в первый год царствования Гая Калигулы, то есть в 37 году. Иосиф Флавий известен дошедшими до нас на греческом языке трудами – «[Иудейская война](#)» (о [восстании 66–71 годов](#)) и «[Иудейские древности](#)» (где изложена история евреев от сотворения мира до Иудейской войны, они имели целью ознакомить античный мир с историей и культурой евреев и развенчать устойчивые предубеждения против этого народа.) аланты нымадта скифаг мыггагыл.

Лукиан (Древнегреческий писатель, родился в семье мелкого ремесленника около 120-180гг. Сын бедного ремесленника-сирийца из города Самосаты (Сирия). Родным языком Лукиана считается арамейский. В Афинах, создал свои лучшие произведения. Основной жанр Л. – сатирический диалог. По свидетельству словаря [Суда](#) (византийского словаря), Лукиан умер, растерзанный собаками, «за то, что лаял против истины» (то есть христианства). Повод к легенде, видимо, дал сам Лукиан, пошутив однажды, что киники едва не растерзали его, как собаки Актеона («О смерти Перегрина») фыста, скифтæ æмæ аланты æвзаг æмæ уæлæдарæс кæрæдзимæ баст кæй сты.

Птолемей Клавдий (Древнегреческий ученый астроном, астролог, математик, механик оптик, теоретик музыки и географ. Жил и работал в Александрии (достоверно – в период 127-151 гг.), где проводил астрономические наблюдения) фыста, скифтæ-алантæ кæй цардысты Меотидæйы цур.

Абоны наукайы ныффидар ахæм хъуыды: сактæ (массагеттæ) кæй равзæрдысты скифтæй. Тынг хæстæг лæууынц скифтæ, сагтæ, массагеттæ æмæ исседонты культурæ кæрæдзимæ.

Ном «Алан». Ном «Алан» дæр иртасынц алыхуызон ныгуылæйнаг иртасджытæ. Ахуыргонд-медиевисттæ (*Медиевiст* историк, изучающий историю Средних Веков, специалист по *медиевистике*) иууылдæр разы сты

уыцы хъуыдымæ, зæгъгæ, ном Алан равзæрд центроназиаг Аланæй (Alani). Основной версией **происхождения имени** считае~~тс~~ **я**происхождение от кельтского слова, означающего «скала». Династическое **имя Алан** использовалось в Арморике. С VI века **имя** было известно влатинизированной форме **Alanus**. Иуæй-иу ахуыргæндты хъуыдымæ гæсгæ та арæзт у гермайнаг ном Allo кæнæ Allin-æй.

Гуннты æрбабырст Аланыстонмæ æмæ йæ фæстиуджытæ. 372 азы алантæм ныббырстой хæтæг адæм гуннты æнæкæрон æфсæдтæ. Алантæ састы бынаты базадысты æмæ фесты дыууæ дихы. Сæ иутæ гуннтимæ абалц кодтой Ромы импери басæттынмæ, иннæ алантæ базадысты Кавказы. Аланты нæргæ ном баззад Ныгуылæйнаг Европæйы дæр.

Аланты ассимиляци Ныгуылæн Европæйы. Алантæ иннæ адæмтимæ хæццæ кæнын райдыдтой, фыццаг хатт Ромаг империмæ куы æрбацыдысты, уæд, æрбынæттон сты æмæ нал уыдысты цæугæцардгæнджытæ, систы зæхкусджытæ.

Сæ ассимиляцийы дыккаг этап уыд, чырыстон дин куы райстой, уæд. Кæд ма V-æм æнусы астæу уыдысты муртаг диныл хæст, уæд æнусы кæронмæ райстой чырыстон дин. VI-æм æнусы астæу алантæ иууылдæр уыдысты чырыстойнæгтæ.

Алантæ Арморикайы. Væнусы астæу, Галлийы цы алантæ цардысты, уыдон ассимиляцигонд æрцыдысты бынæттон адæмы æхсæн. Орлеаны чи цард, уыцы адæмы хуыдтой арморикайнагтæ, се 'хсæн цардысты, Британийæ чи ралыгъд, уыцы ромаг лигъдæттæ дæр. Астæуккаг æнусты цæрæг арморикайнаг азфыссаг хъусын кæны, зæгъгæ, Аудрен (464 аз) – бретойнæгты сæргълæууæг, уыдис аланты иу хайы сæргъы дæр. Алантæ сæ тыхы ам уыдысты суанг VI-æм æнусы райдианмæ, ууыл дзурæг у, горæт Ле-Маны епископ дæр, кæй уыд Аланус. Аудрены зæххытæй скæсæнырдæм уыд горæт Алангавия, абоны Ланге, ис Луары доныл. Кельттæ æмæ аланты æхсæн ассимиляци цыд дыууæрдгæй. Хæстон хъуыддаджы аланты арæхстдзинад фæзынд ромаг кавалерийыл, уымæ арморикайнаг бæхджын æфсадыл.

Зæгъæн ис, алантæн сæхи æхсæн дæр, нæ уыд иудзинад, алы рæтты ныппырх сты. Кæд ма сæм се 'гъдæуттæмæ дины уырнынады бындурыл исты иудзинад уыд, уæд уый дæр фесæфт, Ныгуылæн Европæмæ куы æрбацыдысты, уæд, уæлдайдæр та чырыстон дин куы райстой, уæд.

Гуннты фæстиуджытæ. Гуннты æрбабырсты фæстæ алантæ ныппырх сты алы рæтты. Ныгуылæн Европæмæ чи ацыд, уыдоны кой фесæфт VII æнусмæ, уымæн æмæ баиу сты иннæ адæмтимæ – ассимиляцигонд æрцыдысты. Цы хай ма сæ аирвæзт, уыдоны цæрæнбынæттæ дæр дæрæнгонд æрцыдысты, уымæ гæсгæ æрцардысты хуссары, Хъубаны æмæ Терчы æрдыгæй, хæхбæсты. Уымæн æвдисæнæн базадысты археологон ракъæхтытæ: сæ цæрæн бынæттæ(V – VII æнустæ). Аланты иуæй-иу къордтæ ахызтысты Центрон Кавказы хуссарвæрстæм, уыдон сты абоны Хуссар Ирыстоны рагфыдæлтæ. Моией Хоренскийы «Географи»-йы фыст ис, зæгъгæ, Хъубаны æмæ Терчы уæлдонуаты цардысты: «народ агванов, ашдигор на юге, за дигорами, в области Ардуз Кавказских гор, живут аланы, откуда течет река Армна, которая направляется на север, и пройдя бесконечные степи, соединяется с Атлеем. В тех же горах за ардосами живут двалы, в земле которых находятся ворота Аланские».

В.Ф.Миллеры хъуыдымæ гæсгæ, Моисей Хоренский агвантæ хоны Хъубаны уæлдонуат æмæ Эльбрусы бынмæ цæрæг аланты. Амы цæрæг адæм æрæджыйы онг дæр хуындысты «алантæ». Уымæн æвдисæн бæлццон Потоцкийы фыстытæ: XVIII æнусы кæрон дæр ма ацы ран цард иу мин аланы бæрц. XIX æнусы райдиан ам уыд хъæу Аланда. Ашдигор, Миллеры хъуыдымæ гæсгæ, сты астæ æмæ дыгур. Дыгур абон дæр цæрынц Ирыстоны хурныгуылæн хайы, Урухы доны æрдыгæй. Аштæ (астæ) цардысты Дыгурæй ныгуылæнырдæм, Балхъары (хуыдтой йæ æрæджыйы онг дæр Асыйы бæстæ), æмæ сæ абон дæр хонынц «астæ». Ардоз (æрдюз) амоны хъæды астæу быдыргонд (равнина). Æцæгдæр, сæ географион бынæттæм гæсгæ ахæм ран æвæрд сты Æрыдоны, Фыййагдоны æмæ Терчы алыварс æрдюзтæ, сæ сæрмæ – Кавказы хæхтæ æмæ Терчы уæлвæз. Моисей Хоренский цы доны кой кæны,

Армна, уый, Миллеры хъуыдымæ гæсгæ, у Æрыдоны дон. Сомихаг «географи»-йы «алантæ» сты абоны ир (иронцы), «двал»-тæ – Æрыдоны донуаты уæлвæз æмæ Хуссар Ирыстоны иу хайы цæрджытæ – «туалтæ».

Хазартæ æмæ араббæгтæ. VII æнусы райдиан Цæгат Кавказы скæсæйнаг быдырты Волгæйы дæлдонуат равзæрд Хазарты каганат (*Хазарский каганат* (Хазария) — средневековое государство *хазар* на территории Евразии, существовавшее как крупное независимое государство с 650 по 969 год. Осколки Хазарского каганата в Крыму сохранялись до 1048 года, на Кавказе — до 12 века.) Хатгай-иу алантæ бахаудысты сæ дæлбар, фæлæ уæддæр хъахъхъæдтой сæ хихæдбардзинад, уыдис сын сæхи паддзæхтæ.

VII æнус кæрон аланты тыхсын кæнын райдыдтой араббæгтæ. Æрбацыдысты сæ дæлбаргонд Фæскавказæй. Дайраны æфцæг бацахстой æмæ йæ схуыдтой «Баб-иль-алан» (Ворота алан). VIII æнусы ацы ран сарæзтой фидар. 736-738 азты араббаг хæстон разамонæг Мерван ныддæрæн кодта æмæ арты хай бакодта йæ дæлбар кавказаг горæттæ, историон цыртдзæвæнтæ, адæмыл сæвæрдта стыр хъалон фидыны хæстæ. (Б.В.Скитский. Очерки истории горских народов. – Орджоникидзе, 1972).

Аланты паддзахад X – XII æнусты. Алани йæ тыхы бацыд X æнусы. Уæдмæ къниаз Святослав Игоревич суæгъд кодта аланты хазарты дæлбарадæй. X – XII æнусты цæрæг аланты хъæууаттæ бæрæг сты Мæздæджы цур, Бруты хъæумæ æввахс, Заманхъул æмæ Зилгæйы цур, Уæллаг Дзылаты æмæ æнд. Абон зындгонд сты æртæ алайнаг горæты номы: Фуст, Магас, Деяков; Деяков – уый у Уæллаг Джулат (Злат), Елхотмæ хæстæг. Фустаен уæвæн ис цæугæдон Подкумоны уæлдонуаты, чи зоны, уыд Кисловодскмæ хæстæг Рим-Горайы бынаты. Аланты сæйраг горæт уыдаид Магас Стыр Зеленчуки комы Дæллаг – Архызы бынаты. Абон архелоготæн зындгонд сты 5 алайнаг горæты: Дæллаг Архыз, Рим-Гора, Уæллаг Дзылат, Дæллаг Дзылат, Алхан-Кала. Виноградов Виталийы уацы ма ис æндæр горæтты нæмттæ дæр: Старо-Лескенское, Баксанское, Хамидис («Фидиуæг», 1980, № 1).

Тәтәер-манголы әрбабырст әмә йә фәстиуджытә. XII әнусы Аланийы хъуыстгонд паддзахад әрләмәгъ: X ьәздыг къниәзтә-әлдәрттә паддзахы дәлбар уәвыныл нә разы кодтой әмә кәрәдзимә фесты. Цәгатырдыгәй сәм ләбурын байдыдтой хәтой-кипчактә. XIII әнусы райдиан Центрон Азийы баиу сты мангойлаг адәмты мыггәгтә, сә сәргъы Чингиз-хан, афтәмәй. Адәмтән райдыдтой хъызәмары бонтә. Чингиз-хан әппәты тыхджындәртыл нымадта алантә әмә уырысы. Уый сбәлвырд кәныны тыххәй Чингиз-хан Кавказмә әрбаппәрста styr әфсад. Уый уыд 1222 азы. Алантимә иумә знаджы ныхмә хәцыдысты кипчактә, уымә гәсгә сә хъарутә уыдысты әмбәрц. Мангойләгтә хәтойты сыгъзәринәй балхәдтой, цәмәй алантән мауал әххуыс кәной хәсты быдыры, әнәнхәләджы сә ныууадзой. Хәтойтә афтә бакодтой, әмә алантә састы бынаты базадысты. Мангойләгтә кипчакты дәр ныддәрән кодтой, райсом та махыл рацәудзыстут гадзрахатәй, зәгъгә. Чингиз-ханы амарды фәстә манголты әфсады разамонәг ссис йә фырты фырт хан Батый. 1238 азы йе 'фсад ногәй ныббырстой Аланимә. Знаг әртыхст аланты сәйраг горәт Магасыл. Семә карз тох самадтой горәт хъахъхъәнджытә, фәлә састы бынаты базадысты. Батыйы әфсәдтә цәрджыты бындзагъд ныккодтой, цас фәцагъды ис, уый та нымадтой цәрджыты лыггонд хъусты нымәцмә гәсгә. Аланты иудзинад кәй фесәфт, уый аххосәй сә бәстә сәфтмә әрцыд знаджы къухәй. Аланты иу хай фәцис мангойлаг-тәтәйраг әфсәдты фарс, иннә хай кипчактимә алыгъд Европәмә әмә әрбынәттон сты Венгрийы, чи ма дзы баззад, уыдон та хәхты цъассытәм фәлыгъдысты, әмә уырдыгәй ләбурдтой знагмә. Хан Батый цы зәххытә байста, уыдоныл сарәзта мангойлаг-тәтәйраг паддзахад Сыгъзәрин Орда. 173 азмә мангойлаг-тәтәйраг әфсады әрбаләбурды азарәй сә мәләт ссардтой мингай дзылләтә, аланты горәттә әмә хъәутә арты хай баисты, сә паддзахад та скъуыйгә скодта. Әдзәрәгәй базадысты сә ләгъз быдыртә. Фәлә та әрцыд ног бәлләх. XIV әнусы кәрон рауад хәстон хъаугъа уәды Сыгъзәрин Ордайы хан Тохтамыш әмә астауккагазиаг эмир Тимуры әхсән (йә къухы уыдис Азербайджан).

Тохтамышы зæрдæ æхсайдта Фæскавказмæ æмæ хæст расидтис Тимураен. 1395 азы Тимур æрбабырста Дербентыл Цæгат Кавказмæ, æмæ дыууæ лæбурæг тыхгæнæгæн бацайдагъ карз тох Аланты зæххыл, Елхотмæ хæстæг. Тимуры хæстон бынат уыд Даргъ-Къохы. Уыцы цауты тыххæй фыста персайнаг историк Низам-ад-Дин-Шами: «... Бæстæ байдзаг хъæр æмæ ахстæй, дуне иууылдæр ссис тас æмæ фыдбылыз. Быдырты туг лæсæнтæ кодта». Тохтамышы 330-минон æфсадæй ма цы гыщыл къордтæ аздад, уыдонæн, сæ хан сæ сæргъы, афтæмæй сæ сæр сæ кой ссис. Тимур сæ фæсте асырдта суанг ныры Рязаны облæстмæ. Зæгъæн ис, уæд æрцыдис кæрон Сыгъзæрин Ордайæн. Фæлæ йæ кæрон æрцыдис Аланыстонæн дæр. Тохтамышы æфсæдтæ сургæйæ Тимурмæ ныхъхъуыст, алайнаг хæстон разамонджытæ Буриберды æмæ Буракан кæй сыстадысты йæ ныхмæ. Тимур фæстæмæ фæзылд цæхæртæ калгæ, куыд бауæндыдысты йæ ныхмæ сыстын, зæгъгæ. Хъубаны быдыртыл цæугæйæ федта, алантæ æмæ хъæрæсейæгтæ быдыртыл арт кæй бафтыдтой. 9 боны сыгъд быдырты цæугæйæ дзæвгар фесæфт йæ бæхтæй, теуатæй æмæ адæмæй. Нал баци Кавказы бæрзонд хæхтæ æмæ фидæртты бон Тимуры бауromын, æмæ сæ басаста. Эльбрусы хохы сæрмæ уæлиау сæрыстырæй лæууыдысты алайнаг хæстон разамонджыты Буриберды æмæ Бураканы фидæрттæ Кулу æмæ Таус. Къуылых Тимур, тархъæдты фæндаг гæрдгæйæ æмæ хæхтыл рæхыстыл быргæйæ, йæ 'фсæдтимæ басаста уыцы фидæрттæ, бындзагъд ныккоодта цæрджыты. Æгъатыр Тимур туджы зæйты сæвдылдта Ныгуылæн Аланийы – Тъæпæн Дыгуры. Æхсарджын, хъæбатыр æмæ сæрыстыр алантæн скъуыдта сæ уидаг: нæ хатыр кодта зæрондæн, сылгоймагæн, сабийæн. Тъæпæн Дыгуры хъæутæ бынсæфт фесты. Цæстытыл ауайынц æвирхъау нывтæ, туджы зæйтæ, сыгъд хъæутæ æмæ горæттæ, сидзыр сывæллæттæ. Афтæ алайнаг трагедийæ XV æнусы райдиан райгуырд фыццаг историон зарæг «Задалески Нана»:

Тогуарæ æркодта, тогуарæ æркодта

Тъæпæн Дигорæбæл, Тъæпæн Дигорæбæл.

Ахсахъ – Темури æфсæнцъух борæтæй

Сæ цъух будуртæ ку батар æнцæ...

1395 азы трагедион цауыл нæ ныууагъта Тимур нæ фыдæлты. 5 азы фæстæ, 1400 азы, Тимуры æфсæдтæ æрбалæбурдтой Гуырдзыстонмæ. Алантæ гырдзийæн æххуыс кæнынц, уый куы базыдта Тимур, уæд сын ныккодта фæстаг цæф. Алантæй ма чи баззад, уыдон сæхи бафæсвæд кодтой Кавказы бæрзонд хæхты хъæбысы Цæгаты æмæ Хуссары. Кæддæры хъæддых æмæ тыхджын Аланты паддзахад бынтондæр байсæфт.

XV æнусы Цæгат Кавказы уыд италиаг бæлццон Барбаро æмæ фыста: «Алайнаг адæм, чырыстон диныл хæцджытæ, бындзагъд фесты æмæ фæтарды сты сæ уæзæгæй». Дыууиссæдз азы ма алайнаг æнакæрон быдыртæ уыдысты æдзæрæг. Ардæм-иу чи æрбафтыд, уыдон-иу дисы бацыдысты: цы фесты хъустгонд алантæ?.. Æмыр дзуап сын лæвæрдтой æрмæст нæ фыдæлты уæлмæрдты стыр обæуттæ... Аланты ном фесæфт. Историйы фæзындысты «остæ» æмæ «осетинтæй», сæхæдæг та сæхи хуыдтой ир æмæ дыгур. XV-XVI æнусты аланты тæпæн быдыртæ бацахстой кæсгон къниæзтæ Таусултантæ æмæ Бислантæ æмæ сæ суанг XVIII æнусмæ не суæгъд кодтой.

XV æнусмæ аланты байзæддæгтæ иууылдæр цардысты хохы цъассыты. Зæххы гæппæл агурæг-иу схæццæ сты хæхты уæлиау уæлвæзтæм. Иу хæдзар арæзтой иннæйы уæлæ. Ахызтысты фæсхохмæ дæр. Аланты стыр паддзахадæй ма Цæгат Кавказы аздад цалдæр комы: Арвыком, Куырттаты ком, Уæлладжыргом æмæ Дыгургом. Быдираг алантæ схæццæсты хæхбæстаг алантимæ, æмæ сæ рауад цыппар мыггагон æхсæнады: Тæгиатæ – Терк, Гæналдон æмæ Джызæлы алыварс цæрджытæ; Куырттатаæ – Фыййагдоны былгæрæтты цæрджытæ; Уæлладжыры æхсæнад – Æрыдоны доны былгæрæтты цæрджытæ æмæ Дыгургомы æхсæнад – Ирæф æмæ йæ фæрссагдæтты алыварс цæрджытæ.

Алайнаг материалон культурæ. IX æнусы цæрæг æнæзонгæ сомихаг аланты тыххæй ныууагъта ахæм зонинагтæ: «Ацы бæстæ у алцæмæй хъæздыг, ис дзы бирæ сыгъзæрин æмæ диссаджы рæсугъд уæлæдарæс, уæздан мыггаг бæхтæ æмæ æндон хотыхтæ кæлмыты туджы æхсыстæй, згъæрхæдæттæ æмæ

зынаргъ дуртæ». Ацы æрфыст хауы алайнаг аристократи æмæ хæстон дружинаеты кьордтæм. Хæстон дружинникты хъæздыг ингæнтæ археологтæ ссардтой абоны Цæцæны æмæ Мæхъæлы, Кæсæджы, Кисловодскы, Цмийы, Хъобаны. Хæстонтæн сæ фылдæр ныгæд уыд хъаматимæ, бæхы дзаумæттимæ, фаттимæ. Иуæй-иу хъаматы сæртæ уыдысты скаты цармæй (цард Индиаг океаны). Алайнаг аристократты цæрæнбынæттæ археологтæ нæма ссардтой. Хуымæтæг алайнаг цæрæнбынæттæ зындгонд сты. Хъубаны уæлбылгæрæтты цы бынæттæ ссардтой, уым сбæрæг, цæрæнбынæттæ кæй арæзтой сыгъдæггонд дурæй æнæ змæстæй, ахæм дурæй арæзтой сæ хъахъхъæнæн фидæртæ дæр. Дурын плитайæ арæзтой кьоната, фылдæр уыдысты хæдзары астау, арæх сæ хуыссæнуæттæ дæр уыдысты дурæй конд. Сæ дзаума уыд хъæдын. Æрхоны хъæуы ссардæуыд хъæдын æртыкъахыг стьолтæ (абоны æртыкъахыг фынгты хуызæн). Сæ царды уагмæ гæсгæ, æддагон знæгты ныхмæ тох æмæ фыднизтæ уыдысты сæ цыбыр царды аххосаг (40 азы бæрц), фылдæр мардысты сывæллæттæ.

VIII-IX æнусты Цæгат Кавказы хохрæбын, цæугæдон Стыр Лабæйы райдайæны цардысты алантæ... Исчи-иу сы куы амард, уæд-иу æй баныгæдтой дурын чырыны кæнæ къæдзæхы байбыны (углубление), йæ бацæуæн ын къæйдуртæй сæхгæнгæйæ. Хæххон уæлдæфмæ æмæ хус мæры-иу дзæвгар фæлæууыдысты мæрдтæ. **Астæрд æрх** (мощеная лошина), зæгъгæ, уыцы зæппадзæн йæ ном дæр бирæ цæуылдæрты дзурæг у. Зæппадзы разындис, æмбал кæмæн нæй, ахæм дзаумæттæ. Уыдоны руаджы базонæн ис канд бынæттон знæмты (племя) цардыуаджы тыххæй нæ, фæлæ сæ хæдзарады, социалон арæзтады, диныл æууæндыны бæрæггæнæнтæ дæр. Ахæм ссарæггæттæ, зæгъæм, цыллæ хъуымацыл нывы гæбæзтæ, уардихуыз гæххæтты скъуыдтæ китаиаг фыстытимæ, архелогтæн фадат дæттынц афтæ зæгъынæн, æмæ VIII æнусы уыцы рæтты уыдысты китаиаг къупецæгтæ. Иннæ ссарæггæттæ дзурæг сты, сæ хицæуттæй чи цы куыст кодта, ууыл. Фыййауæн йæ чырыны æвæрдтой уадындр, уафæгæн – хъуымацуафæны хæйттæ, сабийæн та – хъазæнтæ. Зæппадзы ма уыдис, тынг хорз чи фæлæууыд, ахæм

уәләдарәс: зынаргъ хъуымацәй рәсугъд халат цавәрдәр әнахуыр цәрәгойы нывимә, йә фарсмә та – мәгуыр ләджы дәрзәг, әмпьызт уәләдарәс. Дзәвгар цыллә хъуымәцтә әмә цыллә уәләдарәсы хуызтә кәй разынд зәппадзы, уымә гәсгә иртасәг А. Иерусалимская хатдзәг скодта, аланты паддзахад Китайә Византимә цыллә фәндагыл кәй ләууыд (Великий шелковый путь).

Уыцы зәппадзы ссарәггәгтәй бирәтә сты Эрмитажы әмә хъәрәсә-черкесаг хъәу Курджиновойы астәуккаг скъолайы музейты. Уыдонимә сты нымәтын худ, цыллә әмә фәскъау (отходы шерсти) хъуымәцты гәппәлтә, цыллә рон бердзенаг фыстытимә. Уымәй уәлдай ма – әлыгәй конд әмә хъәдын дзаумәттә, даргъ фындзджын цайдантә, нузәәнтә, кәхцытә, дурынтә әмә хъуырәуттә. Рәстәджы фәлмы арфәй нәм әрхәццә сты хъәдын агуывзәты бынтә, алыхуызон нывтә сыл, афтәмәй, чи зоны, сты знәмы нысантә. Алайнаг зәппадзты арәх сарән уыд сылгоймаджы рәсугъдгәнән дзаумәттә: әрфгуытә аразән аркъаугонд, чысыл уидыг, ныхтә әмә хъустә сыгъдәггәнәнтә, дардтой сә сә уәлә, гуырыл кәнә цонгыл ауыгъдәй. Сә дзыккутә фастой, стәм әмә арәх дәндәгтә кәмән уыд, ахәм хъәдын сәрвасәнтәй. Уыцы сәрвсәнтә дардтой хәлын кәрддзәмты. Уымәй уәдай ма сәм уыд авгәй әмә бронзәйә конд фәрдгуытә, цәрәгойты сыкъатәй әмә дәндәгтәй хиуыл ауындзгә рәсугъдгәнәнтә, авгәй къухдарәнтә, әрттиваг цәппәртә, әвзист хъусцәджытә әмә әнд. Ссарәггаг рагон дзаумәтты әхсән ис хъәдын кьоппытә, ныр дәр арәх сты ирәттәм. Хонгә та сә кәнынц «бынатыхицәуттә» («домовой»).

Уыцы кьоппы-иу бинонтән әфснайдәй ләууыд сә цыкурайы фәрдыг. Зәппадзы ма уыдис рагон кусәнгәрзтә дәр: хъәдын кьәпи, әфсәйнаг әмә бронзәйә конд хъәдкъахәнтә, әфсәйнаг кәрдтә.

а). Дзывгъисы фидар. Ахуыргәндттән зындгонд сты Дзывгъисы фидәрттә. Дзывгъис у Ирыстоны тәккә рагондәр хъәутәй иу. Әрбынат кодта Куырттаты комы Хъәриуы хохы бынмә. Ацы ран ис Дзывгъисы дзуар,

зæронд хъуынасæр мæсыг æмæ фидæрттæ. Фидæрттæ сты цалдæр æрдзон лæсæнæй арæзт, сæ тæккæ бæрзонддæр зæххæй у 25 метры уæлдæр, сæ бацæуæнты та ис уæрæх систæ амæд. Кæддæр æппæт лæгæттæ дæр баст уыдысты кæрæдзиимæ, фæлæ къæдзæхы фæхстыл цы къахвæндæгтæ конд уыдис, уыдон æркалдысты, æмæ ныр иуæй-иу фидæрттæм бахизæн нæй æнæ альпинистон дзаумæттæй. Æрмæстдæр зæххæй 10 метры уæлдæр чи у, уыцы стыр лæгæтмæ бафтын зын хъуыддаг нæ вæййы. Ис дзы иу фидар, йæ дæргъ – 28 метры, йæ уæрх – 17 метры, фондзыссæдз адæймаджы дзы бацæудзæн. Ам иу Дзывгъысы цæрджытæ сæхи бафæсвæд кодтой тæссаг рæстæджы. Ам ис «Æхсины рудзынг» дæр. Таурæгъ куыд дзуры, афтæмæй конд æрцыд ахæсты бадæг æлдары усæн, цæмæй фæлгæса хæххон æрдзы нывтыл. Иу таурæгъы ма ныхас цæуы, зæгъгæ, Хъæриуы хохы лæгæтæй иуыл нæ фыдæлтæ бахъуаджы заман Куыртатæй хызтысты Уæлладжыры коммæ. 1928 азы Кокиты Георги ахуыр кодта Дзывгъысы рагон истори, æмæ йын зæронд лæгтæ афтæ радзырдтой, зæгъгæ, лæгæтмæ цы гæды бауагътой, уый цасдæр рæстæджы фæстæ рахызт Уæлладжыры комы, зонгæ та йæ бакодтой йæ сырх хъуырбосæй.

Бæрæг куыд у, афтæмæй бирæ тыхгæнджытæ уыдысты Дзывгъысы. 1614 азы персайнаг сахы æфсæдтæ æрбалæбурдтой Ирыстонмæ. Таурæгъы куыд дзырдæуы, афтæмæй куырттатæгтæ сæхи бафæсвæд кодтой лæгæты æмæ цалдæр къуырийы хъæбатырæй хæцыдысты фыдызнагты ныхмæ (бакæсæн ис таурæгъ). 1830 азы Абхазовы сармадзанти æхстытæй Дзывгъысы фидæртты сисамады уæллаг хай хъыгдард баййæфта (Цогойты Валодя, «Рæстдзинад», 30 январь).

Дзывгъысы цыртдзæвæнтæ иртæстой бирæ ахуыргæндтæ: В.Пфаф, Вс.Миллер, графиня П.Уварова æмæ инн. 1982-1983 азты В.Кузнецов æмæ Тменаты Виталий сарæзтой ам археологон ракъæхтытæ æмæ иртæстой фидар, кувæндон, уæлмæрдтæ, дины уырнынады цыртдзæвæнтæ æмæ æрцыдысты ахæм хатдзæгмæ: фидары сæхи бааууон кодтой XIII æнусы цæрæг алантæ мангол-тæтарæй. Дзывгъысы фарсмæ уыд хозяйственная базæ – Фæस्कæуы фæз (11 гектары), уыдис хæхты хъæбысы æмæ æхгæд у дымгæтæй.

Ракъæхтыты рæстæг ам ссардæуыд 900 предметæй фылдæр. Хауынц XIII – XV æнустæм. Ацы æнусты цæрæг адæм, чи зоны уыдысты, алайнаг къниаз Таусы дæлбар. Карз тох самадта Къуылых-Тимуры ныхмæ. Ахуыргæндтæ йын йæ цæрæнбынат хонынц «Иркувун», ома «Ирон хъæу», кæнæ «Ирæтты цæрæнбынат». Иуæй-иу ахуыргæдты хъуыдымæ гæсгæ алайнаг къниæзтæ цардаикой Куырттаты комы. Таусы цæрæнбынат уыдаид Дзывгъисы. Фидар «Иркувун», ома, «Дзывгъисы фидар», уыдис хохы цъуппы. Хæрдмæ кæсгæйæ йæм-иу худ сæрæй ахауд. Тимуры æфсæдтæ йæм уæлæмæ фæндаг нæ ардтой. Уæд æрхъуыды кодтой æндæр мадзал. Тимур саразын кодта даргъ асинтæ, æмæ йыл сбырыдысты æппæты æвзыгъддæр хæстонтæ, иннæтæ та бæндæнтыл сбырыдысты иннæрдывгæй. Тох бацайдагъ, фидары цæрæг адæмæй бирæтæ цагъды фесты, Таус та уацары бахаудта æмæ йын сæ сæр акъуырдтой. Архелогтæ Дзывгъисы зæппадз куы сыгом кодтой, уæд дзы ссардтой 395 марды баззайæггаджы, фылдæр уыдысты сылгоймæгтæ æмæ сывæллæтæ, иннæ лæгæты та ссардтой сæркъуырд нæлгоймæгты марды буартæ (останки). Таурсы фæмарды фæстæ Куырттаты комы алайнаг æлдарад сыскъуыд, фæлæ дзы цард нæ бамынæг.

Дзывгъисы цыртдзæвæнтæй иу у аргъуан. Раджы арæзт у, ууыл дзурæг сты, йæ фарсмæ йын археологтæ цы чырыстон уæлмæрдтæ ссардтой, уыдон: фыст сыл уыд сæ баныгæныны рæстæг – XIV –XV æнустæ. В.Кузнецовы хъуыдымæ гæсгæ, уæлмæрд фæзынд аргъуаны саразыны фæстæ, уымæ гæсгæ, чи зоны, аргъуан арæзт уыд XIII æнусы. Ацы аргъуаны кой кодтой протопоп И.Болгарский (1780 азы), уыцы азты йæ федта Я.Рейнегс дæр: «К югу от Шереф на высокой горе находится все еще сохранившаяся и посвященная святому Георгию каменная церковь, от которой, кроме двух колоколов, остались еще, как утверждают, в тайниках книги, священническое одеяние, сосуды и кресты...Согласно рассказам оссов, эта церковь изобиловала чудесами, и в ней было много отшельников и монахов. В праздник святого Георгия соседние осетины собираются около этой церкви и устраивают большое пиршество». Ацы аргъуанæн 1613 æмæ 1683 азты гуырдзиаг

паддзæхтæ балæвар кодтой дыууæ дзæнгæрæджы. Уый дæр ууыл дзурæг у, æмæ куырттатагтæ арæх хæстон æххуыс кодтой Гуырдзыйы паддзæхтæн. (Гутнаты Ф. газет «Северная Осетия», 12 февраль 1993 аз).

б). Заманхъулы цыртдзæвæнтæ. Скифаг-хъобайнаг дуджы цыртдзæвæнты фæстæ ам разынд алайнаг дуджы цыртдзæвæнтæ. Уыдонæй иу ис, Заманхъулы скæсæн кæрон цы алайнаг дугмæ хауæг цæрæнбынат ссардта В.Кузнецов, уым. Ам базадысты æлыг дзаумæттæ æмæ сахъариты (мазанка) сæрдæнтæ. Гæнæн ис, æмæ ам уыд, цалдæр сахъари хæдзары кæм уыд, ахæм чысыл хъæу. Алайнаг дуджы иннæ цæрæнбынат разынд Заманхъулы цадæй иу километр цæгатырдæм дæр, амы цæрджытæ йæ хонынц «Аргъуаны къох». Кæддæр, зæгъынц, ам уыдис аргъуан. Йæ алыварс разындысты алы дзаумæттææмæ цæрæгойты стджытæ. Дыууæ цæрæнбынаты дæр хауынц X-XII æнустæм. В.Кузнецов, Ардасенты Никъала куыд зæгъы, афтæмæй, ма ссардта, Заманхъулы хъæуы цæгатгæрон æмæ хъæуы цæугæдоны рахиз фарс æрдзон бæрзонд «Бруты рагъыл» чи æрæнцад, ахæм алайнаг фидар. Скæсæны æрдыгæй ис бацæуæн. Фидары культурон фæлтæр хъæздэг у æлыгæй конд дзаумæттæй, цæрæгойты стджытæй, суджы æвзалытæй, сырх-сырхиды онг æхсыст æлыджы фæлмытæй. Сæ рæстæгмæ гæсгæ хауынц VIII-XII æнустæм. Заманхъулæй цæгат-скæсæнырдæм 3-3,5 километры æддæдæр Сунжæйы бæрзондыл ис золоордынскы дуджы хъæу Къохсæр. Ацы хуымгæнд зæххыл æрæмбырд кодтой сырх æлыджы къуыбæрттæ, цæрæгойты стджытæ, куыройы дурын фыдты сæстытæ, сахъарийы гæбæзтæ. Разынд дзы æфсæйнаджы шлактæ дæр уый та дзурæг у ууыл, æмæ уыцы згъæр тайын кодтой ам. Заманхъулæй æртæ километры æддæдæр, цæгатырдæм, кувæндон «Дурджын бæрзонд»-мæ фæндагыл лæууы æртæ цырты. Конд сты хъæбæр змисдурæй. Уæлдай зæндгонддæр дзы у «Зылын цырт», у незаманты дугмæ хауæг, бæрæг нæу, кæд фæзынд, уый. XVIII æнусы 70-æм азты Заманхъулы уыдис Уæрæсейы Наукæты академийы академик И.А.Гюльденштедт. Уый ам бафиппайдта 100 обауы, незаманты арæзтæдтæ æмæ æмбисонды ингæн – 1455

азы амынд кæуыл уыд, ахæм асттигъон цырт («Рæстдзинад», Ардасенты Никъала).

в). Хæцæнгæрзтææмæ дарæсы фæлыст. Æрдын, фат, уарт, кард, цирхъ æмæ арц уыдысты иры фыдæлты хæцæнгæрзтæ. **Цирхъ** уыд цыргъ æмæ схъæл арæзт, уыд хъандзал æфсæйнагæй, тасыд къæлæтау, фæлæ-иу феуæгъдгæнгæйæ йæ бынаты абадт. Фæстæдæр фæзынд цыргъаг хæцæнгæрз æхсаргард. Йæ ныхмæ никæцы цыргъаг лæууыди æмæ йæ æхсары кард дæр уымæн хуыдтой. Ирон цыргъаг хæцæнгæрзты æхсæн зынгæ бынат ахсы **хъама**. Бæрæг нæу, ирон адæммæ æхсаргардæй хъамайæ кæцы раздæр фæзынд, уый. Хъаматæ сæ асмæ гæсгæ сты æртæ хуызы: егъау, рæстæмбис æмæ чысыл хъама. Сæ арæзт æмæ хуызмæ гæсгæ дæр кæнынц æртæ дихы: æхгæд æвзист хъама, æвзист хъама æмæ сау арæзт хъама. Хъаматæн се 'ппæтæй кадджындæр у æхгæд æвзист хъама. Уымæн йæ фистоны æддаг цъар æмæ йæ зæгæлты сæрмæ ваййынц æвзист æвзæгтимæ. Хъама дих кæны фондз хайыл: тбыл, тъæпæн, нукæуттæ, ком æмæ бырынкъ. Æвзист хъамайæн йæ фистоны дыууæ зæгæлы сæрмæ ваййынц æвзистæй. Йæ дæлвистоны æмæ къæдзилы тæлыы астæ та æхгæд ваййы сау фидар сæракæй. Йæ фистон арæзт ваййы сыкъа кæнæ стæгæй, ноджы кадджындæрæн та – пылы стæгæй. Сау арæзт хъама иннæ хъаматæй ваййы егъаудæр æмæ уæззаудæр, уымæн æмæ йæ тъæпæны æфсæйнаг иннæтæй бæзджындæр у. Сау арæзт хъамайæн йæ фистон ваййы сау стæг кæнæ та сау сыкъайæ.

Ирон адæммæ хъамайæн ис фондз бындурон нысаниуæджы: хæстон, куыстадон, дарæсы фидыцæн, æхсарæууанчы æмæ динон нысаниуæг. Хæстон хъамайæн иннæ цыргъаг хæцæнгæрзтæй уæлдай йæ бырынкъ у бирæ цыргъдæр, йæ комæй йæ бырынкъ – тасагдæр, уымæ хъама дыууæрдыхæй у цыргъ, æмæ дзы чердæмфæнды фæвзид. Фистоны æрдыгæй йедтæмæ йæм бавналæн ничердыхæй ис, æмæ зын байсæн у искæй къухæй. Хъамайы ма хуыдтой «Æрдхæрæны дзаума» дæр. Ирон адæм ард хордтой Хуыцауæй, зæдтæй, фосæй, хорæй, сыджытæй æмæ зынгæй æмæ сын уыдис динон нысаниуæг. Дин куыд амыдта, афтæмæй, дам, хайрæг бирæгъы дæндагæй

уæлдай, хъамайæ тынгдæр ницæмæй тæрсы. Иуæй-иу хъаматы тæпæнтыл уыд бирагъы нывтæ, кæнæ та цавæрдæр рагон динон ныхæстæ фыст. Хъамайæ-иу фæдзæхстой чындзæхсæвы сæрзæды бын дыууæ æмкбайы. Æнæ хъама нæлгоймаджы та-иу нæ фыдæлтæ хуыдтой «Лалымы хуызæн лæг».

Бичъы бын дарæн кард æвæрд уыд хъамайы фистоны фæсте, агъуды мидаг. Уыдис тынг уæздан æмæ рæсугъд. Хастой йæ хъаматимæ, нæ йын уыд хицæн кæрддзæм, хуыдтой йæ «хъамайы лæппын».

Хæстон нысаниуæг уыд **арцæн** дæр. Арæзт уыд фидар, тасгæ чи нæ кæны, ахæм хъæбæр æфсæйнагæй, йæ бырынкъ та уыд æндонæй. Æрцытæ уыдысты æртæ хуызы: къухыл хæсгæ æмæ къахыл бæтгæ æрцытæ. Ахæм æрцытæ хастой сæ къæхтыл бæхджын æфсад æмæ-иу армаццагæй (действие ногами) бабырсыны рæстæг ныхмæлæуджыты куынæг кодтой къахы æрцыты рæхуыст æмæ сæ кæрдты цъыччытæй. Къухы хæсгæ арц та конд уыд фидар хъæдæй арæзт тымбыл лæдзæджы уæлæ. Пайда дзы кодтой бæхджын æфсад æмæ фистæг æфсад дæр. Къухыл хæсгæ арцæн йæ арæзт фендæрхуызон æмæ йæ фæстагмæ хæссын байдыдтой æхсæнгарзы бырынкъыл, хуындис джебогъ. **Уарт** уыдис нæртон хæцæнгарз. Алантæ дзы, хæсты бацæугæйæ, сæхи хъахъхъæдтой карды цæфæй. Уартытæ уыдысты цыппæртигъон æмæ æмдымбыл. Мæхæмæтты Æхсарбег йæ чыныг «Культура и быт осетинского крестьянства»-йы фыссы, зæгъгæ, ирон адæммæ зынг æхсгæ хæцæнгæрзтæй фыццаг фæзынд **топп**, уыйфæстæ та – **дамбаца**, фæлæ ма уыцы рæстæджы уыдысты фат æмæ æрдын дæр

Ирон нæлгоймаджы дарæсы фæлыстмæ хауынц уæлдзарм худ, нымæт, цухъхъа, куырæт, бæрцытæ, сæрак дзабыртæ, хъама, рон, басылыхъ. **Нымæтæн** ис рагон уидæгтæ, конд уыд фæсмын тынæй, сæ уæлæ йæ кодтой цæугæцардгæнæг хæстонтæ æмæ фыййæуттæ. Уыдис сæрмæтаг æмæ алайнаг уæлæдарæсы сæйраг дзаума, семæ йæ æрбахастой Кавказмæ. **Нымæтын худтæ** дæр фæзындысты уыцы рæстæг. Зындгонд сты скифаг цъупхудтæ, астауккаг æнусты цæрæг аланты худтæ уыдысты басылыхъы æнгæстæ. **Басылыхъ** уыд кадджын дзаума куыд нæлгоймæгтæн, афтæ сылгоймæгтæн

дәр. **Уәлдзарм худтә** фәзындысты XVIII әнұсы. Уәлиау уәлдзарм худ, әвәццәгән, фәзынд скифаг тиарәйы бындырыл. Дардтой йә скифаг паддзәхтә әмә верховный жрец. Нырыккон **цухъхъа** фәзынд астәуккаг дужы куырәты бындарыл. Фәстәдәр цухъхъайыл фәзындысты бәрцытә, хъама, әмә рон. Цухъхъайы дыууә риуыл дәр уыд цармәй хуыд бәрцытә 6-әй 10-ы бәрц. Цухъхъайы дыстә вәййынц уәрәх әмә даргъ. Бәхыл бадынән хуыдтой цыбырдәр куырәттә. **Куырәт** дәр тынг рагон дзаума у.

Куырәт дардтой **хәдоны** әдде. Хәдон ирон адәм тынг рагәй зонынц. Мәскуыйы университеты профессор Граков Б.Н. йә чиныджы «Скифы» (Мәскуы, 1971 аз, 103 фарс), стәй ленинградаг хъуыстгонд археолог профессор Смирнов К.Ф. йә чиныджы «Савроматы» (Мәскуы, 1964 аз, 139 фарс) фыстой, зәгъгә, мидәггаг даргъ хәдон әмә мидәггаг нарәг хәлаф уыдысты, скифтә әмә сәрмәттә әдзухдәр кәй дардтой, ахәм дарәс. Абайты Васойы хъуыдымә гәсгә, скифаг әмә сәрмәтаг адәмтә хәдон базыдтой бердзентәй. Уыдонәй әлхәдтой уәләйы дарәс, уыдонимә мидәггаг хәдәттә дәр. Бердзентә сә хуыдтой **хитон**. Ацы дзырдәй равзәрд ирон дзырд **хәдон**.

Сылгоймаджы уәләдарәс. Разкәарттытә. Къаба-иу хуыдтой хъәдабәйә, зәлдаг әмә тәбын хъуымацәй. Скодтой-иу ыл алыхуызон нывәфтыдтә хәрдгәхуыдәй, стәй тәәпән быдәй.

Әддаг къаба-разкәарттән уыди дыгай дыстә – сәйраг дысимә ма-иу уыди мидәггаг дыс дәр. Мидәггаг дыс дәр хуыдтой къабайы хъуымацәй. Сәйраг дыстә дәр-иу фидыдтой хәрдгәхуыдәй, бакодтой-иу сыл лыстәг фәрдгуытә дәр. Хицәнәй-иу бахуыдтой уәлармдыстә, ома, уәлармттә, уыдонән-иу әрзәбул сты цонджыхъуләй дәләмә. Хуыдтой-иу сә хъәдабәйә, йе та әндәр уәззау хъуымацәй. Сәвәрдтой-иу сыл рәсугъд ирон алдымбыдәй нывәфтыдтә, йе та – хәрдгәхуыдәй. Къаба-иу разәй дәр аив кодтой хәрдгәхуыдәй әмә лыстәг фәрдгуытәй. Къабаимә дардтой әвзист рон, уый та-иу бахуыдтой быдыл. Рәттыл дәр-иу уыди нывәфтыдтә әмә рәсугъд тәмәнкалгә дуртә. Ирон къабаимә дардтой худ дәр. Хъәбәр

гæххæттимæ-иу бæмбæг йе та фæлмæн хъуымац батыхтой хъæдабæйы æмæ-иу æй бахуыдтой. Уый фæстæ-иу ыл скодтой нывæфтыдтæ хæрдгæхуыдæй æмæ алыхуызон æрттиваг фæрдгуытæй. Хаттæй-хатт ма-иу ыл сныв кодтой цъиуы йе калмы ныв дæр. Худы уæлæ-иу æрæпæпрстой быд кæлмæрзæн. Къабайы мидæг-иу дардтой цыбыр хъæдабæ куырæт, ууыл дæр-иу уыд хæрдгæхуыдæй нывæфтыдтæ. Риуы æгънæджытæ-иу арæзтой æвзистæй. Мидæггаг дæллагхъуыр-иу уыди цикъæйæ, йæ бынтыл та – ссывдтытæ дыууæ фæлтæры, мидæгæй – цикъæйæ, æдде – зæлдагæй. Афтæмæй-иу дæллагхъуыр рæсугъддæр бадти (Туаты Заретæ).

Къахыдарæс. Ирон нæлгоймæгтæ, тæтæр-манголы æмæ Къулых-Тимуры æрбабырсты фæстæ, хæхбæсты цæргæйæ, дардтой **гонсарыхътæ (концарыхътæ), æрчъитæ, къогъодзитæ, дзабыртæ**. Гонсарыхътæ Айларты Исмаил Амоны, куыд æрчъиагæй конд хæдбын бæрзондхъус æмæ нывæфтыд æрчъитæ. Хуымæтæг гонсарыхътæ дардтой бæхыл бадгæйæ кæнæ зымæгон цуаны цæугæйæ, нывтæ та сыл хъалдæр адæм кодтой. Райдайæнæй фæстæмæ концарыхътæ æмæ æрчъиты куыст кодтой æрмæст нæлгоймæгтæ сæхæдæг. Уыдон кæнын, уыдонмæ зылын æмæ уыдон цалцæг кæнын хаудис æрмæстдæр нæлгоймæгтæм.

Æрчъитæ уыдысты æрчъиагæй (стуры хусгонд æнæтынд царм) конд къахыдарæс, арæхдæр сæ дардтой хæхбæсты. Хус фæлмæн кæрдæг – фæсалай над æрчъитæ зымæгон уыдысты хъарм. Фæсалаен уыдис дзала кæрдæг, лыстæг даргъ хал. Уыд цыллæйау фæлмæн æмæ фидар. Хурмæ-иу æй бахус кодтой æмæ дзы быдтой бæндæнтæ. Хусæй йæ хуыдтой фæсал. Æрчъиты, хъусджын дзабырты фæсал ис, уæд бæмбæгæй хъармдæр уыд.

Дзабыртæ алы хæдзары дæр сылгоймæгтæ хуыдтой сæхæдæг. Сывæллæттæн æмæ сылгоймæгтæн – фæлмæн сæракай, нæлгоймæгтæн та – дæрзæг сæракай. Дзырд «дзабыр» ис кавказаг адæмты æвзæгты дæр. Балхъар æй хонынц **джабыр** æмæ **чапыл**, мегрелтæ – **чапула, чапыла**, гуырдзиаг ныхасы здæхты хъуысы **чапула**. Абайты Васо куыд рабæрæг кодта, афтæмæй дзырд **дзабыр** ныр дæр ма ис уырыссаг ныхасыздæхты, хъуысы **чабуры**,

чабчуры. Уырыс афтæ хонынц, бæрзонд хъустæ кæмæн ис, ахæм къахыдарæс.

г). **Мæсгуытæ.** Нæ фыдæлты царды мæсгуытæн уыд стыр ахадындынад. Амадтой сæ бæрзонд бынæтты, цæмæй кæрæдзимæ зындаиккой. Кæд-иу искайы мæсыгыл арт фæзынд, уæд-иу базыдтой, тыхгæнæг æрбацауы. Æмæ-иу уæд иннæ мæсгуыты сæр дæр æртытæ ссыгътой. Афтæмæй-иу цыбыр рæстæгмæ æнæхъæн комы царджытæ базыдтой хабар æмæ-иу сæхи æррæвдз кодтой знаджы ныхмæ æрлæууынмæ. Иннæ коммæ та хъусын кодтой, æфцæгмæ хæстæгдæр чи цард, уыдон. Бæхыл-иу арвыстой искай, æмæ-иу уый æфцæгыл, зынгæ ран, сæрмагондæй ахæм хъуыддагæн æвæрд цы хъæпм æмæ цыхырытæ уыдис, уыдоныл арт бафтыдта. Афтæмæй-иу иннæ кæмттæ дæр базыдтой уавæр. Ахæм рæстæг-иу бинонтæ, мыггаг мæсыгмæ бацыдысты, семæ-иу бахастой хæринаг, дон, хæцæнгæрзтæ. Мæсыджы дуар-иу сæхиуыл сæхгæдтой æмæ-иу æнхъæлмæ кастысты знаджы фæзындмæ. Афтæ-иу кодтй, куы фæтуджджын сты, уæд дæр. Цалынмæ-иу сæ бафидауын кодтой. Уæдмæ-иу мæсыджы бадтысты æмæ æнхъæлмæ кстысты хуыздæр рæстæджытæм. Мæсыг уыд зын амайæн. Афтæ-иу загътой: «Мæсыг куы райхалай, уæд дзы æнæхъæн хъæу сараздзынæ, фæлæ æнæхъæн хъæуы дуртæй мæсыг нæ самайдзынæ». Мæсыгæн хъуыдис хуыздæр дур, хуыздæр чъыр, хыздæр амайæг. Мæсыгæн йæ сæрмаæ хæстæг барæй стыр дуртæ æвæрдтой: «Кæсут, куыд тыхджын стæм, уымæ!..). Мæсыгмæ гыццыл дуртæ хастой лæгæй, стырдартæ та – галты æххуысæй, иу, дыууæ, æртæ цыдай, дуры уæз куыд уыд, уымæ гæсгæ. Мидæгæй алы уæладзыгмæ дæр уыдис хъæдын асинтæ æмæ уыдоныл цыдысты уæладзгуытæм. Мæсыгæн йæ сæр æмбæрзтой хæдзары сæры хуызæн: хъæдтæ, дуртæ æмæ сыджытæй. Йæ сæрыл ма-иу ын сæвæрдтой бирæ дуртæ дæр, уыдон та сæ хъуыдысты знагыл æпарынæн. Топхос куы фæзынд, уæд ацы мадзалай нал пайда кодтой.

Нæ фыдæлтæ ма-иу арæзтой гæнах дæр. Уый уыдис æртæ-цыппаруæладзыгон хæдзары хуызæн Гæнах дæр мæсыгау амадтой чъырæй. Гæнахы-иу цардысты æппæт бинонтæ, сæ мулк, сæ фос дæр уым. Бинонтæ

куыд фылдæр кодтой, афтæ гæнах æдр стырдæр гæнгæ цыдысты, йæ фарма-иу фæзындысты ног арæзтæдтæ, ног царæн бынæттæ кæстæртæн. Гæнахæн йæ дæллаг уæладзыджы уыдысты фос, уæллæгты та цардысты бинонтæ. (Болатты Хъазыбег).

д). Ирон куырдтæ. Алыхуызон згъæртæй æппæты раздæр адæймаг базыдта сыгъæрин, æвзист æмææрхуы. Æрхуы æмæ къалайы æмтадæй (бронзæ) арæзтой хæцæнгæртæ, зынаргъ згъæртæй та – аивгæнæнтæ. Æртæ минамæ æрдæджы размæ раргом æфсæйнаг тайын кæныны сусæгдзинад, æмæ ацы фидар згъæрæй конд дзаумæттæ фæуæлахиз сты бронзæйыл, райдыдта æфсæйнаджы дуг. Æфсæйнаг æппæты разæй чи базыдта, уыцы бирæ адæмтæй уыдысты нæ фыдæлтæ дæр. 1938 азы археолог Борис Граков Днепры доны былыл скъахта скифаг сахар Амадокайы кæлддзæгтæ. ссардта дзы бирæ, куынцгомтæ, зынгисæнтæ, туастæ, тæвд згъæр лыггæнæн инструменттæ, хуынкъгæнæнтæ, лæгъзгæнæн дзæбуг, æвзалыйы сыгъдæттæ. Цæгат Кавказы та иртасджытæ раргом кодтой аланты æфсæйнагтайынгæнæн стыр пец, куырды кусæнгæртæ æмæ æндæртæ. Нæ фыдæлтæ куырды куыстмæ æмхиц уыдысты, ууыл дзурæг сты бирæ ирон дзырдтæ: куырд, куырдадз, хъæсдарæг, æрццыскæн, дзæбуг, æрзæт, æфсæйнаг, æндон, сыгъæрин, æвзист æмæ бирæ æндæртæ. Рагон куырдтæ æфсæйнаджы æрзæт тайын кодтой сæхирдыгонау. Зæххы-иу 30 сантиметры æрфæн дзыхъ скъахтой æмæ дзы алдтой лыстæггонд æрзæт æд хъæдæвзалы. Уыцы арвистоныл-иу бандзæрстой æмæ йыл куынцæй дымдтой, уæле ног æвзалы калгæйæ. Иу-дæс сахаты фæстæ-иу ахæм пецы сфыхт хыссæйы хуызæн хырыз къуыбар, уый та хуыдтой фæтыг. Уыцы сырхзынгæй-иу фæтыджы систой æмæ йæ дзæбугæй хостой, цæмæй æвзалыгур бацæуа йæ хуылфмæ, дурджын сыгъдæттæ та ахауой. Ногконд æфсæйнаджы къæрттытæ æфснайдтой куырдадзы. Бахъуаджы сахат-иу сæ ногæй сзынг кодтой куынцгомы, стæй дзы дзæбуг æмæ хъæсдарæджы æххуысæй арæзтой алыхуызон дзаумæттæ. Специалисттæ куыд нымайынц, афтæмæй Кавказ у дунейы металлургийы тæккæ рагондæр центртæй иу. Зындгонд англисаг историк Джордж Вернадский фыссы, зæгъгæ, куырды

аивад Уæрæсейы ахæлиу ис Кавказæй. Æцæгдæр, ацы регионы цы бирæ алайнаг сахартæ æмæ хъæутæ уыд, уыдоны се 'ппæты дæр хъуыст хъæсдарæджы зæлланг. Зæгъæм, Уæлладжыры комы нæ рагфыдæлтæ тайын кодтой æфсæйнаг, æвзист, æрхуы, зды, æндæр згъæртæ. Куыд дзурынц, афтæмæй Куырдалæгоны куынцгом уыдис Зæрæмæджы хъæумæ æввахс – уыцы ран дымы алы раннæй дæр фондз комæй. Бурон æмæ Зæрæмæджы æхсæн цы бынат ис, уый та хуыйны Æвзалысудзæн, æмæ дзы фылдæр пайда кодтой тулдз æмæ сывылдзæй. Алантæн æнæзонгæ нæ уыдысты Дыгургомы пайдаджын æрзæттæ дæр. XIX æнусы немыцаг бæлццон Волдемар Пфафф Сырх Хох æмæ Астанты Бæрзонды федта æрдæгкалд рагон æрзæткъахæнтæ. Ацы æрзæткъахæнты кой уыд 1880 азы 5-æм археолого конгрессы Тифлисы, фæлæ æхцайы фæрæзтæ кæй нæ уыд, уымæ гæсгæ сæ сахуыр кæнын къхы нæ бафтыд.

Ирон куырдатæ нæ фесæфтой сæ дæсныйад æмæ йæ сусæгдзинадтæ цыдысты фæлтæрай-фæлтæрмаæ. 1886 азфысты бæрæггæнæнтæ куыд дзурынц, афтæмæй Уæлладжыры комы алы хъæуы дæр уыд куырдатæ. Зæгъæм, ирон куырдатæ арæзтой алцыдæр: рæхыстæ, æхсырфытæ, цæвджытæ, къæпитæ, фæрæттæ, фыдисæнтæ, канчыритæ, арынгхафæнтæ æмæ æндæртæ, суанг ма нывæфтыд хæцæнгæрзтæ дæр цыдысты сæ арæхстджын къухтæй – хъаматæ, æхсаргæрдтæ, фæрдыгдых æмæ бурдых топпытæ. Бирæ æфсæнгуыстгæнджытæ зыдтой зæрингуырды дæсныйад дæр æмæ зынаргъ згъæртæй кодтой хъусцæджытæ, фæрдгуытæ, цонгдарæнтæ, æгънæджытæ, къухдарæнтæ, камаритæ. Зындгонд уыдысты уынайлаг Тахохты Дыдто æмæ къора-урсдойнаг Хъуыбадты Ханджерийы конд карды фистонтæ, кæрддзæмтæ, дамбацайы хæцæнтæ, сæргътæ. Хохы Крсдоны цæрæг Челахсаты зæрингуырдатæ та уæлдай сæрыстыр уыдысты, æрхуыйæ цы бæгæныхсидæн цæджджинагтæ арæзтой, уыдонæй. Хорз кæй уыдысты, уымæгæсгæ сæ бафидæн уыд канд ирæд нæ, фæлæ ма туджы аргъ дæр (Цогойты Валодя, «Рæстдзинад», 1999 аз, 13 июль).

Афтæ абоны онг æрхæцца сты ирон адæмы фыдæлтæ аланты цардыуаджы хабæртæ æмæ сæ историон цауты зонинагтæ. Ирон адæм дарддæр дæр хæцца кæнынц фыдæлтæй баззайгæ хорз æгъдæуттæ, нæ рох кæнынц се 'взаг, сæ культурæ æмæ истори.

Литературæ

1. Аланика // Даръял, 2000. №№ 1 – 4.
2. Аланы и Кавказ. Владикавказ, Цхинвали, 1992.
3. Аланы: история и культура. Владикавказ, 1995.
4. Гутнов Ф.С. Формирование классов и государств у алан. В сб.: Проблемы этнографии осетин. Выпуск 2. Дзæуджыхъæу, 1992. – С.27.
5. Гутнов Ф.С. Средневековая Осетия. Владикавказ, 1993.
6. Гутнов Ф.С. Ранние аланы. Проблемы этносоциальной культуры. Владикавказ, 2001.
7. История Северо-Осетинской АССР с древнейших времен до наших дней. т.1. Орджоникидзе, 1987.
8. Кузнецов В.А. Древние элементы в материальной культуре осетин. В кн.: Алано-осетинские этюды. Владикавказ, 1993. – С. 153.
9. Скитский Б.В. Очерки истории горских народов. Орджоникидзе, 1972. – С.235.

Æхсæзæм темæ. Ирон фыссынады цыртдзæвæнтæ

Пълан

1. Ирон фыссынады рагон цыртдзæвæнтæ (VIII æнусæй нæ дуджы агъоммæ – X æнусмæ).
2. Зеленчукуы цыртдзæвæныл фыстытæ – бердзенаг графикайы æвдисæн (X æнус).
3. Нузалы аргъуаны фыстытæ.
4. Чи уыдысты Дауыт-Сослан æмæ Ос-Бæгъатыр.
5. Ясаг дзырдбæстыты чиныг – алайнаг истори æмæ культурæйы цыртдзæвæн (XIV æнус).

6. Фыццаг ирон чиныджы фæзынд (1798).

Ирон фыссынады рагон цыртдзæвæнтæ. Дзæвгар рæстæг наукайы зындгонд кæй нæ уыдысты рагон ирон фыссынады цыртдзæвæнтæ, уымæ гæсгæ ахыргæндтæ хъуыды кодтой, ирон адæммæ кæй никуы уыд сæхи фыссынад. Фæлæ бирæ ахуыргæндты нæ уырнындта, æмæ дунейыл хъуыстгонд скифтæм, сæрмæттæм æмæ алантæм ма уа сæхи фыссынад. Сæ алыварс цæрæг адæмтæй алкаммæ дæр уыд фыссынад. Уымæ гæсгæ бауырнинаг нæ уыд, скифтæм, сæрмæттæм æмæ алантæм сæхы фыссанд ма уыдаид, уый. Археологты рахъæхтытæм æмæ ахуыргæндты иртасæн куыстытæм гæсгæ сбæрæг, алантæ кæй уыдысты, фыссынад кæмæ уыд, уыцы адæмты æмрæнхъ. Ууыл дæр дзурæг сты рагон фыссынады цыртдзæвæнтæ æмæ алыхуызон предметыл фыстытæ. Уымæй уæлдай рагон фысджыты куыстыты базадысты скифаг-сæрмæтаг æмæ алайнаг нæмттæ, географион бынæтты æрфыстытæ. Афтæ бердзенаг историк Геродоты 4-æм чиныджы фыст ис, скифтæн сæ рагфыдæл Таргитай кæй хуынд. Ацы дзырдæн бамбарæн ис æрмæстдæр ирон æвзаджы руаджы. Арæст у дзырдтæй «даргъ» æмæ «тава»-йæ. Персайнаг паддзах Дарий I-ы бегистуйнаг фыстыты ис сагты (кæнæ ирайнаг скифты) фæтæг Скунхайы ном. Ацы ном дæр ирон æвзаджы амоны «сгуыхт», «хъæбатыр» (Абайты Васо). V-æм æнусы цæрæг бердзенаг фыссæг Ктесий ныууагъта сагты (скифты) ус-паддзах Зæринайы кой. Иронау ацы ном амоны «сыгъæрин», дыгуронау – «зæрина». Александр Македониский йæ рæстæджы ракуырдта бактрияг паддзахы чызг Роксанайы, иронау ын йæ номæн зæгъæн ис Рухсанæ, арæст у дзырд «рухс»-æй. Бердзенаг фысджытæ нын фехъусын кодтой ноджы, Хъырымы горæт Феодосий алайнаг æмæ киммериаг æвзагыл кæй хуынд «Ардавда», ома «Авд дзуары»(уый ууыл дзурæг у, æмæ нæ фыдæлтæ авд дзуармæ кæй куывтой, уый тыххæй фыссы Геродот дæр йæ 4-æм чиныджы).

Уæдæ кæд равзæрд рагон ирон фыссынад? Уырыссаг ахуыргонд Г.Турчанинов куыд сбæрæг кодта йæ иртасæн куыстыты, афтæмæй рагон ирон фыссынад равзæрд арамейаг графикайы бындурыл. Цæмæн хуыйны арамейаг

графика? Арамейаг адæм 3 мины 500 азы размæ цардысты Цæгат Аравийы. Уырдыгæй рараст сты æмæ æрцардысты Цæгат Мессопотамийы æмæ Сирийы. Ацы адæм сæхи хуыдтой Библийы Арамы фæдонтæ. Стыр адæмыхатт кæй уыдысты æмæ сæ фыссынад хуымæтæг æмæ æнцон зонæн кæй уыд, уымæ гæсгæ уайтагъд арамейаг фыссынад ахæлиу бирæ бæстæтыл, уыдонимæ Ираны æмæ Астæуккаг Азийы.

Ахуыргæндты хъуыдымæ гæсгæ, фыццаг ирон фыссынад арамейаг графикайы бындурыл сæвзæрд астуккагазиаг ирайнаг бæстæты Хорезм, Согъд æмæ Бактрийы. Ардыгæй рахæццæ Хурыскæсæн æмæ Цæгат Кавказмæ, уырдыгæй Волгæйы æмæ Сау денджызы цæгатаг былгæрæттæм. Г.Турчаниновы раиртæстмæ гæсгæ фыццаг ирон фыссынады цыртдзæвæныл банымайæн ис Хурыскæсæн Казахстаны цы дурыны сæстаг ссардтой, ууыл фыстытæ. Ссардтой сæ ингæны хуылфы. Куыд зонæм, афтæмæй раджы заманы мардæн йемæ æвæрдтой хæринаг æмæ нозт дурыны. Дурынтыл-иу ныффыстой алыхуызон дзырдтæ. Ацы дурыныл фыст уыд дыгуронау арамейаг графикайы бындурыл. Сты фыццаг фыстытæ галиуæрдыгæй рахизæрдæм: «Йæ лимæн æй» («Йæ лымæн у»). Чи зоны, ацы дзырд амоны адæймаджы ном дæр, уымæн æмæ дзырд «лымæн»-ы рагон ирайнаг формæ у **фриман, фри-** амоны «уарзын». Ахæм нысаниуæгимæ æмбæлы ирайнаг нæмтты, уырыссаг ном Любим-ы хуызæн.

Фыццаг фыстытæ ирон диалектыл археологтæ ссардтой 1956 азы Одесæйы облæсты Калиновкайы хъæуы. Фыст уыдысты уафæныл арамейаг графикайы бындурыл, дамгъæты æхсæн бæрæг дардтой ног, цыппæртигъон дзуттаг дамгъæтæ. Фыстытæн бакæсæн ис афтæ: «Æз Гал мæ лæвар Виссæн кодтон ай уафæн. Мæ сыхаг Сау фыста». Ацы лæвар Гал Виссæн ракодта II – æм æнусы.

Цæугæдон Доны былгæрæтты æмæ Кавказы цæрæг алантæ ма VIII-X-æм æнусты дзырдтой иу алайнаг æвзагыл. Доны цур цæрæг алантæ се 'взаг кæй нæ фесæфтой суанг XII-æм æнусмæ, ууыл дзурæг сты уырыссаг азфыстытæ. Иу азфыст нын хъусын кæны, 1116-æм азы къниаз Владимир кæй арвыста йæ

фырт Ярополкы, къниаз Дауыт та йæ фырт Всеволоды Донмæ æмæ кæй байстой æртæ горæты: Сугров, Шарукан æмæ Балин. Уым йæхицæн Ярополк къайæн рахаста алайнаг къниазы рæсугъд чызджы. Ахуыргæндтæ сбæрæг кодтой, XII-æм æнусы цæрæг алантæ кæй уыдысты чырыстон диныл æууæндæг æмæ кæй дзырдтой сæ фыдæлты æвзагыл. Фæстæдæр Доны цур цæрæг алантæ баиу сты сæ алыварс цæрæг адæмтимæ æмæ сæ 'взаг фесæфтой.

VII-æм æнусы ирон фыссынадыл фæзынд сириаг-несториайнаг графикайы тæваг. Уымæн дæр йæ бындур у арамейаг. Несториайнагтæ уыдысты дины уырнынады чырыстон сектæ. Зæгъæн ис, уыцы дуджы фæзынд ацы дыууæ фыссынады æмхæцца графика, æмæ уымæй пайда кæнын райдыдтой нæ фыдæлтæ – алантæ. Ууыл дзурæг у, Донецкы облæсты цы амулет ссардтой, ууыл фыстытæ: «айсæд нæ зынты». Ацы ирон дзырдтæ фыст уыдысты арамейаг æмæ сириаг-несториайнаг графикайы бындурыл IX æнусы. Ахæм амулеттæ-иу дардтой цæстдзыдæй хи хъахъхъæныны тыххæй, цæмæй адæймагмæ æвзæр тыхтæ ма фæхæцца уой.

Кисловодскмæ хæстæг археологтæ ссардтой дзиндзи (кæнæ янтарь) фæрддыг. Ахæм фæрдгуытæ Цæгат Кавказмæ æрбафтыдысты Хъырымæй æмæ Сау денджызы былгæрæттæй. Кисловодскы цур цы фæрддыг ссардтой, уый дæр уыд, уæлдæр цы æмхæцца графикайы кой кодтам, уый бындурыл фыст IX-X-æм æнусты. Цы фыстытæ йыл ис, уыдон сты Стыр-Дыгуры ныхасыздæхты æвдисæн дыгурон диалектыл: «и амайнгæ раттæг», ома, «у амонд дæттæг». Цагъаты Анастасия куыд раиртæста, афтæмæй сæдæ азæй фылдæры размæ Хъубаны доны сæрмæ цæрæг дыгуры сыстын кодтой сæ бынæттæй балхъайрæгтæ æмæ æрцардысты абоны Стыр-Дыгуры, семæ рахастой сæ рагон ныхасы здæхт дæр. Янтарь-фæрддыг тыххæй куы зæгъæм, уæд æй ирон адæм абон дæр хонынц «цыкурайы фæрддыг», амонд æмæ фарнхæссæг.

Кисловодскы цур ма археологтæ ссардтой не 'взаджы иу цыртдзæвæн – уафæн. Фыст ыл уыд дыгуронау – «Мæ уоси æлвесæн», ома, «Мæ усы æлвисæн» – сириаг-несториайнаг графикайы бындурыл. Уафæны фыстытæй

бæрæг у, ирон адæм рагæй дæр æгъдаумæ гæсгæ кæй нæ дзырдтой усы ном (устытæ та – лæджы ном).

Бердзенаг фыссынады бындурыл цыртдзæвæнтæ. Ахуыргæндтæн дзы зындгонд сты æрмæстдæр дыууæ. Фыццаг у сылгоймаджы **риуылдаргæ аив дзаума – камей**, æвæрд ис Санкт-Петербурджы Эрмитажы. Фыст ыл ис бердзенаг дамгъæтæй иронау: «Нина йес», «уй зæнæг йес», «уæл-рей? йес». Ацы риуылдаргæ дзаумайыл ис æртæ адæймаджы нывы: сылгоймаджы, æрыгон лæппуйы æмæ нæлгоймаджы. Æвæццагæн, уыдысты иу бинонтæ. Ацы цыртдзæвæн ссардтой 1888 азы Абхазийы, йæ фыстытæм гæсгæ хауы IV-æм æнусмæ. Ахуыргæндты хъуыдымæ гæсгæ, IV-æм æнусы абхазтæ æмæ алантæ хæстæг цардысты кæрæдзимæ. Уый сбæрæг археологон ракъæхтытæм гæсгæ æмæ бердзенаг фысджыты куыстытæм гæсгæ. Хæхбæстаг аланты арæнтæ хæцца кодтой Сванетийы цæгатварсæй Абхазийы скæсæнфарсмæ. Уымæ гæсгæ ссардæуыд абхазты зæххыл дæр алайнаг сылгоймаджы риуылдаргæ дзаума. Йæ уæлæ цы ном фыст ис – Нина – уый баст у чырыстон дин паракхатгæнæг сыгъдæг Нинайы номимæ. Сыгъдæг Нина ссис Гуырдзыйы рухстауæг. Ардæм æрбацыд 315 азы, æмæ йæ руаджы гуырдзы райстой чырыстон дин – 337 азы. Уæдæй фæстæмæ йæ ном ссис зындгонд, уымæ алантæн дæр (ахуыргæндтæ куыд зæгъынц, афтæмæй Сыгъдæг Нина раздæр æрбацыд алантæм, фæлæ алантæ уыцы рæстæг чырыстон дин нæ райстой). Уымæ гæсгæ алайнаг риуылдаргæ дзаумайы хицау дæр хаста ацы ном – Нина, зæгъæн ис, æмæ уыд чырыстон диныл æууæндæг. *(Цымыдисаг ма уый у, æмæ риуылдаргæ дзаумайыл цы æртæ нывы ис, уыдон нын нæ цæстытыл ауайын кодтой IV-æм æнусы царæг аланты цæсгомæвæрд æмæ сæ дарæс. Æрфыста сæ зындгонд ахуыргонд Г.Турчанинов. Сылгоймагæн йæ гуырыконд у размæ, йæ цæсгом та фæрсырдæм арæзт. Стыр цæстытæ йын, раст, цыргъгомау фындз ын æмæ гыццыл дзых, йæ къæбæлдзыг сæрыхъуынтæ уæхсчытæм уагъд. Сылгоймаджы цæстæнгас арæзт у рахизырдæм: йæ фарсмæ астæуæй лæууы æвзонг лæппу. Лæппуйы цæсгом арæзт у сылгоймаджы æрдæм, уымæн дæр цыбыр къæбæлдзыг сæрыхъуынтæ. Лæппуйæн йæ рахиз фарс лæууы*

рæстæмбис кары нæлгоймаг, уымæн дæр йæ гуырыконд размæ, йæ цæсгом – фæрсырдæм арæст, цыбыр зачъе æмæ рихитимæ. Нæлгоймагæн дæр йæ сæрыхъуынтæ къæбæлдзыг, стыр фындз ын æмæ гыццыл цæстытæ. Нæлгоймаджы цæстæнгас арæст у сылгоймаг æмæ æвзонг лæппумæ.)

Дыккаг цыртдзæвæн у **Зеленчуки къæйдурыл фыстытæ** бердзенаг графикайы бындурыл. X-æм æусы чырыстон дин Цæгат Кавказмæ йемæ æрбахаста бердзенаг фыссынад, уымæ гæсгæ ацы къæйдурыл фыстытæ дæр сты бердзенаг графикайы бындурыл фыст. Зеленчуки фыстытæн ис сæхи истори. – Уый уыд 1888 азы. Мæскуыйы археологон æхсæнады уæнг, нывгæнæг Д.Струков Стыр Зеленчуки доны рахиз былгæрон ссардта стыр къæйдур, йæ уæлæ чырыстон дзуары ныв æмæ бердзенаг фыстытæ. Д.Струков къæйдур сныв кодта æмæ йæ радта академик В.Миллермæ. Уый фæстæ ма фæстаг хатт ацы къæйдур федта уыцы æхсæнады уæнг Г.Куликовский. Къæйдур цæйас уыд, уыйас гæххæтмæ йын йæ ныв рахаста æмæ йæ уый дæр радта В.Миллермæ. В.Миллер раиртæста, Зеленчуки цыртдзæвæн кæй у рагон ирон фыссынады æвдисæн бердзенаг графикайы бындурыл, фыст та кæй уыдысты XI-XII-æм æнусты. Фыстытæн ис цыппар тæлмацы. Фыццаг у В.Миллеры тæлмац: «И(есо) Христос, Оас (ома, Сыгъдæг) Николаос, Сахири фурт, Бакатар Бакатай фурт, Анбал Анбалани фурт, Лаканте цирт». Ацы тæлмацы ис æнæраиртæстгонд дзырдтæ, уымæ гæсгæ фæстæдæр Абайты Васо æмæ Æлборты Барис Миллеры тæлмацмæ бахастой ивддзинадтæ, фыстытæ банымадтой дыгуроныл:

«И (есо) с К(иристо) с

Уасси (Уаши)

Никола (ос) Сахири фурт

Ко Бзитери фурт

Анбалан Анбалани фурт

Ланкани чирте

1062 аз кæнæ 1063 аз

Г.Турчанинов ацы фыстытæм бахаста цалдæр ивддзинады æмæ сæ нымайы
ясаг диалектыл фысты, ома, ирон-дыгурон фыстытыл:

«Сахъ)хъ) Ири фу (до) х обо: (ома, «сахъ Иры фыдохы обау»).

Истури фурт Бакатар,

Бакатар (р) и фурт Анбалан,

А(н) балани фурт Лак,

ани цирт æ (й)»

Чи эоны, зæгъы Г.Турчанинов, ирон æгъдумаæ гæсгæ, цыртдзæвæн
æвæрд уыд, фæндагыл цы æртæ адæймаджы фæмард, уыдонæн, æрмæст æнæ
ингæнтæй (ома, у кенотафа). Абон дæр ирон адæм ахæм цыртытæ æвæрынц
фæндагыл фыдбылызтæ æрцыды фæдыл. Зеленчукуы фыстыты тыххæй ма ис
иу хъуыды. Чеджемты Геор йæ уац «Аллоны цырт»-ы газет «Рæстдзинады
фæрстыл фыссы, зæгъгæ, цырт æвæрд уыд иу адæймагæн, æмæ фыстытæ
бакæсæн ис афтæ: «Сахири фурт Хорс, Хорси фурт Пакатар, Пакатари фурт
Анпалан, Анпалани фурт Лакани циртæ», ома, цырт æвæрд у Лæхъуæнæн.
Ацы ном абон дæр ис дыгурмæ, ахæм номæй дзырдтой алайнаг адæм сæ
фырттæм: лæппу, лæхъуæн.

Зеленчекуы цыртдзæвæныл фыстытæ кæцы рæстæгмæ хауынц, уый
тыххæй абон ахуыргæндтæм ис иу хъуыды – 941 азы. Фæлæ æнæмæнг зæгъын
хъæуы уый дæр, æмæ Зеленчукуы фыстытæ кæй сдзырддаг сты Кавказы
адæмты æхсæн: чи сæ кæсгон хуыдта, чи – балхъайраг, чи – цæцæйнаг, чи –
хъæрæсейаг. Ацы быцæуæн кæрон сæвæрдта зындгонд ахуыргонд,
æвзагиртасæг Ладсилау Згуста. 1987 азы Венæйы рацыд йæ наукон куыст-
монографи Зеленчукуы фыстыты тыххæй. Л.Згуста ногæй раиртæста,
В.Миллеры тæлмац раст кæй у æмæ фыстытæ кæй сты рагон ирон.

Нузалы аргъуаны фыстытæ. Нузалы аргъуаны фыстыты кой
фыццагдæр скодта гуырдзиаг азфыссæг æмæ паддзахы фырт Вахушти
Багратион (цард 1695-1784 азты). Уымæй йæ рафыста гуырдзиаг ахуыргонд
М.Г.Джанашвили æмæ йæ мыхуыры рауагъта 1897 азы. Йæ фиппинагтæм
гæсгæ, фыстыты æвдыст ис Иры истори суанг Ос-Бæгъатыры (V æнус)

рæстæгæй паддзах Дауыт-Сосланы онг. 1780 азы Нузалы аргъуаны фыстыты кой скодта сауджын Иоанн Болгайраг. Фыссы, зæгъгæ, Нузалы хъæуы ис сыгъдæг Георгий, Федор Тирон Архистратиг, Михайлы нывтæ, иннæ нывты чи ис, уымæн та кæй ницы зоны. Ахуыргæндтæ ма ноджыдæр ссардтой иу гæххæтт, 1837 азы фыст. Йе 'нæзонгæ автор зæгъы, ирæтты бæсты кæй ис иу аргъуан. Арæзт у ус-паддзах Тамарæйы рæстæг, зæгъгæ. Йæ къулыл цы фыстытæ ис, уыдон кæй сты æртындæс стихамад рæнхъы, кæй сæ ис фыст Иры номдзыд Бæгъатыры сæфты тыххæй, V-æм æнусы паддзах Вахтанг Горгасланы рæстæг, зæгъы, Гуырдзыйы чи басаства, уый. Фæстæдæр Нузалы аргъуаны фыстытæ бахаудысты Берлины университеты профессор Бинермæ, уымæ та барон Розенкапфæй. Баронмæ сæ чи радта, уый бæрæг нæу. Профессор Бинер фыстытæ радта æвзагиртасæг академик М.Броссемæ. Уый сæ 1830 азы Парижы францаг æвзагыл ныммыхуыр кодта æмæ фыстыты схуыдта «Мах уыдыстæм фараст æфсымæры» йæ уацы «Стихи, написанные на Нузальской церкви в краю Нара».

1869 азы Нузалы аргъуан бабæрæг кодта зындгонд этнограф В.Пфаф. Уый йæхи цæстæй федта аргъуаны уавæр æмæ фыста: «Нузалы хъæуы астæу ис аргъуан, уæлмæрдты. Арæзт у хъæбæр дурæй. Йæ хуыз у зæппадзы хуызæн, уымæ гæсгæ зын равзарæн у фыццаг бакастæй, аргъуан у æви зæппадз». Дарддæр зæгъы, раздæр аргъуаны къулыл кæй уыд фыстытæ Ос-Бæгъатыры тыххæй. Йæ иннæ уацы В.Пфаф фыссы, Нузалы кæй ис æрмæстдæр 17 хæдзары æмæ рагон уæлмæрд цыртдзæвæнтимæ. Уыцы цыртдзæвæнтæй, зæгъы уый, иу ссис дунейæн зындгонд йæ фыстытæ æмæ нывтæй. Аргъуаны, йæ къултыл фыстытæ æмæ нывтæй цалдæр, фыццаг хатт ныммыхуыр кодта В.Пфаф.

1886 азы Нузалы аргъуан бабæрæг кодта Всеволод Миллер, загъта, ирон адæммæ ацы аргъуан къаддæр зындгонд кæй нæу Цъæйы комы Рекомæй. Миллер дæр амы ирæттæй фехъуыста, раздæр къулыл кæй уыд фыстытæ XIII-æм æнусы цæрæг Ос-Бæгъатыры тыххæй, загътой йын, фыстытæ кæй фехæлдта сауджын Самарганы Никъала æмæ аргъуанæй кæй ахаста

цавæрдæр гæххæттытæ æмæ хæзнатæ. Фæстæдæр В.Миллер дæр ныммыхуыр кодта Нузалы аргъуаны ныв: аргъуаны кувæн бынаты раз уыд стыр æфсæйнаг дзуар, бацæуæны уыд дзæнгæрæг.

Нузалы аргъуан чи æмæ кæд сарæзтæуыд, уый бæлвырд нæу. 1910-æм азы А.М.Дир фыссы, зæгъгæ, Нузалы аргъуан сарæзтой Цæразонты æфсымæртæ 1272 азы, Ирон таурæгъты та дзырдæуы, аргъуан кæй уыд гуырдзиаг ус-паддзах Тамары амындмæ гæсгæ арæзт XII-æм æнусы.

Дзырд «нузал» цы амоны, уый тызххæй дæр ахуыргæндтæ сбæрæг кодтой: араббаг дзырд «нузул» амоны «æрлæууæн бынат» кæнæ «хъалонисæн бынат». Æцæгдæр, араббæгтæ Кавказмæ куы æрбацыдысты VIII-IX-æм æнусты, уæд Нузалы истой хъалон фæндæгтыл цæуæггаг.

Кæд Нузалы аргъуаны фыстытæ XIX-æм æнусы фесæфтысты, уæддæр ивгъуыд æнусы 40-50-æм азты сæ алыварс рапарахат ахуыргæндты быцæу. Уыцы быцæу райдыдта 1946 азы, археолог Е.Г.Пчелина, аргъуаны пьол куы сыгом кодта, уæд. Пьолы бын уыд ингæн, ныгæд дзы уыд уæнгджынтæарæзт (йе стæгдармæ гæсгæ) нæлгоймаг. Е.Г.Пчелинайы хъуыдымæ гæсгæ, аргъуаны пьолы бын ныгæд уыд паддзах Дауыт-Сослан. Фыста, зæгъгæ, афтæ куы нæ уыдаид, уæд аргъуанмæ дард ранæй зындгонд нывгæнджыты не 'рхуыдтаиккой, цæмæй аргъуаны къултыл нывтæ скæной. Дохтыр Мамыкбаты Таймуразы хъуыдымæ гæсгæ дæр аргъуаны пьолы бын ссардæуыд Дауыт-Сосланы стæгдар. Таймураз стæгдармæ гæсгæ сарæзта нæлгоймаджы скульптурæ, уындæй дæр, кондæй дæр, зæгъы, хæстæг у Дауы-Сосланы фæлгонцмæ. Ацы хъуыдыимæ бирæ ахуыргæндтæ разы не сты. Уанеты Захары хъуыдымæ гæсгæ, аргъуаны пьолы бын ныгæд уыд номдзыд Ос-Бæгъатыр. И.А.Лолашвили, гуырдзиаг архивтæй пайда кæнгæйæ, йæ иртасæн куысты фыссы, пьолы бын кæй уыд ныгæд XIII-XIV-æм æнусты цæрæг Ос-Бæгъатыр. Уыцы хъуыдыйыл хæст сты профессор Æлборты Барысби æмæ В.Кузнецов. Археолог В.Кузнецов йæ чиныг «Реком, Нузал и Цæразонтæ»-йы фыссы, аргъуаны къулыл цы нывтæ конд ис, уыдоны автор кæй сбæрæг. Нывты бын гуырдзиагау фыст уыд нывгæнæджы ном – Вола Тлиаг, ома, Вола уыд Тлийы

хъæуæй. Ахуыргæндты хъуыдымæ гæсгæ, Вола нæ, фæлæ Бола хуыйны. Газет «Рæстдзинад»-ы мыхуыргонд уыд Суанты Виссарионы уац «Бола Тлийаг». Уый фыссы, сæ мыггаджы хистæр Суанты Хъауырбег Болайы тыххæй бирæ хабæртæ кæй фехъуыста. «... Зилахары цæрæг Сапсыхъойæн уыд цыппар фырты: Цæллаг, Суан, Дауыр, Малсæг, – фыссы Виссарион. – Куы байуæрстой, уæд алы рæттæм сæхи айстой. Æртындæссæм æнусы Суан алыгъд Мамысоны коммæ æмæ æрцард Тлийы хъæуы. Рæвдз уыд алы куыстмæ дæр, уæлдайдæр куырды куыстмæ. Сыгъзарин къухтæ, дам, ын уыд. Æфсæйнагæй цынæ скодтаид, ахæм нæ баззад. Ууыл ахуыр кодта йæ иунæг хъæбул Болайы. Фæлæ зæрдæргъæвд лæппу тынгдæр тырнындта ныв кæнынмæ. Кæрдæджытæ, дидинджытæ, æйчытæ æмæ фосы тугæй фыхта алыхуызон ахорæнтæ. Хæдзæртты къултыл, дуртыл кодта нывтæ».

Аргъуаны къулыл фыстытæ æмæ нывтæ. Канд фыстытæ нæ, фæлæ ма къулыл сконд нывтæй цалдæрæн сæ цæсгæмттæ фехæлдæуыд.

Архивты гæххæттытæй иуы фыст ис, зæгъгæ, ирон адæмы таурæггы куыд дзырдæуы, афтæмæй къулыл конд нывтæ уыдысты Ос-Бæгъатыр æмæ йе 'фсымæртæ. Къулыл та ныффыста Ос-Бæгъатыр, бацамыдта, йæ хæзнатæ кæм æвæрд сты, уый, зæгъгæ. Дарддæр дзы фыст уыд, 1821 азы сауджын Самарганы Никъала, Горийы райгуырæг, ацы фыстытæ кæй бакаст æмæ хæзнатæ кæй радафта, къулы фыстытæ та фехæлдта. И.Лолашвили Самарганы сауджыны митæ афтæ æмбарын кæны: Нузалы аргъуан сцалцæг кæнынæн сауджын радта йæхи æхцайæ 400 сомы. Фæстæмæ йын сæ куы нал лæвæрдтой, уæд фырмастæй аргъуаны къултæ ныххафта. Чырыстон диныл æууæндæг кæй уыд, уымæ гæсгæ нæ бауæндыд къулыл конд библиаг сюжеттæ фехалын.

Йæхи хъуыды ис В.Кузнецовмæ дæр. Чи зоны, зæгъы уый, Нузалы фыстытæ кæйдæр хыгдардтой Ирыстоны Уæрæсеимæ баиу кæныны рæстæг, уымæн æмæ æнцонай нæ иу кодтой Уæрæсеимæ Ирыстоны алы мыггагон кæмттæ. Фæлæ, чи зоны, зæгъы йæ хъуыды дарддæр В.Кузнецов, Æгъуызаты Иуане къулы фыстытæн систа йæ къопи XIX-æм æнусы райдиан æмæ афтæмæй бахаудтой францаг æвзагиртасæг М.Броссемæ. Филологон наукæты

доктор Салæгаты Зоя Нузалы аргъуаны фыстыты нымайы фыццаг фыст ирон литературон уацмысыл: «Мах уыдыстæм фараст æфсымæры». Фыст у эпитафийы хуызы, ома, марды ингæны цыртыл фыстыты хуызы: мард нæлгоймаг йæхи номæй дзуры, йæ царды цы сгуыхтдзинаedtæ равдыста æмæ йæ мæлæт цæмæй ссардта, уыцы хабæрттæ.

Чи уыдысты Дауыт-Сослан æмæ Ос-Бæгъатыр.

Дауыт-Сослан уыд гуырдыаг ус-паддзах, ирон хæрæфырт Тамары цардæмбал. Уыд нузайлаг, Цæразонты стыр мыггагæй (уымæ гæсгæ бирæ ахуыргæндтæ хъуыды кæнынц, Дауыт-Сосланы ирон адæм кæй бавæрдтой йæ райгуырæн уæзæджы – Нузалы аргъуаны (чи зоны, уыд зæппадз). Домбай æмæ хъæбатыр Дауыт-Сослан уыд Гуырдызыйы хæрзгæнæг, уымæ гæсгæ йæ кой къаддæр ис адæмон сфæлдыстады. Цардис 1184-1212 азты. Аргъуаны фыстыты дзырдæуы, Дауыт-Сослан кæй хæцыд цыппар паддзахады ныхмæ (сæ кой ис аргъуаны къулыл фыстыты). Историон цаутæ хынцгæйæ, 1191 азы фæуæлахиз гырдзиаг феодалтыл; 1195 азы фæтых Султан Абубекирыл; 1204 азы райста зындгонд туркаг Хъарсы фидар (æмбисондæн баззад: «Кæд Хъарсы фидар нæ басастай, мыййаг»); 1205 азы фæуæлахиз туркаг султан Руки-ад-Диныл. Иуæй-иу ирон таурæгъты Дауыт-Сосланы хонынц Ос-Бæгъатыр дæр: *«Ос-Бæгъатыр Иры паддзах уыди æмæ сфæнд кодта гуырдыаг паддзах Тамар-непейы ракурын. Тамар-непейы дæр фæндыд Ос-Бæгъатырæн. Ос-Бæгъатыр чырыстон уыд æмæ Иры, чырыстон дæр уый скодта. Тамар-непе æфсадимæ дæр цыд, аргъуантæ дæр уый скодта. Нузалы дæр сарæзта иу аргъуан. Иннæтæ та Галуаты рагъ Мацхараы скодта, фæлæ уыцы аргъуанæй йæ бындыры йеддæмæ ницыуал ис. Ос-Бæгъатыр Калакмæ непемæ æрцыд, æмæ бафидыдтой: чындзæхсæв ахæм скодтой, æмæ æртиссæдз галтæ, æртæ фондзиссæдзы лыстæджытæ ныццагътой. Адæм дæр дзы бирæ уыд. Фынгтыл та хъуымац тыд уыдис. Чындзæхсæв уыд Дидубейы фæзы. Уæдæй фæстæмæ Ос-Бæгъатыр Калачы цардис непемæ. Ирмæ дæр-иу æрбацыд Ос-Бæгъатыр уынынмæ, стæй та-иу калакмæ аздæхт. Бирæ фæцард*

Калачы непеимæ. Уæд иу сæрды фæрынчын Ос-Бæгъатыр æмæ амард. Непе йæ аласын кодта Цхетамаæ. Цхета дæр чырыстон бæстæ уыд, æмæ йæ Цхетайы баныгæдтой»(таурæгъ «Ос-Бæгъатыр æмæ Тамар-непе»). Куыд уынаæм, афтæмæй иуæй-иу ирон таурæгъты Дауыт-Сосланы ном бæттынц Ос-Бæгъатыры номимæ.

Чи уыд Ос-Бæгъатыр та? Ахуыргæндты хъуыдымæ гæсгæ, Иры Ос-Бæгъатыртæ цалдæр уыдис, фæлæ дзы историйы баззад æртæйы кой. **Фыццаг Ос-Бæгъатыр** цард V-æм æнусы. Гадзрахатæй йыл рацыд гуырдзиаг паддзах Вахтанг Горгаслан æмæ йæ къухæй фæмард 499 азы. 1870 азы газет «Терские ведомости»-йы иу æнæзонгæ автор ныффыста уац «Осетины». Уыдис дзы мæнæ ацы таурæгъ Ос-Бæгъатыры тыххæй: «Уæлладжыронты паддзах уыд Цæразон-Цахилий, цард Къасарагомы Нузалы хъæуы. Паддзахæн уыд фырт Ос. Фæстæдæр æй йæ хæстон намысы тыххæй схуыдтой Ос-Бæгъатыр. Гуырдзымæ ныббырсгæйæ раскъæфта паддзах Вахтанг Горгасланы хойы. Ацы цау расайдта хæстмæ Гуырзы æмæ Иры æхсæн. Ос-Бæгъатыр æххуысмæ фæдзырдта быцæнаг хан Тарханмæ. Иу хæсты Тархан фæмард. Фæлæ уæддæр Ос-Бæгъатырæн басæттæн нæ уыд. Вахтанг Горгаслан сфæнд кодта Ос-Бæгъатырыл хинæй рацæуын: бафидауыны æфсон æй йæхимæ æрбасайынвæнд скодта. Ос-Бæгъатыр сразы, æмæ, Арагуыйы доны сæрты куы æрбацæйхызт, уæд ыл гуырдзиаг æфсæдтæ фатæй ныккалдтой. Ос-Бæгъатыр æрхауд æмæ доны фесæфт. Горгаслан ирæтты æфсад ныппырх кодта».

Ис ма æндæр таурæгъ æмæ дзы ис ахæм рæнхъытæ: «Вахтанг Ос-Бæгъатыры Арагуыйы доны сæрты куы хизын кодта, уæд æм Ос-Бæгъатыр дзуры:

– Хорз, æз ацы доны сæрты ахиздзынæн, фæлæ мын дзырд ратт: цалынмæ йæ сæрты ахизон, уæдмæ де 'нгуылдз дæр кæй нæ фезмæлын кæндзынæ.

– Дзуарæй ард хæрын, – зæгъы Вахтанг.

– Нæ, – дзуры йæм Ос-Бæгъатыр, – дзуарæй ма сомы кæн (Ома крестæй), фæлæ басомы кæн боны æмæ æхсæвы Хуыцауæй.

– Ард хæрын, – загъта Вахтанг».

Фæлæ Ос-Бæгъатыр доны астæумæ куы бахæццæ, уæд ыл уылаентæ тых кæнын байдидтой. Мæ бæхы фервæзын кæнон, зæгъгæ, йæ рахиз къух ехсæй æрцæвыны онг хæрдмæ куыд систа, афтæ йын Вахтанг йæ дæлармæ ныхъхъавыд æмæ йыл фат суагъта. Бæгъатыры дон фæласта, Вахтанг ын йе 'фсад ныппырх кодта, йæ хойы суæгъд кодта æмæ Тифлисмæ рафардæг. Йæ тæригъæдтæ ссыгъдæг кæныны тыххæй та аргъуантæ сарæзта».

Ацы Ос-Бæгъатырыл ма ис таурæгъ «Ос-Бæгъатыр æмæ Цæразонтæ». Таурæгъы дзырдæуы, Цæразонæн кæй баззад фырттæ. Дыууæ дзы уыдысты сауджынтæ. Иу фырт йæхи айста Гуырдызмæ, иннæтæ уыдысты: Ос-Бæгъатыр, Сидæмон, Хъусæгон æмæ Тидыла. Гуырдызыйы мæликк æмæ Цæразон уыдысты æмсæртæ. Ос-Бæгъатыр рахаста гуырдызыйæг мæличчы чызджы, æмæ йæ фæхуыдтой уый тыххæй «Ос-Бæгъатыр», ома, «Ирон-лæг хъæбатыр». Уый фæстæ мæликк æркодта йæ адамы йæ чызджы бæрæггæнæг. Мæликкæн Кучитæ-Цыгъойтæ йæ чызджы ирæд бафыстой, æмæ фæстæмæ аздахти. Ос-Бæгъатырмæ нал ауæндыд: «Уыйбæрц хъару кæмæ разынд, уый мын мæ адамы дæр фæцæгъддзæн», – загъта. Йæ фыды туг нæ байсысын кодта Ос-Бæгъатыр, æмæ Цæразоны ном баззад йæ цæуæтæн. Дарддæр таурæгъгæнæг дзуры, Нузалы фидæрттæ дæр кæй уыдысты Ос-Бæгъатыры арæзт, стæй Къасарайы Зылын дзуар дæр».

Хъайтгаты Сергейы «Ирон хабæртты» Ос-Бæгъатыры тыххæй фыст ис: «Нæ фыдæлтсæй куыд баззад, афтæмæй Ос-Бæгъатыр цард Уæлладжыры комы, ныртæккæ Урсдоны хъæу кæм ис, уым, Цъамады хæд фарсмæ. Иу рæстæджы Ос-Бæгъатыр абалц кодта йе 'фсæдтимæ Гуырдызистонмæ. Глуры хъæуы цардис Саухъæды хицау къниаз Хоæрвад. Хоæрвадæн йæ рæсугъд чызг Æхсины Ос-Бæгъатыр тыхæй рахаста бинойнагæн». Хоæрвад иу къорд рæстæджы фæстæ æд æфсад рацыд йæ чызджы фæдыл. Ос-Бæгъатырæн рындзыл уыд хъахъхъæнджытæ – дыууæ æфсымæры – Хирди æмæ Иуане. Хоæрвады æфсæдтæ Урсдоныл куы сцæйцыдысты, уæд сæ хъахъхъæнджытæ базыдтой æмæ ныффæдис кодтой. Хъахъхъæнджытæ бахаудысты

Хоервады æфсæдтæм, æмæ сæ амардтой. Ос-Бæгъатыры æфсæдтæ ныццагътой æрбалæбурджыты.

Хоервадæн фырмастæй йæ зæрдæ атыдта. Хирди æмæ Иуане кæм фæмард сты, уым сæвардтой дурæй цырт. Ныртæккæ дæр ма уыцы цырт ис йæ бынаты, хонынц æй «Фæстæн цырт». Уыналæй Зынцъары астæу разынд уæлмæрдтæ. Зынцъайрæгтæ йæ хонынц «Хоервады уæлмæрдтæ». «Ос-Бæгъатыры бинойнаг Æхсины тыххæй ис ахæм ныхас, - фыссы Сергей. – Зынцъары æдде Залдуйы ис стыр æрдуз. Зынцъайрæгтæ йæ хонынц «Æхсины æрдуз». Ос-Бæгъатыр æмæ Æхсинæн райгуырæд цыппар фыртты: Хъусæгон, Цæразон, Сидæмон, Алгъуыз, йæ иннæ фырт Тидыла та уыд номылусæй».

Дыккаг Ос-Бæгъатыры кой ис гуырдзиаг азфысты: «IX-æм æнусы 80-æм азты ирæттæ фесты абхазаг паддзах Баграты фарс æмæ архайдтой мидхæсты цауты. Курайы былгæрон хæстыты фæмард Иры æфсæдты раздзог Бæгъатыр».

Æртыккаг Ос-Бæгъатыр цард 1260-1306 азты. Гуырдзиаг азфыст «Картлис Цховреба»-йы амынд ис, зæгъгæ, 1263 азы Ирыстонæй Гуырдызмæ мангол-тæтæры æфсæдтæй æрбалыгъдыстыбирæ ирæттæ, се 'хсæн уыдис сабитæ, паддзахы мыггаг Æхсæртæгкатæй – Фареджан æмæ Бæгъатыр. Бæгъатырыл уæд цыд æртæ азы. Фæстæдæр ссис Иры номдзыд Ос-Бæгъатыр, тыхгæнæг тых кæмæн нæ ардта.

Историон цаутæ æмæ фольклорон традицитæ баиу сты мæнæ ацы таурæггы «Ос-Бæгъатыр æмæ хан»: «*Гуырдыстонмæ æрбабырстой тæтæр æмæ лекъ æмæ йæ хъавыдысты басæттынмæ. Тыхджын æмæ хъæбатыр Ос-Бæгъатыр сæ басаста, бирæ сæ фæцагъта, афтæмæй. Уæд тæтæры ханбарвыста Иры паддзахмæ: «Кæд æмæ хъæбатыр дæ, уæд лæгæй-лæгмæ рахæцæм: чи фæуæлахиз уа, уый иннæйы бæстæ йæхи бакæнæд». Бадзырд кодтой доны рахæцынмæ. «Ос-Бæгъатыр афтæ тыхджын уыд, æмæ æнцонæй скъуыдта галдзарм. Уый тыххæй йæ ныфс уыдис йæ цæнгтæй, фæлæ йæ йæ ныфс фæсайдта: тæтæры хан ыл сайдæй рацыд. Раластой сæ дзаума, хан йæ цырыхъхъытæ йæ уæлæ ныууагъта. Кæрæдзимæ дыууæ уæйыгау*

бацыдысты. Хан, цыма йæ цырыхъхъ ласы, уыйау цырыхъхъы хъусæй дамбаца (чи зоны кард? А.З.) æмæ йæ Ос-Бæгъатырыл фæкодта. Афтамæй тæтæр басастой Иры, сæ иу хай сын семæ акодтой, се 'ннае хай та хæхты ныппырх сты. Ос-Бæгъатыры мæрд ирæттæ адавтой æмæ йæ баныгæдтой».

Нузалы аргъуаны фыстыты Ос-Бæгъатыр дæр хæцыд цыппар падзахадимæ. Ахуыргæндты раиртæстмæ гæсгæ уыцы падзахæдтæ уыдысты: Къахет, Картли, Имерети æмæ Самце-Сатабаго; цы цыппар комы кой дзы ис, уыдон та сты Къасара, Мамысон, Захъа æмæ Зруггом. Бирæ ахуыргæндты хъуыдымæ гæсгæ, Ос-Бæгъатыры ном хуынд Алгъуыз. Уый тыххæй фыста Гæдиаты Секъа дæр йæ иу уацы. Спайда кодта гуырдыаг фыссæг З.Чичинадзеы фыстытæй: «Алгъузи – Ос-Бæгъатыр, ома, ирон Домбай. Царди XIII-æм фæлтæры. Ацы Алгъузи монголты дæр æрæййæфта. Бæгъатырæн йæ ном дардыл хъуыст уыди. Алгъузийы тыххæй Нузалы аргъуаны дæр уыд фыстытæ, æмæ сæ адавдæуыд, фæсæфтысты», – фыста Секъа. Ацы ран Секъа кæны «Алгъуызы кададжы» кой. Ахуыргæндты хъуыдымæ гæсгæ, кадæг ныффыста Иры рухстауæг Æгъуызаты Иуане.

Хъайтгаты Сергейы «Ирон хабæртты» дæр кæсæм: «Иу æрмæджы афтæ фыст ис, Алгъуыз йæхæдæг уыдис Бæгъатыр, ома, иуыл цытджын. Алгъуыз, Иры сгуыхт лæг, Ос-Бæгъатыр. Æвæццагæн, Нузалы аргъуаны цы кадæг æвæрд уыд – «Алгъузиани» – уым дæр Алгъуыз у Ос-Бæгъатыр». Иры номдзыд Ос-Бæгъатыр – Алгъуыз, бæрæг куыд у, афтæмæй фæмард 1306 азы Бека-ханы къухæй. Ирон адæмæн та бæлвырд у иу хъуыддаг: Нузалы аргъуаны фыстытæ махæн сты нæ истори æмæ фольклоры æвдисæн.

Нузалы аргъуаны фыстытæ фыццаг хатт гуырдыагæй иронмæ ратæлмац кодта Гæдиаты Секъа, фæстæдæр сæ фæбæлвырд кодта йæ фырт Цомахъ. Байхъусæм-ма сæм æмæ банкъарæм, куыд баиу сты историон цаутæ æмæ адæмон сфæлдыстады мотивтæ:

Мах уыдыстæм фараст æфсымæры

Цæразонтæй: Цъæхилон,

Ос-Бæгъатыр, Дауыт-Сослан –

Цыппар паддзахадимæ хæцджытæ;
Фидар, Джавад, Сохъыр –
Знаджы тас уадзджытæ;
Георги, Исахъ, Романоз сты
Чырыстийы хорз лæггадгæнджытæ.
Мах бæрны сты
Цыппар комырдаем уынгæг фæндæгтæ.
Къасарайы мын ис фидар,
Дзæнæтмæ бахауынаенхъæлæг
Уæлауыл дæр дзæбæхæй лæууы.
Сыгъæрин æмæ 'взист згъæртæ
Мæм ис донарæхæн.
Кавказы хæхтæ басастон,
Гуырдзиаг паддзахы хойы раскъæфтон,
Фæлæ мæм уый æрбаххæссыд, -
Гадзрахатæй мыл рацыд,
Мæ тæригъæды бацыд:
Бæгъатыры доны баппæрста,
Ныппырх кодта ирон æфсады,
Чи бакæса ацы ныхæстæ,
Уый цыбырæй рухсаг зæгъæд.

Ясаг дзырдбæстыты чиныг.

Ирон æвзаджы историйы цымыдисаг бынат ахсы ясаг дзырдбæстыты чиныг (словник). Кодзырты Тамарæ йæ чиныг «памятники родного языка»-йы фыссы, зæгъгæ, 1957 азы Венгрийы паддзахадон архивы ссардтой 1422 азы документ дзырдты номхыгъдимæ. Зындгонд венгрияг æвзаг иртасæг Ю.Немет æм куы æркаст, уæд сбæрæг кодта, дзырдтæ кæй сты ясаг æвзагыл латинаг графикайы бындурыл фыст, æдæппæт 35 дзырды (изд. «Ир», Орджоникидзе, 1972).

Куыд æгъдауæй æрбахаудысты Венгримæ ацы ясаг дзырдтæ?

Фыццаг хат алантæ Дунайы былгæрæттæм æрбацыдысты IV æнусы, хæтой гуннтæ сæ кæрæдзийы мидæг куы ауайын кодтой, уыцы рæстæг. Дыккаг хат алантæ-ястæ (астæ) – ардæм фæлыгъдысты 1239 азы кипчактимæ мангол-тæтæрæй. Историон документи куыд загъд ис, афтæмæй ятæн æмæ кипчактæн Венгрийы уыдис сæхи административон хай суанг XIX æнусмæ.

Калоты Барис, зындгонд ирон ахуыргонд, йæхæдæг уыдис уазæгуаты ястæм. Фыссы, зæгъгæ ясæгтæ цæрынц иумæ Ясты районы 17 стыр хъæуы æмæ дзæвгар хутæрты. Сæхæдæг сæ бæстæ хонынц Ясшаг. Се 'мбырды куыд баныхас кодтой, афтæмæй сæ ацы хъæу æмæ хutory номмæ разæй æфтыд æрцыд дзырд «яс».

XIII æнусы ясæгтæ Венгримæ æрбахастой сæ чырыстон дин, сæ ирон æгъдауттæ фæлæ æнæбары католиктæ куы систы, уæд ферох кодтой сæ дин, се 'взаг, се 'гъдауттæ. Æрмæст ма зонынц ирон бæгæны кæнын.

Ясшагы сæйраг горæт Ясберены ис сæ «культураæ æмæ рухсады егъау æртдæст» (Калоты Барис) – музей. Ис дзы алыхуызон кусæнгæрзтæ зæххыкуыстыты, фосдарынады, хæдзары куысты, хæдзары дзаумæтты, уæладарæс, цæрæн хæдзæртты хуызтæ æмæ æндæртæ. Музейы бæрæг ран æвæрд ис Плиты Иссæйы портрет. Цæмæн, уый дæр дзы бæрæг ис: «Ясшаг фашистон æрдогтæй сæрибар кодта ирыстойнаг хъайтар Плиты Иссæ». Музейы ма ис Лехелы сыкъа, ясты намысы нысан. Ахæм сыкъатæ дардтой скифтæ æмæ аланты хæстон разамонджытæ. Зындгонд у ацы сыкъайы таурæгъ: *«Кæддæр немыцаг императормæ хæсты уацары бахаудысты ясаг хæстон разамонджытæ Лехель æмæ Булук. Император сын бар радта сæхицæн тæрхон равзарын, – фыссы таурæгъы тыххæй Барис. – Уæд Лехель загъта, зæгъгæ ма мæ фæстаг хатт мæ сыкъайæ ныууасын бауадзут, стæй цыфæнды дæр кæнут. Радтой йæм йæ сыкъа, æмæ дзы императоры сæр ныххафт кодта ахæм ныхæстимæ: «Мæнæй раздæр амæл æмæ мæрдты бæсты мæ фæсдзæуин уыдзынæ».*

Музейы залтæй иуы бæрæг ран ауыгъд ис ясæгты дзырдбæстыты чиныджы фыццаг сыф. Райдайы ахæм дзырдтæй: «Дæ бон хорз». Уыцы зындгонд «чиныг» у ирон æвзаджы XV æнусы цыртдзæвæн-æвдисæн. Ацы «чиныджы» руаджы ахуыргæндтæ сбæрæг кодтой, венгрияг ястæ кавказг аланты байзæттæгтæй кæй сты, ирон-дыгурон диалектыл кæй дзырдтой. «Чиныджы цы 35 дзырды ис, уыдон амонинц хæринаг æмæ нозт, хор æмæ холлы, хæдзарон цæрæгойтæ æмæ мæргъты, хæдзары æндæр предметы нæмттæ.

Зæгъæм: «ацц» –хъæддаг бабыз, «бан» – бон, «баса» – бас, «бæх» – бæх æмæ афтæ дарддæр.

Абон дæр ясаг дзырдбæстыты чиныг стыр цымыдисаг у дунеон ахуыргæндтæн. Уыдон лæмбынæгдæрæй райдыдтой иртасын ирайнаг знæмты истории æмæ культура.

Фыццаг ирон чиныджы фæзынд (1798).

1798 азы майы мæйы [Мæскуыйы Синоды](#) типографийы мыхуыры рацыд фыццаг чиныг [ирон æвзагыл](#) «Цыбырæй [Катехизис](#)». Йæ ном — «Начальное учение человеком, хотящим учиться книг божественного писания». Чиныджы фæрсæй-фæрстæм сты мыхуыр зæронд уырыссаг æвзагыл «Сокращенный Катехизис» æмæ ирон æвзагмæ тæлмацай «Цыбырæй Катехизис». Чиныг арæзт у фæрстытæ æмæ дзуаппытæй:

Ацы чиныгæй [XVIII æнусы](#) кæрон ахуыр кодтой [Мæздæджы](#) дины скъолайы [ирон](#) сабитæй цалдæры, цæмæй сæ рацыдаид, чырыстон дины рухс ирон адæмыл зæрдиагæй чи байтыдтаид, ахæм æнувыд кусджытæ. Уыцы рухстауæн куыст куыд æмæ цы хуызы цыди, чи æмæ йæ кæд кодта, уыдæттæ бæстон раиртаста йæ зонадон уацты нæ зынгæ ахуыргонд, ирон æвзаг æмæ литературæ иртасæг, ирон адæмы хæрзæджытæй сæ иу, æнустæм хорзæй мысинаг адæймаг [Æлборты Барис](#) (Барысби). Чиныг аргæ дæр уый скодта æвдай азы размæ (500 экзemplяры!). Фыццаг бæстон ныхас чиныджы тыххæй,

йæ тæлмацгæнджыты тыххæй, йæ 'взаджы æрдзыхъæды охыл, зæгъгæ, дæр уый кодта. Ам Барысбийы зонадон сгуыхтдзинады тыххæй бирæ дзурæн ис.

Ирон æвзагыл фыццаг чиныджы рацыд мыхуыры стыр хъуыддаг кæй уыд нæ адæмæн йæ удыхъæд, йæ национ хиæмбарынад æмæ удварны культурайы историон размæцыды процессы, уый абон алы ирон лæг дæр, æвæццагæн, æмбары. Æмæ ацы фарны хъуыддагыл нæ бон у бæрзонд ныхæстæ барджынай кæнын. Ахæм сæрыстыр ныхæсты аккаг æцагæй у ирон чиныджы сæрæварæн. Фæлæ ныры бæрзонд ныхæстæй, мæнмæ гæсгæ, бирæ нымаинагдæр сты, йæ рæстæджы ирон чиныг саразыныл фыццаг ирон рухстауджытæ, нæ абоны интеллигенцийы рагфыдæлтæ куыд æмæ цæй охыл мæт кодтой, ууыл дзурæг хъуыдытæ.

Мæнæ цы зæгъы ирон адæмы фыццаг рухстауæг [Æгъуызаты Иуане](#) ирон чиныг сфæлдисыны тыххæй: «...бафæрæзтон гуырджиаг æвзагыл чиныджы уавæрæн йæ кæронæй гæзæмæ бакæсын æмæ дзы базыдтон ай, æмæ мыггаг кæмæн нæй чиныг, уый хъадджын у раст æмбарынай: нæ зоны аккагау Хуыцауы æмæ нæ дæр йæхи». Иу дзырдæй, чиныг кæмæн нæй, уыцы адæм нæ зонынц нæ дæр Хуыцауы, нæ дæр сæхи. Ома, Æгъуызаты Иуанейы хъуыдымæ гæсгæ чиныг у адæмæн йæ удварны рæст сбæрзонд кæныны хос æмæ йæ национ хиæмбарынад райтынг кæныны фæрæз. Ацы стыр æмæ раст хъуыдыйы охыл тырныдтой нæ фыццаг рухстауджытæ ирон чиныг сфæлдисынмæ. Ацы хъуыды царды ауадзыны фыццаг зынгæ факт та у, 1798 азы цыбырæй «Катехизис» ирон æвзагыл мыхуырай кæй рацыдис, уый.

Литературæ:

1. Абаев В.И. Язык и история. В кн.: Избранные труды. Т.2. Общее и сравнительное языкознание. Владикавказ, 1995. – С.197.
2. Абаев В.И. История языка и история народа. В указ.кн. – С.218.
3. Бигулаев Б.Б. Краткая история осетинского письма. Дзæуджыхъæу, 1952.
4. Козырева Т.З. Памятники родного языка. Орджоникидзе, 1972.

5. Кузнецов В.А. Реком, Нузал и Царазонта. Владикавказ, 1990.
6. Мамукаев Т.Б. Тайна Нузальской надписи. Орджоникидзе, 1969.
7. Салагаева З.М. От Нузальской надписи к роману. Орджоникидзе, 1984.
8. Сиукъаты Никъала. Ёнусмæ – цырагъдар // Фидиуæг, 1998. – № 4.
9. Турчанинов Г.Ф. Древние и средневековые памятники осетинского письма и языка. Владикавказ, 1990.
10. Шегрен А.М. Осетинские исследования /Сост. Т.Т.Камболов. Владикавказ, 1998.

Æвдæм темæ. Ирон адæмы дзургæ сфæлдыстад – ирон культурæйы ратæдзæн.

Пълан:

1. Адæмон сфæлдыстад – ирон адæмы удварны культурæйы ахъазагдæр хай.
2. Ирон адæмон дзургæ сфæлдыстад æмбырдгæнджытæ.
3. Нарты эпос.
4. Историон таурæгъ.
5. Историон æмæ тохы зарджытæ.

Адæмон сфæлдыстад – ирон адæмы удварны культурæйы ахъазагдæр хай.

Фæллойгæнæг адæм бирæ æнусты дæргъы цы культурон æмæ аивадон хæзнатæ скодтой, уыдоны 'хсæн цыкурайы фæрдыгау æрттивынц дзыхæйдзургæ уацмыстæ, адæмон-поэтикон, кæнæ фольклорон уацмыстæ кæй хонынц, уыдон.

Дзырд «фольклор» равзæрд англисаг дзырд «фольклоре», зæгъгæ, уымæй (фольк – адæм, лоре – зонындзинад, сфæлдыстад) æмæ ныффидар ис дунейы æвзæгты наукон терминай.

Фольклор у адæмы, стыр коллективы, бирæ дзыллæйы сфæлдыстад. Райдианы-иу иу кæнæ цалдæр адæймаджы сарæзтой уацмыс исты цауыл, исты сюжетыл, стæй-иу æй адæм дзыхæй дзыхмæ айстой æмæ йæ ивтой сæ зонд æмæ курдиатмæ гæсгæ. Афтамæй фылдæрæй-фылдæр кодтой уыцы уацмысы автортæ. Уыцы бирæ авторты курдиатæй хуыздæрæй-хуыздæр кодта уацмыс, бæлвырддæр кодта йæ мидис, йæ хъуыды, аивдæр кодтой йæ фæлгонцтæ, йæ формæ, йæ 'взаг. Афтамæй-иу уыдон дæр систы, раджы кæддæр иу адæймаг кæй скодта, уыцы уацмысы автортæ, æмæ-иу сæ фæстагмæ рауад æнæхъæн коллектив, уацмыс дæр-иу сси коллективон, адæмон, фольклорон.

Адæмон сфæлдыстады уацмыс фæстагмæ куыд æрцауы арæзт, уый тыххæй бæлвырд зæгъы, зындгонд ахуыргонд-марксист Поль Лафарг «Стихотворение, которое создает первый случайный импровизатор, совершенствуется при самых различных обстоятельствах тысячами других импровизаторов... Истинный творец его – народ, который поет его и при этом постепенно вносит в него изменения, пока оно не станет соответствовать всецело его духу».

Нæ историктæ ирон адæмы истори куы фыстой, уæд сын нæ историйы рагондæр дуджы царды миниуджытæ сбæрæг кæныны хъуыддаджы тынг баххуыс кодта нæ фольклор, тынгдæр-та Нарты кадджытæ. Куыд рабæрæг ис, афтамæй Нарты кадджыты рагондæртæ равзæрдысты нæ эрæйы агъоммæ VII-VI æнусты, æмæ дзы мифологи æмæ аргъауы æрымысындзинад цыфæнды тыхджын кæд у, уæддæр сæ рагондæрты бæлвырд зынынц нæ рагон фыдæлты царды миниуджытæ, адæм ма мыггæгтæй куы цардысты, суанг уыцы заманты, Сатанайы фæлгонцы та нын эпос æвдисы суанг матриархаты дуджы миниуджытæ дæр.

Фольклорон уацмысы арæх хъуыддагтæ афтæ æвдыст фæцæуынц, æмæ фæллойгæнæг адæм тох кæнынц сæ райгуыраен зæххы сæрыл æддагон знæгтимæ æмæ бынæттон æфхæрджытимæ. Æмæ уыцы тохы кæддæриддæр фæллойгæнæг адæм кæй фæуæлахиз вæййынц, уый æвдисæн у фольклоры (адæмы) миниуджытæн, адæмы патриотизмæн, стæй, уыцы уацмыс

фæллойдæнæг адæмы конд кæд у, уымæн дæр. Ирон адæммæ ис тынг хъæздыг, идейон-аивадон æгъдауæй диссаджы хæрзхъæд æмæ алыхуызон жанртæй арæст адæмон сфæлдыстад: Нарты кадджытæ, Даредзанты таурæгътæ, историон æмæ бынæттон таурæгътæ, аргъæуттæ, алыхуызон зарджытæ, хъарджытæ, æмбисæндтæ, уыци-уыцитæ, хъæлдзæг ныхæстæ æмæ æнд. Уыдон ирон адæмы национ культурайæн сты йæ ахъаззагдæр хай, ахсынц дзы æппæты зынгæдæр бынат.

Ирон дзыхæйдзургæ адæмон сфæлдыстад, фольклор, равзæрд тынг раджы æмæ рæзыд бирæ æнусты дæргъы, уымæ гæсгæ дзы æвдыст æрцыд адæмы царды дард фæндаг, сæ хъысмæт æмæ сæ тох æрдзы тыхтæ æмæ се знæгтимæ, сæ историон фæлтæрддзинад, сæ зондахаст, сæ зæрдæйы уаг, се 'гъдæуттæ, сæ бæллицтæ, сæ тырнындзинад. Æмæ канд æвдисгæ нæ кодта нæ фольклор, кæй банымадтам, адæмы уыцы миниуджытæ, фæлæ ма сæ фидардæр æмæ тыхджындæр кодта сæ цардæй æфхæрд адæмы зæрдæты. Уымæ гæсгæ стыр уыд фольклорæн йæ æхсæнадон-хъомыладон ахадындынад: адæмы сæ зонд арæста се 'фхæрджыты ныхмæ сæ сæрибардзинадыл тохмæ, сæ зæрдыл сын æфтыдта сæ дуджы зын цардæй фервæзыны хъуыды, хуыздæр фидæнмæ тырнын æмæ йыл тох кæныны хъуыды. Æмæ аивадон æгъдауæй афтæ хæрзхъæд æмæ зæрдæмæдзæугæ куы нæ уаиккой адæмон сфæлдыстады уацмыстæ, уæд нæм сæ дард фæндагыл æнусты сæрты хæццæ дæр не 'руыдаиккой, фыст нæ уæвгæйæ.

Адæм-иу фæскуыст, æвдæлон рæстæджы æрæмбырд сты ныхасы, рабадтысты-иу сисрæбынты дуртыл æмæ-иу кæрæдзийæн кодтой сæ хабæрттæ, сæ царды хъæстытæ, дзырдтой-иу сæ бæллицтæ, сæ сагъæстæ. Адæмæн-иу бацайдагъ ныхас, – чи-иу æрхаста сæ цардыл æмбисонд, чи-иу ракодта исты таурæгъ... Сæ ныхасы бæрæг зынди сæ тыхст, се 'вадат, се 'фхæрд цард, сæ бæллицтæ сæрибар дугмæ, иу адæймаг иннæйы кæм не 'фхæра, тыхджын мæгуыры кæм не ссæнда, адæм рæстдзинадыл хæст кæм уой, ахæм цард уад сæ цæстытыл. Ахæм бæллиццаг царды кой та хъуыстой сæ фыдæлтыккон таурæгъты, кадджыты, таурæгъты, аргъæутты. Æмæ-иу цыма

сæхи хъызæмар цардæй æрымысгæ бæллиццаг цардмæ бахызтысты, афтæ-иу ауад сæ цæстытыл... Ныхасы адæм æдзынæг хъусынц аргъаумæ, кадæгмæ, таурæгъмæ. Аныгъуылдысты-иу сæ арф хъуыдыты. Фыдæлтывкон таурæгътæ æмæ кадджытæ, хъæбатырон зарджытæ-иу сын сæ разы æрбалæууын кодтой, раджы заманы тыхгæнджыты ныхмæ карз тохы йæ адæмы амондыл, йæ райгуырæн бæстæйы сæраппонд йæ цард нывондæн чи хаста, адæм сæ зарджыты сæ таурæгъты, сæ кадджыты æнусмæ кæй нæмттæ ныффидар кодтой, уыцы адæмон хъæбатыртæ.

Таурæгъгæнæгмæ хъусгæйæ-иу ныхасы адæмы сæ хъуыдытæ ахастой цавæрдæр диссиджы царды фæдыл, адæм сæрибар кæм сты, сæ цард рæстдзинады бындурыл арæст кæм у, ахæм рухс фидæнмæ...

Гъе, ахæм стыр æхсæнадон æмæ хъомыладон куыст кодта ивгъуыд дугты адæмон сфæлдыстад; уыцы куыст кодтой хуымæтæг æнахуыргонд, фæлæ бирæ чи фæдта, сæ зæрдыл бирæ чи дардта, аргъæутты цард дæр æмæ йæ дуджы цард дæр хорз чи зыдта, ахæм зæронд лæгтæ. Ахæм дæсны кадæггæнджытæ бирæ уыд Хуссар æмæ Цæгат Иры, хъуыстгонд уыдысты алы кæмтты æмæ хъæуты. Уыдон уыдысты Беджызаты Леуан, Джусойты Кудза, Гуыбаты Дзаго, Мæргъиты Иликьо, Саулаты Бибо æмæ Дзæрæх, Гусаты Хату, Къæбысты Батыр æмæ æнд. Уыдон æнакæрон бирæ зыдтой, сæ фыдæлтæй æмæ уыдоны фыдæлтæй кæй хъуыстой æмæ сæхæдæг кæй мысыдысты, ахæм адæмон-поэтикон уацмыстæ; бирæ уацмыстæ бафтыд сæ ныхæстæй ныффыссын, ноджы фылдæр та зæфцы фыдæй æнæфыстæй баззад.

Аив дзырд æмæ сфæлдыстад сты адæмон царды æууæлтæ. Уыдон рæзыдысты æнусты дæргъы, ивтой, кодтой ирдæй ирддæр, хъæздыгæй хъæздыгдæр. Нæй нæм рагон фысгæ литературæ, эстетикон трактаттæ, фæлæ ис бæркаджын фольклор. Аивадон теорийы ныффидар Г.Гегелы хъуыды: нæй мидис æнæ формæйæ. Уымæ гæсгæ адæмон сфæлдыстад агуырда, æвзæрста æмæ ссарда бæлвырд формæтæ, скодта сæ аивадон фæтк, – ома уыд адæмон эстетикæ, сфæлдыстадон «теори», æнæфыст аивадон закъон. Ууыл

дзурынц ирон æмбисæндтæ: «Зарæг йæ сæрæй чындæуы», «Кададжы æцагæлон ныхæстæ нæ фæтчы».

«Зарæг зæрдæйыл куынæ æмбæла, уæд æй не стауынц», – зæгъы æндæр ирон æмбисонд. Уый уыд сæ нысан æнæ ном Гомертæн, уымæ тырныдтой, æмæ сын æнтыст æххæстæй. Гъе уымæн цæрынц æнусты Ацамæз æмæ Сырдоны кадджытæ.

Ирон адамон дзургæ сфæлдыстад æмбырдгæнджытæ.

Нарты кадджытæ адамы ‘хсæн æмбырд æмæ мыхуыр кæнын райдыдтой сæдæ азæй раздæр. Нарты кадджытæ адамы ныхæстæй фыссыны куыст æппæты фыццаг райдыдтой Цорæты Уасил, Даниил Чонкадзе æмæ Санаты дыууæ æфсымæры – Дзантемыр æмæ Гацыр. Уыдон уыцы куыст райдыдтой 19 æнусты æхсайæм азты. Цорæты Уасил æмæ Даниил Чонкадзейы фыст кадджытæ 1868 азы мыхуыры рауагъта уырыссаг академик А.Шифнер, «Осетинские тексты», зæгъгæ, чиныджы. Санаты Гацыр æмæ Дзантемыры фыст кадджытæ мыхуыргонд æрцыдысты, «Сборник сведений о кавказских горцах», зæгъгæ, уыцы чиныджы 1871 азы (5 рауагъд), 1873 азы (7 рауагъд), 1876 азы (9 рауагъд).

Нарты кадджытæ æмбырд кæныны æмæ рауадзыныл зæрдиагæй бакуыста уырыссаг ахуыргонд В.Б.Пфафф; уый цы кадджытæ æрæмбырд кодта, уыдон ныммыхуыр кодта 1871 азы «Сборник сведений о Кавказе», зæгъгæ, чиныджы. Уæлдай ахджиагдæр æмæ фылдæр бакуыста уыцы хъыддаджы зындгонд уырыссаг ахуыргонд, академик В.Ф.Миллер:

Миллер сахуыр кодта ирон æвзаг, зылди Иры хæхты æмæ быдыры хъæутыл, йæхæдæг фыста адамон сфæлдыстады уацмыстæ, ратæлмац сæ кодта уырыссаг æвзагмæ. Скодта сын бæстон наукон комментаритæ æмæ сæ ныммыхуыр кодта йæ хъуыстгонд чиныг «Осетинские этюды», зæгъгæ, уый фыццаг хайы (1881) æмæ æндæр чингуыты. Уымæй уæлдай ма Миллер æппæты фыццаг наукон æгъдауæй раиртæста Нарты кадджытæй бирæты сюжеттæ.

Миллер нарты кадджыты тыххæй цы хъыдытæ загъта æмæ цы хатдзæгтæ скодта, уыдонæй бирæтæ ныр дæр ма сты растыл нымæд.

Миллеры куыстыты руаджы сæ зæрдæ ноджы тынгдæр радтой адæмон сфæлдыстад æмбырд æмæ мыхуыр кæныны куыстмæ ирон ахуыргæндтæй бирæтæ: Хъайтмæзты Аслæмырзæ, Собиты Инал, Туккаты Соломон, Гарданы Михал, Гуыриаты Гагуыдз, Æмбалты Цоцкьо, Тугъанты Махарбег æмæ æнд. 80-90 азты ныммыхуыр кодтой бирæ æрмæг уæды заманы Кавказы периодикон мыхуыры. 1911 азы Дзæуджыхъæуы хицæн чиныгæй рацыдысты Тугъанты Махарбеджы «Дигорон кадæнгитæ».

Ирон адæмон сфæлдыстадæй уæлдай бирæ æрмæг ирон æмæ уырыссаг æвзагыл мыхуыргонд æрцыд Фыдыбæстæйы хæсты фæстæ, фылдæр – Нарты кадджытæ æмæ аргъæуттæ Дзæуджыхъæуы, Цхинвалы æмæ Мæскуыйы. Уыцы ахсджиаг хъуыддаджы уæлдай тынгдæр бантыст Брытъиаты Созырыхъо, Дзагуырты Гуыбади, Калоты Георги æмæ æндæртæн.

Нарты эпос наукон æгъдауæй иртасыны хъуыддаг наукон бындурыл парахат æвæрд æрцыд советон рæстæджы.

Йæ наукон куыст «Кто такие нарты?» (1925), зæгъгæ, уым Тугъанаты Махарбег сбæрæг кодта, нарты кадджыты цы æхсæнадон цардæвæрд æрцыд, уый.

1930 азы Парижы мыхуыргонд рацыд Жорж Дюмезилы styr куыст «Нарты кадджытæ». Автор иртасы нарты эпосæй бирæ хицæн ахсджиаг фарстытæ.

1935 азы Хуссар Ирыстоны наукон-иртасæн институты «Известиты» дыккаг рауагъды рацыд Уанеты Захарийы статья «Общество Нартов».

1941 азы хицæнæй рацыд иронау æмæ уырыссагау Дзанайты Иваны къаннаг чиныг «Нарты кадджытæ».

Ирон нарты кадджытæ хицæн фарстаты тыххæй статьятæ кæнæ наукон-иртасæн куыстытæ ныффыстой профессортæ Б.В.Скитский, Л.П.Семенов, Æлборты Барис, В.И.Крупнов, Б.А.Дынник, В.И.Чичеров, Туаты О., Калоты

Б., Гуриаты Т., Гагкаты Хь., Е.М.Мелетинский; филологон наукæты кандидаттæ Ардасенты Х., Мамиаты Н., Гаглойты Ю. æмæ æндæртæ.

Нарты кадджытæй бирæ фарстатыл ныхас цæуы чингуыты раздырдты; ныффыстой сæ Абайты Васо, Хъуылаты Хъуыбады, Ю.Н.Лебединский, Калоты Барис, Битеты Стъепан, Джыккайты Шамил.

Фæлæ нарты кадджыты тыххæй цыдæриддæр фыст æрцыд, уыдоны ‘хсæн æппæты тыхджындæр æмæ ахсджиагдæр у Абайты Васойы куыст «Нартовский эпос» (1945) æмæ Джыккайты Шамилы разыхас «Нарты кадджыты» I том 2003 азы.

Абайты Васойы ныхæстæй. Уый 1935 азы журнал «Мах дуджы» фæрстыл фыссы: «Цалынмæ адæмæн йæ зонд æмæ йæ зæрдæ æнæ сахъат сты, уæдмæ нæй сыхсыйæн йе сфæлдыстады суадонæн» (№ 7). Æмæ уый æцæгæй дæр афтæ у. Цалынмæ ирон адæм цæрой, уæдмæ нæ фольклор дæр хъæздыгæй хъæздыгдæр кæндзæн. Йæ бахъахъхъæнын та – мах хæс.

Нарты эпос.

Адæймаджы зонд æмæ курдиат цы стырдар уацмыстæ сфæлдыстой, уыдонæй иу у Нарты эпос – ирон адæмы монон культурæйы ахъаззагдæр хæзна. Уый у æнæхъæн цардæгас дуне, стъалыджын арвау у æнæбын æмæ æнæкарон, лæг æм кæсынæй не ‘фсæды. Цас æм фылдæр кæсæм, уыйас нæ тынгæй-тынгдæр æфтауы дисы.

Нарты эпос махмæ æрхæццæ дыккаг фазæйы хуызы, хицæн циклы хуызы: сæ сæйраг цаутæ æмæ сюжеттæй кæрæдзийыл æнгом баст чи у, ахæм кадджыты къордæн сæ бæстастæу ис иу кæнæ дыууæ сæйраг геройы.

Сæ ахсджиагдæр цаутæ æмæ сюжеттæм æмæ сæйраг геройтæм гæсгæ нарты кадджытæн байуарæн ис ахæм егъаудæр циклытæ:

1. Уæрхæг æмæ йæ фырттæ;
2. Уырымæг æмæ Сатана;
3. Сослан;
4. Хæмыц æмæ Батрадз;

5. Сырдон æмæ Ацæмæз.

Сæрмагонд циклтæй уæлдай ма нарты эпосы дзæвгар ис хицæн кадджытæ.

Нарты кадджытæ уæлдай диссаг сты сæ аивадон хæрзхъæддзинадæй. Нарты эпосы аивадон миниуджыты ахсджиагдæртæй иу у, æмхуызон чи нæу, ахæм сюжеттæ-эпизодтæ – цаутæ дзы иттæг бирæ кæй ис, уый. Уыйимæ алы циклан дæр йæхи мидæг арæх сты, иннæ циклты чи нæй, ахæм сюжеттæ-эпизодтæ.

Цаутæ æмæ эпизодтæ кадæджы кæрæдзи фæдыл арæхстджынæй æвæрд кæй сты, уымæй иттæг аив у нарты кадджытæн сæ композицион арæзт.

Нарты кадджыты сюжетын æмæ композицион арæзты ма бæрæг зыны уый дæр, æмæ цаутæ кæй цæуынц динамикон æгъдауæй тыхджынæй тыхджындæргæнгæ («Сослан – тыхагур»).

Нартæн сæ царды фылдæр бонтæ уыдысты хæстытæ-æддагон знæгтимæ кæнæ сæхи мидæг дæр. Уымæ гæсгæ кадджыты бирæ эпизодты конфликттæ тыхджын сты драматизм æмæ трагизмæй. Æхсар æмæ Æхсæртæджы кадæг, Батрадзы мæлæт, Уырымæджы æнæном лæппуы кадæг, Сослан æмæ Батрадзы хæст, Сосланы мæлæт æмæ æндæртæ.

Уыцы карз драматизмы фарсмæ хорз фидауы кадджыты иннæ аивадон мадзал-юмор; арæхдæр уый вæййы хъæлдзæг æмæ æнæхæрам юмор, фылдæр цæуы Сырдонæй; уый нарты арæх сæвæры худæджы уваеры æмæ сæ уымæй йæ маст сисы.

Нарты кадджыты арæх сиу вæййынц трагедийы æмæ комедийы элементтæ. Ахæм трагедийы элементтæ бæлвырд зынынц кадджытæй бирæты: «Уырымæджы фæстаг фосы конд», «Сослан æмæ Тары фырттæ», «Сослан – тыхагур» æмæ æнд.

Адæмон сфæлдыстады уæлдай арæх æмбæлы гипербола. Гипербола у нарты кадджыты ахсджиагдæр аивадон мадзæлттæй иу – нарты гуыппырсæртæн сæ тых æмæ сæ митæ кæддæриддæр вæййынц, æцæгæй

уæвæн кæмæн ис, уымæй æгæрон бирæ тыхджындæр, æмæ уый руаджы геройты митæуæлдай тынгдæр хъарынц адæймаджы зæрдæмæ.

Нарты кадджыты аивадон мæдзæлтты ахсджиагдæртæй иу у реализм. Кадджыты цаутæ æмæ сæ архайджытæ кæд æрæмысгæ сты, уæддæр ахæм æцæг хуыз нывтæй æмæ реалон ахорæнтæй конд сты, æмæ сыл адæймаг æнæ гуырысхойæ æууæнды.

Адæмы сфæлдыстадон тых бынтон рабæрæг кадджытæн сæ геройты фæлгонцтæ аразгæйæ. Уыдон кæд буарæй дæр, сæ тыхæй дæр, сæ миниуджытæй дæр – сты æрæмысгæ, уæддæр афтæ арæхстджын конд сты, æмæ сыл адæймаг кæронмæ æууæнды, сæ митæ йæ уырнынц. Эпосы геройтæ сæ уындæй дæр, сæ миниуджытæй дæр кæрæдзи хуызæн нæ сты.

Уырымæг – нарты разæгъд – бирæ фæцард, бирæ фæхатт æмæ бирæ федта, бирæ зоны, æмæ йе стыр зонд йæ адæмæн нæ хæлæг кæны, нартæ йæ арæх фæрсынц, йæ ныхасмæ йын хъусынц. Нарты фæсивæды разæй цæуы цуаны дæр, дард балцы дæр, знагимæ тохы дæр. Фæзминагæй æвдыст цæуы Уырымæг бинонты царды дæр, рæдау æмæ уазæгуарзаг бинонты хистæр.

Сатана – алцæмæй æххæст сылгоймаг, нарты бæркадкъух æфсин æмæ се ‘нæныййаргæ мад, уынаффæгæнæг æмæ зондамонæг, сæ ирвæзынгæнæг знаг æмæ фыдбылызæй, æгас нарты ‘хсæн кадджын æмæ дзырддзæугæ сылгоймаг. Абайты Васойы загъдау, нартæн суанг сæ гуыппырсартæй дæр кæмæй фæнды дæр куы фæцух уайд нарты эпос, уæддæр ыл афтæ нæ фæзынид, Сатана йыл куыд фæзынд: нарты кадджытæ æнæмæнг стыр хъуаг фæуаиккой афтæ нал фидауиккой.

Хæмыц – Уырымæджы фаззон æфсымæр – болатрихи, йе ‘фсымæрау тыхджын æмæ хъаруджын, хорз цуанон. Фæлæ Хæмыцмæ фылдæр ис адæймаджы лæмæгъдзинæдтæ; йæ диссаджы дæндаджы тыххæй йæм схæрам вæййынц нартæ.

Сослан – нарты гуыппырсартæн сæ номдзыддæртæй иу, райгуырд дæры гуыбынæй, йæхи Куырдалæгоны куырдадзы байсæрста бирæгъы æхсыры æмæ йын йæ тыхмæ тых бафтыдта. Сослан æнауæрдонæй дæрæн

кæны нарты знæгты – кæм тыхæй, кæм зондæй; йæ тыхæй баса́ста ма́рдты ба́сты дуар дæр. Фæла́ хатгай вæййы æппæлон, хин æмæ ма́нгард. Бахъуыды заманы баххуыс кæндзæн тыхст адаймагæн, инна́мæй та æна́цæстфæныкбу́лгæйæ фата́й амардзæн Сырдоны фырты. Ма́нгардæй фæуæлахиз уыдзæн Алæгаты Алымбеджы сахъ фырт чысыл Алымбегыл.

Батрадз – Хæмыцы болатриу фырт, нарты хуыздæр, сæ сæрхъуызой. Йæ сывæллоны бонтæ арвыста денджызы, Куырдалæгон æй байсæрста йæ куырдадзы, хайджын у адамы хуыздæр миниуджытæй: у рæстзæрдæ, æгъдауджын, тыхджын, хъæбатыр, æхсарджын, нарты бæстæ хъахъæны нарты знæгтæй, нарты зын уавæр æмæ фыдбылызæй ирвæзын кæны. Знагимæ тохы æна́басæттон æмæ арæхстджын кæй уыд, гуыбына́й уæздан, сылгоймаджы тыххæй та – æгъдауджын, уыцы миниуджыты тыххæй нарта́ стæрхон кодтой сæ фыда́елты æртæ хæзнайы Батрадзæн раттын. Батрадз уыд фæлмæн зæрдæ адаймаг, фæла́ хатгай æвдыст цауы карз æмæ æгъатырæй дæр. Ахæм у «Батрадз йæ фыды туг куыд райста», зæгъгæ, уыцы кададжы. Фæла́ уымæй дæр йæ фæлгонц сахъатджындæр нæ кæны. Батрадз адамы цæсты ахæм цытджын кæй уыд æмæ диссаджы миниуджыты хай кæй уыд, хуыцаутты æмрæнхъ дæр æй уымæн сæвæрдтой (Батрадз фылдæр бады уæларвы).

Сырдон – нарты эпоцы уарзондæр æмæ популярондæр геройтæй иу, арвы хин æмæ зæххы кæлæн. Инна́ нартау стыр тыхы хицау нæу, архайы зонд æмæ хина́й. Йæ райгуырд æмæ йæ цардæй куыд хицæн кæны æппæт нарта́й, афтæ уыдонæй ника́йы хуызæн у йæ миниуджытæ æмæ йæ мита́й дæр. Нарты фыдбылыз у йæ дыккаг ном, йæ гакк. Бынаты дæр, хæтаенты дæр нарта́н арæх кæны фыдмита́; нарта́ йыл сæхи уæлдай кæнынц æмæ йыл худынц, фæла́ сын арæх йæ хин æмæ йæ цыргъзонды руаджы сæхихудинаджы бынаты сæвæры æмæ сæ уымæй йæ маст райсы; арæх сæ стыр фыдбылызæй дæр фервæзын кæны. Нарта́ йыл кæд худынц, уæддæр æй бира́ уарзынц. Сырдон йæ фырты цонг æмæ зæрдæйы тагтæй сарæзта фæндыр æмæ йæ бала́вар кодта нарта́н, уый тыххæй йæ нарта́ сæхимæ æрбахæстæг кодтой æфсымæртау.

Ацæмæз – нартæн се ‘рыгон фæлтæрæй, нæртон Орфей: диссаджы дæсны уадындзæй цæгъдынмæ æмæ зарынмæ. Йæ нæртон цагъдмæ райхæл вæййы æрдз; æнусон цытитæ тайын байдайынц, зæхх алы рæсугъд дидинджытæй сæрттивы, мæргътæ сæ алыхуызон хъæлæстæй хъырнаæгау йемæ зарын схæцынц, сырдтæ лæпп-лæпп симд самайынц – арв æмæ зæхх кæсынц уыдонмæ, хъусынц Ацæмæзы цагъд æмæ зардмæ.

Ацæмæз зарынмæ æмæ йæ сызгъæрин уадындзæй цæгъдынмæ куыд дæсны у, афтæ тыхджын у знаджимæ тохы дæр. Насран – æлдары æфсады адæмæй, хæйрæгæй, зæдæй æмæ уæйыгæй – Мысыры æлдаримæ тохмæ ничи бахаста йæ ныфс Ацæмæзы йедтæмæ æмæ йыл фæтых.

Кæй ранымадтам, уыдон сты нарты адæмæн сæ сæрхъуызойтæ, сæ номдзыддæртæ, сæ кой дард бæстæм дæр кæмæн хъуысти, уыдон.

Нартæ царды сæрыл хъæбатыр тох куыд кæнынц æмæ йыл кадимæ мæлын дæр куыд зонынц, афтæ уарзынц æмæ арæхсынц се ‘вдæлон рæстæг хъæлдзæг хъæзтыты æмæ стыр куывдты æрвитын дæр. «Иннабонай-иннабонмæ» минас кæнынц, зарынц кафынц. Кафынæй ничи амбылдтаид Сосланы: зарын æмæ фæндырæй цæгъдын зыдтой нартæ се ‘ппæт дæр, фæлæ дзы Ацæмæзæн æмбал нæ уыди. Йæ диссаджы зард æмæ йæ сызгъæрин уадындзæй цагъд хъардтой канд сырдтæ æмæ мæргътæ, зæдтæ æмæ дауджытæм нæ, – æрдз ногæй гуырæгау кодта. Къоста дæр хæлæгау уымæн загъта: «Рагон нæртон лæгау зарын куы зонин...»

Афтæ нартыл æмхуызон фидыдтой кард æмæ фæндыр. Кард уыдис æхсар æмæ сæрибар нысан, фæндыр – курдиат æмæ аивдзинады нысан.

Нарты кадджытæ конд сты «сæхи» сæрмагонд æвзагæй. Уый афтæ бæрæг у, æмæ кадагмæ дæхицæй исты ныхæстæ кæнæ дзырдтæ бафтыдтай кæнæ дзы аивтай, уæд ыл æнæмæнг фæбæрæг уыдзæн.

Историон таурæгъ

Ирон адæмон дзургæ сфæлдыстады сæрмагонд бынат ахсынц историон таурæгътæ. Уыдон сты æцæг чи цард, хæм адæймагтыл æмæ нæ историйы æцæг чи уыд, ахæм цаутыл конд радзырдтæ, легендæтæ. Фæлæ уыцы радзырдты æцæгдзинад æмæ æрæмысндзинад афтæ схæццæ сты, æмæ дзы æцæгæй цы ис, уый зын рахицæн гæнæн у æрæмысгæ хабарæй. Уыцы таурæгътæ сты рагон, æмæ рæстæджы мидæг рохгæнгæ цыдысты цауты бæлвырддзинæдтæ. Зæгъæм, историйы уыдис ахæм цау: Гуырдзыйы успаддзах Тamaræйы дыккаг мой уыд ирон лæг Давид-Сослан. Уыцы историон цауы фæдыл равзæрд цалдæр таурæгъы æмæ йæ æвдисынц алыхуызы.

Ирон адæмы 'хсæн Тamar-паддзахы ном уыд хъуыстгонд. Уый паддзахиуæг куы кодта, уæд уыцы рæстæджы йæ хъус æрдардта Ирыстонмæ, бакодта дзы скъолатæ, аргъуантæ æмæ моладзæдонтæ (монастырь). Ирон хæххон адæм ын уый тыххæй стыр аргъ кодтой. Ацы хъуыддаг дæр æвдыст æрцыд ирон адæмон сфæлдыстады.

Рагон ирон таурæгъмæ гæсгæ, Тamar-паддзах афтæ тыхджын æмæ намысджын уыд, æмæ-иу йæ къах кæм æрæвæрдта, уым-иу ныхас куы загъта, уæд-иу сæххæст. Цæвиттон-иу куы загъта: «Аргъуан сырæзæд», уæд-иу сырæзти, «Дон зæххы бынæй стонæд» – æмæ-иу стыдта.

Афтæмæй ирон адæм хорз сæ зæрдыл бадардтой Тamar-паддзахы. Йе 'ппæт диссаджы æвæрццаг миниуджытæ йын аивæй равдыстой сæ фольклоры.

Бирæ таурæгътæ нæм æрхæццæ Ос-Бæгъатыры номыл. Нæ историйы уыд дыууæ Ос-Бæгъатыры, иу дзы цард V-æм æнусы, иннæ – XIV æнусы. Таурæгъты уыдон баиу сты, рауад сæ иу фæлгонц. Суанг Дауыт-Сосланы царды хабæрттæй дæр цыдæртæ хаст æрцыд Ос-Бæгъатыры хыгъдмæ. Ахæм метаморфозæ у фольклоры миниуæг. Бæлвырд, Ос-Бæгъатыр адæмы цæсты уыд Сосланæй кадджындæр, уыдис сæм хæстæгдæр, æмæ адæм сæ зæрдыл бадардтой уый ном.

Ацы циклы сәйрагдәр сюжет у Ос-Бәгъатыры ныббырст Гуырдзыстонмæ æмæ йæ мæлæт. Уыцы хабар фыст уыди Нузалы аргъуаны къулыл дәр. («Мах уыдыстæм фараст æфсымæры»).

Ос-Бәгъатыр у хæстон, адæм дзы скодтой идейон хъайтар, «афтæ тыхджын уыд æмæ æнцонай скъуыдта галдзарм». Уыд патриот – «хъахъхъæдта адæмты, йæ цæуæты», уыдис сгуыхт фæтæг. Фæлæ мифон геройтау, уымæн дәр уыд лæмæгъ бынат: Ахиллесæн – йæ зæвæт, Сосланæн – йæ уæрджытæ, Батрадзæн – йæ тъанг, Ос-Бәгъатырæн – йæ дæларм. Æппæт вариантты дәр мард æрцæуы хинæй, фылдәр хатт йæ дæлармы цæфæй. Ам зыны, хæрамы ныхмæ тых æмæ æхсар дәр æнæбон кай сты, уыцы карз хъуыды. Таурæгъты ноджы ис адæмы хъуыды фæтæджы ахадындынады тыххæй. Иу варианты Ос-Бәгъатыры амары тæтæры хан, «афтæмæй тæтæр басастой иры, сæ иу хай сын семæ акодтой, се 'ннæ хай та хæхтыл ныппырх сты». Иннæ варианты йæ марынц гуырдзыйы паддзахы агъуыд лæгмартæ, уый фæстæ «йе 'фсад дәр æнæ сæрбосæй фæйнæрдæм ныппырх сты». Баиу сты фæтæг æмæ адæмы трагедитæ, таурæгъ сæ скодта æрхæндæг мысинаг фидæны фæлтæртæн.

Ирон таурæгъ «Ос-Бәгъатыр æмæ Цæразонтæ»-йы дәр сты уыцы цаутæ: «Гуырдзыйы мæлиkk æмæ Цæразон уыдысты æмсæртæ. Ос-Бәгъатыр рахаста гуырдзиаг мæличчы чызджы, æмæ йæ фæхуыдтой уый тыххæй «Ос-Бәгъатыр» – «ирон лæг- хъæбатыр».

Историон таурæгъ æмæ зарæг кæнынц æмдзу, кæрæдзийы æххæст кæнынц, афтæмæй.

Ос-Бәгъатыры тыххæй Уæлладжыры комы скодтой бирæ зарджытæ. Иуы тыххæй дзы 1855 азы зындгонд этнограф Н.Бердзенов фыста йæ очерк «Осетинская Сафо»-йы. Зарыдысты йæ Нузалы: «Прекрасен Олладжыр теперь, мæ хæдзæрттæ, но прекрасен был он прежде, когда-то...».

Афтæ сæмхæццæ сты историон æцæгдзинад æмæ æрæмысындынад, афтæ сты кай кой кæнæм, уыцы таурæгътæ се 'ппæт дәр.

Историон æмæ тохы зарджытæ.

Ирон адæмон зарджытæй æппæты популярондæр æмæ æхсæнадон-социалон миниуджытæй æппæты хайджындæр сты историон-героикон зарджытæ.

Уыдонæй бирæтæ сты, ивгъуыд рæстæджы ирон адæмы царды æцæг чи ‘рцыд, ахæм бæлвырд æмæ ахсджиаг цаутыл æмæ сæ æвдисынц раст, æцæг куыд уыдысты, афтæ.

Историон æмæ тохы зарджытæ цы адæмон геройтыл конд сты æмæ ном хæссынц, уыдон дæр уыдысты цардæгас адæймæгтæ, сæ нæмттæ æмæ сæ мыггæгтæ дæр зарæджы амынд вæййынц се ‘цæг хуызы, сæ архайдæн дæр цæуы раст аргъгонд.

Историон зарджытæ хорз æххуыс сты нæ адæмы истори, сæ цард, сæ хысмæт сын хуыздæр базонынæн.

Историон æмæ æхсары тохы зарджыты мидис кæддæриддæр вæййы тох, адæмы знагимæ, кæнæ геройæн йæхи æфхæрæгимæ. Уымæ уыцы тохы зарæгæн йæ герой кæддæриддæр фæмард вæййы, фæлæ ма ис æндæр дæнцæгтæ дæр. Зæгъæм, сæ царды рæстæг зарджытæ скæдтой Томайты Мæхæмæтыл, Цæлкъосты Гуйманыл, Хæмыцаты Хæмыцыл, Хетæгкаты Къоста æмæ Плиты Иссæйыл.

Историон зарджытæн хронологон æгъдаумæ гæсгæ адихгæнæн ис дыууæ къордыл. Фыццаг къордмæ бахæссæн ис, æддагон знагимæ тох цы зарджыты æвдыст ис, уыдон: «Задалески Нана» – Ахсахъ-Тимуры æрбалæбурд Ирыстонмæ 1395 азы; «Хъæрæми æфсæдти зар», «Йелбердухъи зар» – Хъырымы ханты æрбабырст Дыгурмæ; «Сари-Аслæнбеги зар», «Ларсаг Хъуыдайнаты зарæг», «Таймуразы зарæг» – кæсгон къниазтæ таусултантæ æмæ Биасланты архайд ирæтты сæ дæлбар бакæныныл.

Дыккаг къордмæ хауынц, æхсæнады социалон ахастдзинæдтæ кæм æвдыст сты, уыцы историон зарджытæ: «Дигор-Хъабани фæрт Айдарухъи зар» – XV æнусы быдираг æмæ хæхбæстаг аланты ахастдзинæдтæ кæрæдзиимæ; «Чермены зарæг», Бæтæйы фыртты зарæг» – кæвдæсæрдты тох

се ‘лдæртты ныхмæ (XIX æнус); «Бутаты зæронд лæджы зарæг», «Тотиты Акимы зарæг» – абырджыты лæбурд æмæ фыдракæнддзинæдтæ; Пухаты Иликъо, Хабæты Ботас, Бигъаты Сосейыл конд зарджытæ – абырджытæ-мастисджыты тох се ‘фхæрджыты ныхмæ.

Ацы къордмæ бахæссæн ис, уырыссаг – ирон ахастдзинæдтæ цы зарджыты æвдыст сты, уыдон: «Куырттаты зарæг» – Уæрæсеимæ баиуы цаутимæ баст; «Хазбийы зарæг» – Уæрæсейы колониалон политикаæ Кавказы.

Историон-хъæбатырон зарджытæ сты ирон адæмы уарзондæр зарджытæ. Нарты кадджыты æмрæнхъ хъæбатырон зарджытæн канд аивадон хуыз нæ уыд, фæлæ ма æххæст кодтой хъомыладон хæстæ.

Литературæ:

1. Абайты Васо. Фольклр // Мах дуг, 1999, № 5. – 104 ф.
2. Абаев В.И. Из осетинского эпоса. М.-Л.: АН СССР, 1930
3. Джыккайты Ш.Ф. Ныхасы фарн. Дзæуджыхъæу, 1996.
4. Джыккайты Шамил. Уацтæ. Орджоникидзе, 1986.
5. Джыккайты Ш. Ирон таурæгътæ. Орджоникидзе: Ир, 1989.
6. Джикаев Ш.Ф. Народная героическая песня и ее традиции в осетинской поэзии. В кн.: Фольклор и осетинская советская поэзия. 1917-1941гг. Орджоникидзе, 1972.
7. Беджызаты Д. Санаты Сем. // Мах дуг. – 1992. - № 8.
8. Горький М. Собр. соч. в 30-ти т. М., 1953, т.24. -26 ф.
9. Хамицаева Т.А. Историко-песенный фольклор осетин.Орджоникидзе, 1973.

Æстæм темæ. Ирон литературæ нæ культурæйы вазыгджын хай.

Пълан:

1. Литературæйы фæзынды историон уавæртæ.
2. Литературæйы фæзынды культурон уавæртæ.
3. Фыццаг чиныг ирон æвзагыл
4. Литературæйы фæзынды аивадон бындур.

Литературæйы фæзынды историон уавæртæ.

Ирон æвзагыл фыст нывæфтыд уацмыстæ се 'ппæт иумæ сты **ирон аив литература**. Уыдон сфæлдыстæуыд бирæ азты дæргъы. Зæгъæм, Æгъуызаты Иуанейы «Алгъуызы кадæг» фыст æрцыд XVIII æнусы кæрон, Гæдиаты Цомахъы уацау «Фыдæлты намыс» та – 1930 азы. Афтамæй се 'хсæн ис æнус æмæ æрдæджы бæрц. Уыцы уацмыстæн сæ мидис æмæ сæ формæйы конкретон-историон æмæ иумæйаг миниуджытæ, стæй уыцы миниуджытæ рæстæджы гуылфæнты куыд ивтой, адæмы цардыл æмæ удыхъæдыл куыд баст сты, куыд сæ æвдисынц, æппæт уыцы хабæрттæ сты **литературæйы истори**.

Алы адæм дæр йæ историйы бæрæг къæпхæныл аразын райдайы дзырдаивад. Уый вæййы дзургæ сфæлдыстад, адæмон-поэтикон сфæлдыстад, фольклор кæй хонæм, уый. Дзырдаивад алы хатт нæ уыди, ома, адæм – бæлвырд коллектив – иу бæрæг æвзагыл дзурын куы райдыдтой, уæд æвиппайды зарджытæ, кадджытæ æмæ таурæгътæ мысынмæ нæ сарæзтой сæ ных. Дзырдаивад цæмæй фæзындаид, уымæн хъуыдис бæрæг уавæртæ. Хъуамæ æхсæны цард йæ историон рæзты схызтаид бæрæг къæпхæнмæ, адæймаг йæхæдæг (йæ хиæмбарынад æмæ йæ удыхъæд) сырæзтаид ахæм бæрзæндмæ, аив дзырды сæр æй кæм бахъуыдаид йæ царды; хъуамæ адæмæн се 'взаг дæр уыйбæрц райрæзтаид, æмæ цыл царды нывтæ аразæн, стæй адæймаджы хабæрттæ æвдисæн куыд уыдаид.

Цыбыр дзырдæй, цæмæй дзургæ сфæлдыстад фæзындаид, уымæн хъуыд историон уавæртæ. Уыцы уавæртæ ноджы тынгдæр, стæй вазыгджындæр формæйы, хъуыдысты литературон дзырдаивады фæзынынаен.

Литературæйы фæзынды историон уавæртæ. Ирон адæмæн хъæздыг æмæ дæргъвæтин истори ис. Хъæздыг у стыр хабæрттæ, сгуыхтдзинадтæ æмæ трагикон цаутæй. Дæргъвæтин та у рæстæгæй: æртæ мин азы бæрц. Бирæ æнусты дæргъы иры фыдæлтæ – алантæ нымад уыдысты стыр, тыхджын æмæ культурон адæмыл. Уыдис сын сæхи паддзахад, уыдис сæм фыссынад дæр.

ХІІІ-æм æнусы бæлццон, Вильгельм де Рубрук, фыста аланты тыххæй: «Сты чырыстон диныл хæст адæм. Уыцы дин райстой бердзентæй. Ис сæм бердзейнаг сауджынтæ æмæ сæ фыссынад дæр у бердзейнаг дамгъæты бындурыл».

Рубручы ныхæстæ раст кæй сты, уый бæлвырд у уымæй, æмæ нæм Х æнусæй æрхæццæ ис цыртты къæй, йæ уæлæ – ирон дзырдтæ бердзейнаг дамгъæтæй фыст. Æцæг нæм чиныг не 'рхæццæ уæды дугæй, фæлæ нæ адæммæ фыссынад кæй уыдис, суанг Х æнусæй фæстæмæ (æмæ, чи зоны, раздæр дæр), уый æнæмæнг у.

Уæд нæ адæм йæ историйы æмæ культурон рæзты цы къæпхæныл лæууыд, уый фадат лæвæрдта фысгæ литературæ саразынæн. Чи зоны, æмæ ахæм литературæ уæвгæ дæр уыдис, фæлæ нæм дзы ницы æрхæццæ, æмæ бæлвырд исты зæгъын нæ бон нæу.

Не 'рхæццæ сты уымæн, æмæ йæ уæлвæд (ХІІІ æнусы) райдыдта нæ адæмы историйы иууыл трагикондæр цауты фæлтæр. Дыууæ æнусы дæргъы нæ адæм лæууыдысты манголты ныббырсты, тыхмитæ æмæ фыдазары ныхмæ. Дыууæ æнусы дæргъы нал скъуыд нæ адæмы фыдæвзарæнты рæхыс, иу цæг иннæйы ивтæ.

Нæ адæмы историон æмæ культурон рæзт ХІІІ æнусы цы бæрзонд къæпхæныл лæууыд, уымæй фæцудыдта æмæ та аздæхт фæстæмæ, ивгъуыд уавæртæм. Уæдæй суанг ХVІІІ æнусы дыккаг æрдæгмæ ирон адæмæн уыд æвирхъау фыдæвзарæнты саудалынг заман. Нæ адæмы сфæлдыстадон тых цыма бандзыг, уыйау сын ницыуал æнтысти, адæмты рæгъмæ ма исты культурон сгуыхтдзинад рахастаиккой, уый сæ бон нал уыд. Фондз æнусы дæргъы Иры дзыллæ цыдис историйы фæсвæндæгтыл, йæ тыхтæ хардз кодта хæхты цъассыты зынвæдаты ныхмæ лæгдыхæй хæсты.

Ирон æмбисонд зæгъы: фыдлæг æмæ фыддуг бирæ нæ хæссынц. Бирæ ахаста уæды фыддуг нæ адæмыл, фæлæ уымæн дæр кæрон æрцыдис.

XVIII æнусы æмбисы райдыдта ирон адæмы ног истори. Дыууæ æнусы манголтимæ тугуарæн хæстæн æмæ фондз æнусы дæргъы удварны æндзыгдзинадæн кæрон æрцыди.

Ирон адæмæн раздæрау хицæнæй цæрыны фадат нал уыди; сæ алыварс паддзахæдты экономикон æмæ политикон цард куыд тыхджын, куыд карз кодта, афтæ сæ уыдонæй алчи йæхи бакæнынмæ хъавыд. Хъуыдис равзарын. Æвзарынаен сын, æцæг, бирæ фæндагтæ нæ уыд. Дыууæ фæндаджы: кæнæ пысылмон Турк æмæ Перс, кæнæ чырыстон Уæрæсе.

Иры дзыллæ равзæрстой дыккаг фæндаг – стыр Уæрæсейы дæлбазыр балæууын, сæ дарддæры историон хъысмæт уый фидæныл сбæттын. Афтæмæй, 1774 азы Ирыстон официалон æгъдауæй баиу Уæрæсеимæ.

Уæрæсеимæ баиу Иры дзыллæйæн барвæндон хъуыддаг, сæхи равзаргæ фæндаг уыд. Уыйадыл уыцы баиуы историон процессæн стыр æмæ ахсджиаг фæстиуджытæ разынд нæ адæмы царды.

Уыцы фæстиуджытæй сæйрагдæртæ сты ахæмтæ: æндæр адæмимæ, æндæр паддзахадимæ цæдис аразгæ-аразын ирон дзыллæйæн фæзынд æмæ райрæзт йæ национ хиæмбарынад – ома, иу национ коллектив кæй сты, иу историон фыдызæхх æмæ сын иумæйаг хъысмæт кæй ис, иу æвзагыл дзурæг æмæ иу культурон традицийыл хæст кæй сты, уый бамбæрстой, уый бахъардта сæ зонд, сæ зæрдæмæ.

Дыккаг – ирон адæмæн манголты ныббырсты фæстæ сæ дардыл бастдзинадтæ иннæ адæмтимæ фехæлдысты, адæмты рæгъмæ, дунейы историмæ сæ рацæуæнтæ скъуындæг сты. Ныр Уæрæсеимæ баиуы руаджы ирон адæмæн ногæй уæрæх кæнын райдыдтой сæ бастдзинадтæ: æмбæлын та райдыдтой иннæ адæмтимæ экономикайы, политикайы, культурæйы хъуыддагты фæдыл, æмæ уый ахъазæй базмæлыд адæмы цард, адæмы сфæлдыстадон хъару.

Æртыккаг – цæмæй ирон адæм æнгомдæр балæууыдаиккой Уæрæсейы паддзахадмæ, уый тыххæй паддзахы хицæутты бахъуыд Ирыстоныл, куыд экономикон, афтæ идеологон æгъдауæй дæр аудын. Экономикон æндæвдад

арæзт цыд базар кæныны руаджы. Паддзахады сæйраг идеологон хæцæнгарз та чырыстон дин.

Ир рагæй дæр (X æнусæй) чырыстон уыдысты, фæлæ манголты æфхæрды фæстæ дины хъуыддаг дæр ныммынæг, адæм фæстæмæ муртакк динмæ, æнусты дæргъы ахуыр кæуыл уыдысты, уымæ сарæзтой се 'ргом. Хъуыдис чырыстон дин сног кæнын, уый ногæй бафтауыныл архайын. Уыцы хъуыддагæн та хъуыдис скъолатæ æмæ дины чингуытæ.

Афтæмæй, нæ адæмы 'хсæн национ хиæмбарынад рæзын кæй райдыдта, Ирыстоны æхсæны цард кæй базмæлыд, иннæ дзыллæтимæ та æмбæлын кæй райдыдтой нæ фыдæлтæ, се сфæлдыстадон хъару та йе 'ндзыджы уавæрæй кæй фервæзт, ирон æвзагыл чинг кæй фæзынд, Ирыстоны – дины скъолатæ, æппæт уыдон сты, XVIII æнусы дыккаг æмбисы Ир сæ хъысмæт Уæрæсеимæ кæй сбастой, уый фæстиуджытæ. Уыцы фæстиуджытæ та дзырдтой, литературон сфæлдыстадæн историон уавæртæ кæй фæзынд, ууыл.

Литературæйы фæзынды культурон уавæртæ. Ирыстоны чырыстон дин сног кæныны хъуыддаг арæзта Иры динхæссæг къамис. Уый арæзт æрцыд 1743 азы. Уыцы къамис XVIII æнусы дæргъы архайдта ирон сабитæн иу дины скъола саразын æмæ дины чиныг рауадзыныл. Скъола арæзт æрцыд 1753 азы Мæздæджы. Къамисæн чиныг рауадзын дæр бантыст XVIII æнусы кæрон.

1798 азы майы Мæскуыйы синоды типографийы рацыд мыхуырæй **фыццаг чиныг ирон æвзагыл**. Уый уыдис цыбыр катехизис, фарстытæ æмæ дзуаппытæй конд, йæ ном та уырыссагау хуынд афтæ: «Начальное учение человеком, хотящим учиться книг божественного писания». Чиныгæн алфавит сарæзтой Такъæты Гай æмæ сауджын Хъесаты Павел йе 'фсымæримæ, уый та Хъызлары тæрхондоны нымæрдарæй куыста.

Кæй зæгъын æй хъæуы, уыцы чиныг ирон адæмы 'хсæн рухстауæг цырагъ нæ уыд, нæ адæмы культурон рæзтæн бирæ нæ фæахъаз, фæлæ алы адæмæн дæр йе 'взагыл фыццаг чиныджы рацыд мысинаг хъуыддаг у, егъау у йæ иумæйаг культурон нысаниуæг. Фæзынд чиныг, уæд уый ууыл дзурæг у, æмæ ацы адæмы чиныг кæй хъæуы, се 'взагыл чингуытæ фыссæн æмæ уадзæн кæй

ис. Иугæр чиныг фæзынд, уæд уый æрмæст дины хъуыддагыл дзура, уый гæнæн нæй. Раджы уа, æрæджы, уæддæр иуахæмы адæм йæ чингуыты сдзурдзæн йæ царды хабæрттыл, йæ зæрдæйы фæндиæгтыл. Афтæ у чиныджы хабар, æмæ Ирыстоны дæр афтæ рауад хъыддаг, æрмæст фæстæдæр.

Ам ма зæрдыл дарын хъæуы иу хабар. Фыццаг ирон чиныг рацыд 1798 азы, фæлæ уый æххæст раст нæу. Уыцы чиныг фыст уыд уырыссаг графикамæ гæсгæ арæст алфавитыл æмæ нæм æрхæццæ, нæ къухы ис. Фыццаг чиныг дæр æй уымæн хонам. Фæлæ уый размæ дæр, XVIII æнусы райдианы, ирон алфавит гуырдзиаг графикайы бындурыл арæст кæй уыд, уый æнæмæнг у. Къухфыст скъуыддзæгтæ нæм дзы æрхæццæ историон документты руаджы.

Гуырдзиаг историк Джанашвили Михаил та афтæ зæгъы: «Ерекъле Дыккаг паддзах куы уыди, уæд ирон æвзагыл цæуын райдыдтой Хуыцаумæ кувæн чингуытæ, мыхуыр та сæ кодтой паддзахы типографийы гуырдзиаг динфыссæн дамгъæтæй, æрмæст ма сæм иу-цалдæр дамгъæйы бафтыдтой, ирон æвзаджы чи хъуыд, гуырдзиаг алфавиты чи нæ уыд, ахæмтæ».

Ацы зонæнтæ Джанашвили райста гуырдзыйы историктæй æмæ азфыссæн чингуытæй. Чи зоны сыл уыйбæрц æууæндæн нæ уайд, фæлæ ма уый йæ ныхасмæ бафтыдта: «Уыцы чингуытæй иу, æз мæхæдæг кæй федтон, уый мыхуыр æрцыд 1753 азы».

Джанашвилиийы мæнг дзурыны сæр ницæмæн хъуыдис, æууæнчы лæг у, фæлæ уыцы чингуытæй ныртæккæ къухы иу дæр нæй. Æмæ цалынмæ искуы разына, уæдмæ уал фыццаг ирон чиныгыл нымайæм Мæскуыйы уагъд катехизис.

Гуырдзы, рагæй дæр чырыстон æмæ культурон адæм, астæуккаг æнусæй фæстæмæ æнгом баст уыдысты сæ сыхаг Иры дзыллæимæ, куыд экономикон, политикон, æфсæддон æгъдауæй, афтæ культурайы хъуыддаджы дæр. XV æнусы райдианы манголты æфхæрдæн кæрон куы 'рцыд, уæдæй фæстæмæ Ирыстоны чырыстон дины сæрхъызой гуырдзыйы дингæнджытæ уыдысты: чиныг саразын æмæ рауадзыны сæр дæр сæ уымæн бахъуыд. Фæлæ ныр уырысы тыхджын паддзахад йæ арм Кавказыл куы 'ривæрдта, Гуырдзыйы

паддзахад йæхæдæг дæр Уæрæсейы дæлбазыр куы балæууыд, уæд уырыссаг сауджынтæ дæр сæ хъуыддаг бакодтой.

Æцæг ма Æгъуызаты (Гæбæраты) Иуане – фыццаг ирон рухстауæг – йæ чингуытæ фыста гуырдзиаг графикайы бындурыл арæст алфавитыл, йæ ахуыргæнинæгтæн дæр уый амыдта, фæлæ паддзахы колониалон режим Ирыстоны куы 'рфидар, уæд хицауад нал уагъта гуырдзиаг алфавитæй пайда кæнын. 1836 азы Дзæуджыхъæумæ æрцыд бардзырд: «Хохаг сабиты гуырдзиаг дамгъæтыл ахуыр кæнын бынтондæр ныууадзын хъæуы». Ууыл фæцис Гуырдзыйы официалон дины æндæвдад, хъуыддæгтæ иууылдæр бахаудтой Уæрæсейы паддзахы хицаутты къухмæ.

Фыццаг ирон чиныджы уырыссаг алфавит æмæ Æгъуызаты Иуанейы гуырдзиаг алфавит дæр уыдысты дины чингуыты графикайы бындурыл арæст. Уый та уыд зын кæсæн, фыссынæн æвидыц æмæ фæстиаты хос.

Уыцы хъуыддаг йæ зæрдыл даргæйæ, уырыссаг ахуыргонд Андрей Шегрен равзæрста æндæр фæндаг. Уый сарæзта ирон алфавит уырыссаг граждайнаг графикайы бындурыл, уымæн æмæ, дам, «ирæтты фидæны хысмæт Уæрæсейыл баст у, сæ зæрдæ дæр уыйырдаæм здæхт у».

Шегрен стыр аргъ кодта Æгъуызаты Иуанейы рухстауæг куыстæн, схуыдта йæ «зондджын ирон», фæлæ уæддæр уый фæдыл нæ ацыд, равзæрста уырыссаг дамгъæтæ ирон алфавитæн. Æрмæст дзырдта, зæгъгæ, «ирон сабитæ» цы скъолаты ахуыр кæнынц, уыдоны ахуыргæнджытæ хъуамæ иронау зоной. Уымæн æмæ сабиты нымæц нырæй фæстæмæ фылдæрæй-фылдæр кæндзæн скъолаты. Уæлдайдæр та уымæн, æмæ искуы се 'взаг йæхæдæг дæр суыдзæн, – æмæ æмбæлгæ дæр афтæ кæны, – сæрмагондæй кæй ахуыр кæндзысты, ахæм предмет».

Уый фыста Шегрен 1844 азы, йæ чиныг «Ирон грамматикæ» куы рацыд, уæд уый раздзырды. Уæдæй фæстæмæ ирон чиныг мыхуыр цыдис уыцы алфавитыл (чысыл ивддзинæдтимæ) суанг 1923 азмæ, латинаг алфавит куы райстам, уæды онг.

Уæдæ литературæ цæмæй фæзындаид, йæ æнæмæнгхъæугæ культурон уавæртæ сты: сæйраджыдæр – скъола æмæ чиныг, фыссынад; дыккаг та – элементарон ахуырдынад. Ома, цæмæй дзургæ сфæлдыстады бæсты фысгæ уацмыстæ фæзыной, уый тыххæй сæ хъуамæ исчи кæсын зона, науæд цæмæн, цы хорздынады охыл фыст хъуамæ цæуой?

XIX æнусы фыццаг æрдæджы Ирыстоны (Цæгаты дæр æмæ Хуссары дæр) иугай скъолатæ уыд, ирон сабитæ кæм ахуыр кодтой, ахæмтæ. Бирæ нæ уыдысты скъоладзаутæ дæр. Хъæздыгдæртæ сæ сабиты æрвыстой Уæрæсейы скъолатæм, уæлдайдæр та – æфсæддон ахуыргæнæндонтæм. Афтамæй Ирыстоны бæрзонддæр кодта иумæйаг ахуырдынад, рæзтис, кæсын-фыссын чи зыдта, уыдон нымæц. Уыдис дзы, æцæг ахуыр лæгтæ кæмæй рацыд æмæ йæ адæмы 'хсæн рухстауыныл чи ныллæууыд, ахæмтæ дæр. Зæгъæм, Колыты Аксо æмæ Цорæты Уасил.

Ацы хабæртæ та ууыл дзураг сты, æмæ XIX æнусы фыццаг æрдæджы дæргъы литературæ фæзынынаг Ирыстоны сындæггай кæй сырæзт культурон бындур, объективон уавæр.

Литературæйы фæзынды аивадон бындур. Цæмæй фысгæ литературæ фæзындаид, уымæн ма историон æмæ культурон уавæртæй дарддæр хъуыдис аивадон бындур. Цæмæй æвæджиау рæсугъд галуан саразай, уый тыххæй искуы цæрæн хæдзар æмæ хæцæн мæсыг уæддæр хъуамæ самайай. Хæдзар аразын царæй куыд ничи райдайы, фыццаг ын бындур, бинагхæд куыд æрæвæрдæуы, афтæ аивады истори дæр хуымæтæгдæр хъуыддæгтæй вазыгджындæртæм цæуы.

XVIII æнусы кæрон æмæ XIX æнусы фыццаг æмбисы дæргъы ирон адæм сæхи тыххæй, се 'взаг, сæ удыхъæд, сæ цардыуаг æмæ се сфæлдыстады тыххæй сæхæдæг ницыма фыстой. Иунæг Æгъуызаты Иуане уыд, æмæ уый дæр йæ тых диныф чингуытыл бахардз кодта, йæ адæмы царды тыххæй хæрзчысыл ныффыста.

Иры тыххæй уæд бирæ фыстой Уæрæсейы ахуыргæндтæ æмæ фæсарæйнаг бæлццæттæ. Уыдон фыстытæм критикон цæстæй куы 'ркæсай,

уæд зын рахатæн нæу, цавæр уыд уыцы рæстæджы нæ адæмы 'хсæны цард, ирон æвзаджы уавæр, стæй уæд нæ дзургæ сфæлдыстад дæр.

Фыццаджыдæр, уыцы фыстытæй хатæм дыууæ хабары: нæ адæм иуæй цардысты мыггагон-патриархалон цардыуаджы бындурыл, иннæмæй та, тох кодтой феодалон-хъазарадон тыхтонайы ныхмæ. Цæгат Иры феодалон барад æвæрдтой бадилатæ, стæй Хъобангомы æмæ Куырттаты уæздан мыггæгтæ. Феодалон æфхæрд иууыл тынгдæр хауд кæвдæсардтæм, стæй фæрссаг лæгтæ. Хуссар Иры фæллойгæнджытæм феодалон бархъомыс хастой гуырдызыйы æлдæрттæ, уæлдайдæр та – мацабелтæ æмæ ерыстаутæ. Ам ирæн сæхицæй æлдæрттæ нæ уыд.

Афтæмæй, зæгъæн ис, æмæ уæды заманы дæр ирон адæмы 'хсæны цард вазыгджын кæй уыд, æхсæны конфликттæ (ныхмæдзыдтæ) уæрæх, арф æмæ алыхуызон кæй уыдысты. Уымæ ма бафтау, патриархалон ахастыты системæйы цы стыр конфликттæ ис, фылдæр хатт трагедион, уыдон, æмæ нæ разы слæудзæнис, нæ адæмы уæды царды вазыгджын проблематикæ – къабазджын фарстытæ раиртасын, райхалын æмæ аскъуыддзаг кæнын кæй хъуыд дзырдаивады фæрæзтæй, уыцы хабар.

Уый ууыл дзурæг у, æмæ дзырдаивады бæрзонддæр формæ – литературæйы сæр тынг кæй хъуыдис нæ адæмы, йæ фæзынд ныр æрмæст курдиатджын фысджыты райгуырдыл баст кæй уыд.

Ирон æвзаг цы уавæры уыд уæды рæстæджы, цас арæхстис адæймаджы хъуыдытæ æмæ æнкъарæнтæ равдисынмæ, уымæн хуыздæр æвдисæнтæ сты фыццаг ирон чиныг æмæ йæ уæлвæд Æгъуызаты Иуанейы тæлмацтæ. Сæ дзырдуат æрмæст хæрз чысыл цæмæйдæрты хицæн кæны не 'взаджы ныры сæйраг дзырдуаты скондæй. Сæ граамматикон формæтæ дæр уыйас ницæмæй хицæн кæнынц. Хаттæй-хатт сæ текст зын æмбарæн кæй у, сæ грамматикон арæзт цыдæр æцагæлон, уый та сæ тæлмацы принципы аххос у. Дины чингуытæ тæлмац дзырдæй-дзырдмæ кодтой уæд, ома «хуыщæутты ныхæстæ» сты æмæ сын «ивæн» нæй. Уыцы принцпы фæдыл та ирон дзырдтæ æвæрдтой

хъуыдыйады æндæр æвзаджы фæткойтæм гæсгæ, æмæ уыйадыл хæлд цыдысты ирон æвзаджы грамматикайы æгъдæуттæ.

Мæнæ цы зæгъы иу бæлццон, Рейнегс, зæгъгæ, ирон æвзаджы тыххæй XVIII æнусы кæрон, фыццаг ирон чиныджы рацыды хæдразмæ: «Ирæн се 'взаг Кавказы иннæ адæмты æвзæгты хуызæн æппындæр ницæмæй у. иухуызондзинад ис æрмæст иуæй-иу ирон æмæ гуырдзиаг, стæй персаг дзырдты 'хсæн. Фæлæ зæгынаг уый дæн, æмæ ирон æвзаг зæлаив æмæ хъæздыг кæй у, фæлæ йын, Кавказы иннæ æвзæгтау, тæтæйраг æмæ гуырдзиаг æвзаг куы нымайæм, уæд, нæй алфавит æмæ уый аххосæй та – фыссынад».

Бæлццæттæ æмæ ахуыргæндтæ ирон адæмы тыххæй бирæ ныхæстæ загътой. Чи æппæлгæ кодта, чи фаугæ.

Клапрот дæр ирон æвзагæй хæрзтæ фæдзырдта. Цымыдисаг сты йæ ныхæстæ ирон адæмы зарджыты тыххæй.

Ирон адæм зарæг бирæ уарзтой æмæ зарджытæ та сгуыхт лæгтыл кæй кодтой, уый уæды ахуыргæндтæ æмæ бæлццæттæ, Ирыстонмæ дзы чи æрбафтыд, уыдон се 'ппæт дæр æмдзыхæй дзурынц. Клапрот ма афтæ дæр загъта: «Сæ сæйраг хъайтаргæ ирæттæн, зарджытæ кæуыл кæнынц æмæ сæ царды кæй фæзмынц, уыдон сты: Ахмæт, Аслæнбег, Хъайтыхъо, Мистъала, Амырхан, Батрадз, Бечыр, Бæтæ, Барысби, Бекби, Хæмыц, Дударыхъо, Дæулæт, Дзансыхъ, Гæуыс, Кудзи, Гæци, Илас, Хъæци, Хъарадзау, Мамбед, Мысост, Максим, Мырзабег, Мерыхъо, Насран, Созырыхъо, Сослан, Пезби, Тево æмæ Чанце».

Клапрот хæрз цыбыр рæстæг уыдис Ирыстоны, уымæй дæр æрмæст цалдæр хъæуы. Æмæ афтæмæй утæппæт зарджытæ кæм фехъуыста, уым, æвæццæгæн, æндæр бæлццон Штедеры загъдау: «Адæм царди йæ хъæбатыртыл зарджытæй». Ныртæккæ адæмон-хъайтарон зарджытæ кæй хонæм, нæ поэзийы историйы стыр нысан кæмæн уыди, уыдон, ацы номхыгъдæй куыд уынæм, афтæмæй тынг кадджын æмæ арæх уыдысты нæ адæмы 'хсæн XIX æнусы райдианы дæр.

Гакстгаузен 1834 азы сæрды уыдис Хуссар Иры, æмæ йын иу хæдзары куывд скодтой. Уый фыссы: «Цалынмæ иу фæнуазы, уæдмæ иннæтæ кæнынц рагон фынджы зарæг æмæ сæ къухæмдзæгъд не 'нцайы:

Баназ! Мæ къухдæр фæрысти,

Дæ нуазæн фæмызти.

Баназ! Баназ! Баназ!

Æмæ афтæ дарддæр, зарæгæн фæуæн нæй, цалынмæ, чи нуазы, уый йæ сыкъа равдæлон кæна, уæдмæ".

Ацы дыстих (дыууæ æмхуызон рифмæгонд рæнхъытæ) у, ирон зарæджы текстæй фыццаг хатт фыст чи 'рцыдис, уый. Хъыгаг у, афтæ цыбыр кæй у, фæлæ уæддæр уæды зарæджы миниуджытæ дзæбæх æвдисы. Фыццаг уый, æмæ хъайтарон зарджытæй хъауджыдæр XIX æнусы райдианы цардыуагон зарджытæ уыдысты рифмæгонд дыстихтæ. Дыккаг уый, æмæ нæ зарджыты тексттæ сты тынг иугъæдон. Гакстгаузен цы зарæг ныффыста, уый абоны онг дæр кæнынц ирон фынгыл.

Пфафф, æцæг, уый фæстæдæр кодта ирон зарджыты кой, лæмбынæгдæр æмæ зæрдиагдæрæй фæдзырдта, ирон адæм XIX æнусы астæу цы зарджытæ кодтой æмæ зарæгæн цы стыр аргъ уыд, уый тыххæй.

Уый фыста: «Нарты кадджытæм... ирон лæг абоны онг дæр хъусы, мах Евангелимæ куыд зæрдиагæй хъусæм, афтæ». «Иу стæм зæронд лæг кæнæ курдиатджын лæппу разындзæн ахæм, Нарты кадджытæй, ирон адæмы сфæлдисгæ дæрдтыл эпосæй, иу-дыууæ-æртæ, науæд та дæс кадæджы бæрц сæрæй-бынмæ чи нæ зоны».

Пфафф ма Клапротæй уæлдай ракодта цалдæр ног хъайтарон зарæджы кой – Сосейы зарæг (Къостайы уарзон зарæг!) æмæ Тлаттаты Чермены зарæджы кой. Æцæг у, Пфафф не 'мбæрста, Черменыл кады зарæг цæмæн скодтой, уый.

Ирон адæмы цард гæзæмæ чи зыдта, уыдон дæр æвдисæн сты иу хъуыддагæн: XVIII æнусы кæрон æмæ XIX æнусы райдианы ирон æвзагыл фысгæ литературæйы фæзынынæн уыдис аивадон бындур дæр. æвзаг уыд

хъæздыг æмæ размæдзыд, адæмы дзургæ сфæлдыстад та ноджы хъæздыгдæр. Адæмæн тынг уарзон уыдысты Нарты æвæджиау кадджытæ, хъайтарон зарджытæ, стæй ма ноджы "хъæлдзæг зарджытæ" æмæ поэтикон "памфлеттæ" – худинаджы зарджытæ.

Афтæмæй, XIX æнусы литературæ фæзынынæн, ома, фысгæ литературæ (индивидуалон-профессионалон литературæ) цæмæй фæзындаид, уымæн уыд объективон фадæттæ (историон, культурон æмæ аивадон уавæртæ), хъуыдис ма субъективон фадат, ома курдиатджын, зондджын, ахуырдынадæй цæттæ æмæ удыхъæдæй ныфсхаст адæймæгтæ, фидæны фысджытæ.

Бирæ фенхъæлмæ кастысты Иры дзыллæ, æмæ æппынфæстагмæ фæзынд ахæм лæг дæр. 1865 азы Мамсыраты Темырболат ныффыста ирон æвзагыл фыццаг оригиналон æмæ бæрзондаивадон уацмыстæ – æмдзæвгæтæ. Уыцы аз фæцис ирон аив литературæйы сæвзæрыны рæстæг, æмæ райдыдта йæ къахыл слæууыны æмæ адæмы размæ æнæкъæмдзæстыгæй рацæуыны заман. Темырболаты поэзи, иуæй, уыдис нæ аив литературæйы равзæрæн рæстæджы кæрон, иннæмæй та, национ литературæйы райдайæны заман.

Ирон литературæ ахсы дыууæ периоды: иу – йæ равзæрды дуг (1865 азмæ), иннæ – йæ рæзты заман (1902 азмæ).

Ирон литературæ сси национ удварны фæзынд, ирон адæмы социалон æмæ национ хиæмбарынады рæзтæн стыр ахъызгæнæг тых. Адæмы зæрдæмæ – æввахс, адæмы цардыл фидар баст, адæмы абон æмæ фидæныл æдзух чи катæй кæны, ахæм литературæ. Адæм бамбæрстой æмæ бауарзтой сæ фысджыты аивадон ныхас. Бамбæрстой, сæ литературæ уыдонæн сæхи зондыфæстиуæг кæй у æмæ сын нырæй фæстæмæ æнæ аив литературæ цæрæн кæй нал ис; уыцы литературæ бæрзонд национ хъуыддаг кæй у. Дыккаг периоды кæрон литературæмæ æрбацыд дзæвгар ног фысджытæ, публицисттæ, æнувыд кудджытæ. Ныр литературæйы рæзты хъуыддаг иугай лæгты хъысмæтыл баст нал уыд, æмæ йыл архайдтой æнæхъæн фæлтæртæ. Къостайы генион поэзийы фæстæ литературæ æмткæй аздæхт демократон,

адæмон æмæ революцион аивады нысантам, куыд йæ мидисæй, афтæ йæ формæйæ дæр.

XX æнусы райдианмæ нæ национ литературон традици æппæтæй ифтонг кæй нæ уыдис. Ома нæ дзырдаивады уацмыстæ иууылдæр уыдысты стихфыст уацмыстæ. Нæма уыдис прозаикон уацмыстæ ирон æвзагыл. Нæма уыдис драмон уацмыстæ дæр. Нæ иунæг драмон уацмыс – Гурджибети Блашкайы комеди «Æдули» дæр стихтæй фыст у, стæй дзы драмон жанры спецификайæ дæр хæрзчысыл цыдæртæ ис. Æгæрыстæмæй йæ архайджытæ кæрæдзийыл æмбæлгæ дæр нæ кæнынц, уацмыс у диаглогтæй конд сатирикон поэмæйы хуызæн. Иу дзырдæй, нырма ирон æвзагыл драмон аивад саразыны хъуыддаг æнхъæлмæ каст курдиатджын драматурджы райгуырдмæ.

Нæ уыдис нырма литературон критикæ дæр. Нæ уыдис периодикон мыхуыр, газеттæ æмæ журналтæ ирон æвзагыл. Нæ уыд нывæфтыд публицистикæ дæр. Ахæм уавæры та ницы хуызы ис зæгъæн, зæгъгæ, национ литературон традици æххæст амæд фæци. Уымæн æмæ айдагъ поэтикон жанры уацмыстæй амæд традици бирæ цæмæйдæрты у хъуаг æмæ цыбыркъух. Цæмæй ирон национ литературæ æппæт формæты дæр райтынг уыдаид, цæмæй дзырдаивады æппæт формæтæ дæр сдзырдтаиккой ирон æвзагыл, уымæн хъуыдис ног рæстæг, ног уавæртæ, ног курдиатджын фысджытæ æмæ удуæлдай сфæлдыстадон куыст.

Уыцы рæстæг æмæ уыцы уавæртæ ирон дзыллæйæн æрхаста фыццаг уырыссаг революци (1905-1907 азты). Уыцы куыст бакодтой ирон интеллигенцийы хуыздæр минавæрттæ XX æнусы райдианы – 1905-æй 1917 азмæ. Бæрцæй дæс азы дæргъы ирон аивадон интеллигенцийы къухы бафтыд ирон периодикон мыхуыр, ирон публицистикæ, журналистикæ, аив прозæ æмæ драматурги сфæлдисын, стæй райдианы фæлварæнты хуызы нæ, фæлæ æцæг аивады раззагдæр формæты.

Къостайы арфæгонд сгуыхтдзинады фæстæ нæ литературæмæ æрбацыди ног фысджыты фæлтæр. Уыцы фæлтæрæй иутæ систы ирон литературæ аразджытæ, ома нæ национ аивады классиктæ – Брытъиаты Елбыздыхъо,

Гæдиаты Цомахъ, Коцойты Арсен, – иннæтæ та литературон процессы курдиатджын архайджытæ. Ёцæг ма ам зæгъын хъæуы иу æндæр хабары тыххæй дæр. Литературон историйы факттæ бæлвырддæр куы нымайæм, уæд растдæр уыдзæн афтæ зæгъын: Къостайы фæдыл нæ литературæйы зиумæ æрбацыд иу нæ, фæлæ æртæ фæлтæры, уыцы зиуонты сæ кармæ гæсгæ куы дих кæнæм, уæд.

Фыццаг фæлтæрмæ хауынц: Тугъанты Батырбег (1866-1921), Хъайтмазты Асламырзæ (1866-1925), Гурджибети Блашка (1868-1905), Байаты Гаппо (1869-1939), Къубалты Алыксандр (1871-1937), Коцойты Арсен (1871-1944), Цæголты Георги (1871-1939). Дыккаг фæлтæры минавæрттæ сты: Ёбаты Шамил (1878-1939), Брытъиаты Елбыздыхъо (1881-1923), Гæдиаты Цомахъ (1882-1931), Тлатты Хох (1880-1932), Цæлыккаты Ахмæт (1882-1928), Хетæгкаты Дауыт (1882-1964), Коцойты Ленæ (1885-1923), Гаглойты Рутен (1885-1937), Малиты Георги (1886-1937). Ёртыккаг фæлтæрмæ хауынц Кочысаты Розæ (1888-1920), Багъæраты Созыр (1888-1928), Ёрнигон Илас (1888-1944), Хъуысаты Димитри (1889-1964), Барахъты Гино (1890-1937), Токаты Алихан (1893-1920), Нигер (1896-1947).

Нæ литературæйы архайджыты ацы æртæ фæлтæры минавæрттæм ис иу нымаинаг миниуæг: иутæ дзы сæ цард кæрæй-кæронмæ снывонд кодтой литеатурон сфæлдыстадæн, иннæтæ та сæ курдиат литературон куыстæн хъардтой искуыдæй искуыдмæ, раст цыма æхсæны зиумæ рацыдысты, зиуы бон зæрдиагæй фæкуыстой, стæй сæ фæрныг хæдзæрттæм фæцыдысты, уыйау... Гъе, æмæ сæ уымæ гæсгæ нæ бон у хонын **литературæйы зиуонтæ**.

Литературæ фæлдисæн куыст йæ царды сæйраг нысан кæмæн уыд, уыдонæй иутæ систы зынгæ фысджытæ, иннæтæ та – хæрзыстæмтæ! – нæ дзырдаивады классиктæ. Ахæмтæ сты Коцойты Арсен, Брытъиаты Елбыздыхъо, Гæдиаты Цомахъ, Нигер. Иттæг курдиатджын фысджытæ уыдысты Гурджибети Блашка, Къубалты Алыксандр, Малиты Георги, Багъæраты Созыр, Илас Ёрнигон, Барахъты Гино, Токаты Алихан.

Æнæ фысджытæй революцийы агъоммæ уырыссагау чи фыста, ахæмтæ бирæ ис. Ис дзы, æрмæст иронау чи фыста аивадон уацмыстæ, ахæмтæ дæр, фæлæ се 'ппæтæн дæр сæ публицистикæ уыд уырыссагауфыст. Уый та уымæн афтæ уыд, æмæ, иуæй, нырма ирон периодикон мыхуыр нæ фæзынд æмæ фысджытæн сæ хъуыды адæмы рæгъмæ рахæссынæн уыд иунæг фадат, уырыссаг мыхуыры рацæуын. Дыккаг та уый, æмæ бирæнацион паддзахады адæмты бахъæуы иу æхсæны æвзагыл дзурын кæрæдзиимæ. Гъе, уыйадыл нæ фысджыты публицистикæ раджы дæр æмæ ныр дæр мыхуыры цæуы дыууæ 'взагыл: иронау æмæ уырыссагау.

Литературæ æмæ цард æдзухдæр ваййынц æмбаст. Литературæ æмæ истори æххæст æмæ æмбарын кæнынц кæрæдзи.

Литературæ:

1. Джусойты Н.Г. История осетинской литературы. Тбилиси, 1980.
2. Джыккайты Шамил. Ирон литературæйы истори (1917-1956 азтæ). Дзæуджыхъæу: Ир, 2003 – 464 ф.

Фарæстæм темæ. Ирон традицион культурæ – ирон адæмы цардыуаджы бындур.

Пълан:

1. Ирон традицион культурæйы гуырæнтæ адæмон сфæлдыстады.
2. Ирон бæрæгбæтты ахадындынад адæмы царды.

Ирон традицион культурæйы гуырæнтæ адæмон сфæлдыстады

Ирæттæ цæрынц Кавказæн йæ астæуккаг хайы, гъе уымæ гæсгæ сын ахæссæн ис цæгаткавказæгтæм дæр æмæ фæскавказæгтæм дæр. Кавказы адæмты æхсæн уыдон ахсынц бæрæг бынат, уымæн æмæ сты скифтæ æмæ сарматты байзæддæгтæ æмæ сæ историйы зонынц аланты номæй. Се 'взагмæ гæсгæ хауынц индоевропæйаг æвзæгты стыр къорды скæсæн ирайнаг дæлкъордмæ. Дыууæ мин азæй фылдæр цæуы, ирæттæ кавказаг адæмты

бæттæг культурон змæлды куы архайынц, ууыл. XIV æнусы кæрон Тимур куы æрбабырста, уæд алантæ-ирæттæ æрбынæттон сты хæхбæсты кæмтты. Уыцы æрдзон æмæ æхсæнадон-культурон уавæрты дæр этникон змæлд нæ бамынаг æмæ дарддæр дæр тыхдæындæр кодта сæ цардхъомыс.

Ахуыргæндтæ аланты-ирæтты цардмæ сæ хъус рагæй фæстæмæ дарынц. Уыйадыл фæзынди, уыдоны истори æмæ культурæйыл кæм дзырдæуы, дзæвгар ахæм иртасæн куыстытæ. Джиппы уагъд æрцыдысты, нæ рагфыдæлты хæзнабынтæ ахуыр кæныны æмæ базоныны куысты бæрæг къæпхæн æвдисæг чи у, ахæм бындурон наукон фæллайттæ.

Æнусты дæргъы Иры дзыллæйæн æнæфæцудгæ уыдысты закъонтæ – Ирон Æгъдау, Æфсарм æмæ Фыдæлты Фарн. Æрмæстдæр уыдонмæ гæсгæ арæзтой сæ цард. Уыцы æгъдæуттæ уыдысты рæстдзинад æмæ æргомдзинады бындурыл, цардæн йæхи арæзт. Хъуыдыгонд дзы уыдысты алы адæймаджы сæрибардзинад, йæ хæстæ æмæ йæ бартæ дæр.

Алы ирон æхсæнады дæр (кæмтты, хъæуты) уыдис æхсæнадон царды ахсджиаг уынаффæтæ кæм хастой, ахæм æмбырд – Ныхас. Уыдис сæм ноджыдæр адæмон Тæрхон дæр. Æмæ кæд Ныхасмæ ас нæлгоймæгтæ иуылдæр цыдысты, уæд Тæрхон кæныны бар та уыдис тæккæ дзырдарæхст, фендджын æмæ хиуылхæцæг лæгтæн. Цæвиттон, фидарæй зæгъæн ис – раджыйы заманты Иры кæмтты æмæ хъæуты цард адæмон демократийы бындурæвæрæн миниудæйтæй цух кæй нæ уыдис.

Ирон царды алы уавæрæн дæр ис йæхи æгъдау. Иу ран гæнæн цæмæн ис, уый æндæр ран арæх нымад цæуы худинагыл. Алы æгъдауæн дæр ис йæхи бынат æмæ йæхи рæстæг. Хистæрты æмæ сылгоймæгты раз нæ уыдис хъæрæй дзурæн, загъд кæнын, æвзæр дзыхæй дзурын. Фынджы уæлхъус бадгæйæ дæр афтæ. Уымæй уæлдай ма хиуылхæцгæйæ адæм сæхи дарттой кувæндæттæм хæстæг, уæлмæрдты. Цæвиттон, ирон адæмы æгъдаумæ гæсгæ, царды уыдис бирæ хъуыддæгтæ, кæцытæ кæнын не'мбæлдис, кæцыты нымадтой худинаг æмæ æгадыл. Æмæ кæд алы адæймагæн дæр йæ бар йæхи уыдис, уæддæр æй йе'гъдау æмæ йæ æхсæнадон хæс хызтой æвзар ми кæнынай. Стæм хатт-иу

искуы ахæм куы разындис, æгъдау кæмæ нæй, йæхи, йæ мыггадæй, йæ хъæубæстæйы худинаг чи кæны, уæд-иу ыл адæм сæхи атигъ кодтой, æнæуынон-иу сси, сæрмæ-иу æй ничиуал хаста. Раздæры заманты уый мæлæтæй æвзæрдæр тæрхон уыдис. Хатгай ахæмыл хъæубæстæ кодтой Хъоды (рус. – отвержение; engl. – an outcast). Хъодыгондимæ ничи кодта нæдæр дзургæ, нæдæр ын кодта æххуыс. Уынджы цы дуртæ ис, уыдонæй уæлдай-иу æй хъуыды дæр ничиуал кодта. Гъе стæй иннæтæй Хъодыйы æгъдау чи фехæлдтаид, уый йæхæдæгдæр хъуамæ æрцыдаид хъодыгонд. Ахæм карз æмæ æгъатыр æгъдау равзæрдис нæ рагфыдæлтæм æвæццагæн уымæн, æмæ сæм адæмы фарн, адæмы цæстæнгас царды кастис тæккæ сæйрагдæр. Сæ кад æмæ намыс хъахъхъæдтой цæсты гагуыйау. Фылдæр-иу хъодыйы бæсты æнцонæй равзæрстаиккой мæлæт.

Нæ истори ис нæ мифологийы. Фенæм дзы нæ рагфыдæлты цард, зондахаст æмæ дунæмбарынад. Бирæ æгъдæутты æмæ хъуыддæгты мидис дзы мах, абоны ирæттæ, кæд фаг нал æмбарæм, уæддæр сæ тугæй, зæрдæйæ æнкъарæм æмæ сæ нæ рох кæнæм, нымдгæнгæйæ сæ æххæст кæнæм.

Темырханты Сослан йæ уац «Ирон дин»-ы фыста: «Ир зæрдиагæй ‘рмæст сæ ирон диныл хæцынц, сæ рагон фыдæтæ сын кæй бафæдзæхстой, æмæ рухсмæ разæнгард чи кæны, ныфс сын чи дæтты царды тохы... Сæ динамонæг сты сæ уыцы таурæгътæ, зарджытæ, аргъæуттæ, æмбисæндтæ, уацмыстæ, цардæн йæ сау æмæ йæ урс чи æмбарын гæнгæйæ, хорз æмæ уæздан цы у, уымæ сæ разæнгард чи кæны, æмæ сæ зæрдæ кæмæй барухс ваййы, ныфс сæ кæмæй бацауы, куы фæкæлынц, уæд дæр сæ сæ къахыл чи слæууын кæны...».

Нæ историктæ ирон адæмы истори куы фыстой, уæд сын нæ историйы рагондæр дуджы царды миниуджытæ сбæрæг кæныны хъуыддæджы тынг баххуыс кодта нæ фольклор, тынгдæр-та Нарты кадджытæ. Куыд рабæрæг ис, афтæмæй Нарты кадджыты рагондæртæ равзæрдысты нæ эрæйы агъоммæ VII-VI æнусты, æмæ дзы мифологи æмæ аргъауы æрымысындзинад цыфæнды тыхджын кæд у, уæддæр сæ рагондæрты бæлвырд зынынц нæ рагон фыдæлты

царды миниуджытæ, адæм ма мыггæгтæй куы цардысты, суанг уыцы заманты, Сатанайы фæлгонцы та нын эпос æвдисы суанг матриархаты дуджы миниуджытæ дæр.

Ирон адæммæ ис тынг хъæздэг, идейон-аивадон æгъдауæй диссаджы хæрзхъæд æмæ алыхуызон жанртæй арæст адæмон сфæлдыстад: Нарты кадджытæ, Даредзанты таурæгътæ, историон æмæ бынæттон таурæгътæ, аргъæуттæ, алыхуызон зарджытæ, хъарджытæ, æмбисæндтæ, уыци-уыцитæ, хъæлдзæг ныхæстæ æмæ æнд. Уыдон ирон адæмы национ культурæйæн сты йæ ахъаззагдæр хай, ахсынц дзы æппæты зынгæдæр бынат.

Ирон дзыхæйдзургæ адæмон сфæлдыстад, фольклор, равзæрд тынг раджы æмæ рæзыд бирæ æнусты дæргъы, уымæ гæсгæ дзы æвдыст æрцыд адæмы царды дард фæндаг, сæ хъысмæт æмæ сæ тох æрдзы тыхтæ æмæ се знагтимæ, сæ историон фæлтæрддзинад, сæ зондахаст, сæ зæрдæйы уаг, се 'гъдæуттæ, сæ бæллицтæ, сæ тырнындзинад. Æмæ канд æвдисгæ нæ кодта нæ фольклор, кæй банымадтам, адæмы уыцы миниуджытæ, фæлæ ма сæ фидардæр æмæ тыхджындæр кодта сæ цардæй æфхæрд адæмы зæрдæты. Уымæ гæсгæ стыр уыд фольклорæн йæ æхсæнадон-хъомыладон ахадындынад: адæмы сæ зонд арæста се 'фхæрджыты ныхмæ сæ сæрибардзинадыл тохмæ, сæ зæрдыл сын æфтыдта сæ дудæй зын цардæй фервæзыны хъуыды, хуыздæр фидæнмæ тырнын æмæ йыл тох кæныны хъуыды.

Нарты кадджытæ адæмы 'хсæн æмбырд æмæ мыхуыр кæнын райдыдтой сæдæ азæй раздæр. Нарты кадджытæ адæмы ныхæстæй фыссыны куыст æппæты фыццаг райдыдтой Цорæты Уасил, Даниил Чонкадзе æмæ Санаты дыууæ æфсымæры – Дзантемыр æмæ Гацыр.

Нартæ царды сæрыл хъæбатыр тох куыд кæнынц æмæ йыл кадимæ мæлын дæр куыд зонынц, афтæ уарзынц æмæ арæхсынц се 'вдæлон рæстæг хъæлдзæг хъæзтыты æмæ стыр куывдты æрвитын дæр. «Иннабонæй-иннабонмæ» минас кæнынц, зарынц кафынц. Кафынæй ничи амбылдтаид Сосланы: зарын æмæ фæндырæй цæгъдын зыдтой нартæ се 'ппæт дæр, фæлæ дзы Ацæмæзæн æмбал нæ уыди. Йæ диссаджы зард æмæ йæ сызгъæрин

уадынзæй цагъд хъардтой канд сырдатæ æмæ мæргътæ, зæдтæ æмæ даудæйтæм нæ, – æрдз ногæй гуырæгау кодта. Къоста дæр хæлæгау уымæн загъта: «Рагон нæртон лæгау зарын куы зонин...»

Афтæ нартыл æмхуызон фидыдтой кард æмæ фæндыр. Кард уыдис æхсар æмæ сæрибар нысан, фæндыр – курдиат æмæ аивдзинады нысан.

Ирон адæмон дзургæ сфæлдыстады сæрмагонд бынат ахсынц историон таурæгътæ. Уыдон сты æцæг чи цард, хæм адæймагтыл æмæ нæ историйы æцæг чи уыд, ахæм цаутыл конд радзырдтæ, легендатæ. Фæлæ уыцы радзырдты æцæгдзинад æмæ æрæмысндзинад афтæ схæццæ сты, æмæ дзы æцæгæй цы ис, уый зын рахицæн гæнæн у æрæмысгæ хабарæй. Уыцы таурæгътæ сты рагон, æмæ рæстæджы мидæг рохгæнгæ цыдысты цауты бæлвырддзинадтæ.

Историон зарджытæ хорз æххуыс сты нæ адæмы истори, сæ цард, сæ хысмæт сын хуыздæр базонынæн. Нæ адæмон сфæлдыстад нын нæ разы бирæ фарстытæ æвæры, дзуапп радтын зын кæмæн у, ахæмтæ. Уыдонæн сæ сæйрагдæр у, нæ фыдæлтæн уæларвимæ цы бастдзинадтæ уыд, уый. Ныр дæр ма ирон адæймагæн йæ цины æмæ йæ зыны дæр йæ скаст у арвмæ. Цыдæриддæр хъуыддаг аразы, уый æххæст кæны, арвæй йæм чи кæсы, уымæн æхцон æмæ æмбæрстгонд куыд уа, афтæ. Ууыл хъуыды кæнгæйæ рæстаг æмæ бæстаг лæг йæ сæрмæ нæ хæссы æнæуаг ми, фыдракæнд. Ууыл хъуыды кæнгæйæ аразæм нæ цины æмæ зианы фынгты равæрд. Ууыл хъуыды кæнгæйæ фæхицæн кæнæм, Стыр Хуыцаумæ кувгæйæ, æртæ кæрдзыны дæр, хæрнæджы нæм фынджы кæронæй кæстæр нæ бады, уырдыгстæг та лæууы рахизæрдыгæй нæ, фæлæ галиуæрдыгæй.

Афтæ цæмæн кæнæм, зæгъгæ, ахæм фарстытæ бирæ ис не 'гъдæутты æмæ нæ адæмон сфæлдыстады. Бæлвырд дзуаппытæ сын нæй. Зæгъæм, мардæн хæларгæнинаг хойраг кæрддзæф цæмæн кæнæм? Ингæн мардæн, æнæмæнг, йæ ныгæнæн бон цæмæн къахæм? Чындзыл хыз цæмæн кæнæм? Æнхъæлцау сылгоймадæй хистæртæ тар æхсæв æддæмæ цæуылнæ фæуадзынц? Кард

хойраджы тьыстæй дарын цæуылнæ фæтчы? Цæуылнæ фæтчы цæхх калын, авдæн афтидæй узын, æхсæвыгон дон калын? Æмæ афтæ дарддæр.

Нæ адæмон сфæлдыстад биноныг куы сахуыр кæнæм, уæд хуыздæр базондзыстæм нæхи æмæ нæ истори дæр.

Ирон бæрæгбæтты ахадындзинад адæмы царды

Адæмон сфæлдыстады уацмысты сæйрагдæр хуызтæ сты кадджытæ, таурæгътæ, аргъæуттæ, æмбисонды хабæрттæ, зарджытæ, хъарджытæ, æмбисæндтæ æмæ уыци-уыцитæ. Алкæм дæр дзы хицæн хуызы æвдыст цæуынц царды æцæг хабæрттæ, цаутæ, адæмы ахастытæ, сæ бæллицтæ, æнтыстытæ, сæ зынтæ, сæ рыст, сæ мæт. Адæмон сфæлдыстады иу хай сты æгъдауттæ æмæ бæрæгбæттæ дæр.

Бæргбон уыди хъæуы царды астæумагъз, мыггагмæ мысынаг цаутæй-иу сфидауджын. Бæрæгбон-иу фæхайджын алæмæттаг æмæ зæххон æууæлтæй, фæткæн баззайгæ æмæ æвæрцон архайдæй, æнæмæнг æххæст кæнинаг æмæ сæрибар æууæлтæй, архайдтой дзы-иу хъæздэг дæр æмæ мæгуыр дæр, гæвзыкк уды хицау æмæ адæмы уарзон дæр, хайджын уыди зонд æмæ нæрæмондзинадæй. Бæрæгбоны-иу фесæфти æрвылбоны æнтыснæг, кæрæдзимæ фыдæхы цæстæй кæсджытæ-иу бафидыдтой. Цыдæр кæлæнгæнæг сусæгдзинад æмзонд кодта бæрæгбонмæ хуынд адæмы, цардимæ цы тæгтæй баст цæуынц, уыдон-иу уæд банкъардтой.

Бæрæгбон-иу райхæлдта зæрдæты æлхынцъытæ, дунæ-иу ирд ахорæнтæй сфæлыста. Царды уæззау æфсондз кæуыл æрæнцайы, уыдоны цин куыд æнæкъæм æмæ æгæрон вæййы, уый раджы бафиппайдтой. Гуырысхойаг нæу, адæмы историйы бæрæгбонæн стыр ахадындзинад кæй уыди, уый. Хъазыны руаджы йæ миддунæ раргом кæнынмæ æмæ йæ аивадон курдиат равдисынмæ чи фæтырны, ахæм адæймагæн бæрæгбон кæнын йæ тудæй вæййы. Кавказæгты цард зонæг В.Б.Пфаф ирæтты тыххæй афтæ фыста: «Бæрæгбæттæн сæм стыр ахадындзинад уыди. Цы змæлд дзы цыди, уыдон уыдысты олимпæг хъæзтытау. Сæ арæхстдзинад-иу æвдыстой бæхыл

бадынаёй, армацаг хæстæй, топпæй милмæ æхсынаёй, хуыздæр чи акафа, кæнæ азара æмæ а.д.».».

Ирон адæммæ ацы æмбарынад нысангонд цæуы дзырд *бæрæгбонæй* æмæ нысан кæны канд цины бон нæ, фæлæ иннæтæй иппæрд бæрæг бон. Фыццаджыдæр нæ ам дзурын хъæуы къæлиндары нысангонд бæлвырд бонтимæ баст бæрæгбæтты тыххæй. Æвæццагæн, дзырд «бæрæгбон» райгуырди æнтъыснаг къаты бонты æхсæн кæцыдæрты фæхицæн кæныны æмæ сæ адæмæн зæрдыл дарæн бонтæ скæныны бæллицæй. Æмæ уæдæ фыдæлтыккон æхсæнады уæнгтæ сæ рæстæг дих кодтой æнæвдæлон æмæ æвдæлон бонтыл, бæрæгбæттæ æмæ къаты бонтыл. Ам рæстæджы хъомысæн аргъгонд нæ цæуы, фæлæ барст цæуы рæстæджы бæрц. «Адæймаг йæ царды авналæнтæ парахатдæр кодта иуæй сомбоныл хъуыды кæнгæйæ, иннæмæй та рæстæджы змæлд æмæ йæхи архайд хынцгæйæ. Адæймаг царды фæндагыл цыди бæлвырд бæрæггæнæнтæм гæсгæ. Нысангонд бæрæггæнæнтæ адæймагæн систы рæстæг барæн арæнтæ, иу бæрæгбонæй иннæмæ фæндаг амонæнтæ». (4, 41 ф.)

Бæрæгбæттæ канд адæмы истори æмæ культурæйыл нæ ахадьдтой, фæлæ ма уыдонæй аразгæ уыди, æхсæнад удварнæй цас хайджын у, уый дæр. Ахуыргæндты фæстаг куыстытæм гæсгæ бæрæгбон уыди ивгъуыд æмæ абон фарны тæгтæй бæттæг, бæллиццаг фидæн æввахсдæргæнæг.

Бæрæгбоны ахадьндзинад ис, хъысмæтимæ ныхас кæныны мадзал кæй у, уый мидæг. Адæймаг дзы цыдæр хъомыс райсынмæ кæй тырныдта, ууыл дзурæг сты бæрæгбоны æппæт æууæлтæ дæр æмæ сюжетын нывæст æгасæй дæр. Ууыл дзурæг сты фыдæлтæй баззайæг бæрæгбоны æппæт фæзилæнтæ дæр. Кæцыдæр рæстæг-иу хъæуы царды цы 'рцыди, уыдон бахыгътой, сæ уавæрыл-иу æрныхас кодтой. Æппæтæй ахсджиагдæр та уыди, фидæнбонмæ хонæг ныфсæй иу сæхи кæй сæнхæлцау кодтой, уый. Бæлвырддæр дзургæйæ, бæрæгбæтты руаджы-иу сæ фыдæбойнаг рæстæг афтæ анывæстой, сæ куыст дæр нывыл арæзт куыд цыдаид æмæ царды зæрдæрухс дæр куыд

æвзæрстаиккой. Цæвиттон, бæрæгбон гуырын кодта царды монц æмæ рæстмæ ахадыдта æгас хъæубæсты цардыл дæр.

Алы адæймаг дæр йæхи цардæй цæры, йæхирдыгонау æнкъары царды ад, царды уæз, йæ хысмæты раз иунæг у. Æмæ-иу адæм рæстæгæй-рæстæгмæ кæрæдзийы фарсмæ уæхски-уæхск куы нæ 'рбалæууиккой, сæ хыг, сæ цин куы нæ дих кæниккой, уæд царды зын зæрондмæ ахæссын алкæй къухы нæ бафтид. Гъе уымæ гæсгæ адæймаг бафтыд сфæлдыстадон хъуыдыйыл: йæ цард фæрогдæр кæнынæн æрхъуыды кодта хиирхæфсæн мадзæлттæ, алыхуызон фæрæзтæй йæ рæсугъддæр кæнын. Адæймадæй сфæлдыстадон хъуыдыйæ равзæрдысты бæрæгбæттæ дæр.

Афæдзы дæргъы ирон адæммæ бирæ алыхуызон бæрæгбонтæ вæййы: цины æмæ хыдаæй, зæрдæрайы æмæ мысæн, фыдохы, уæззау куысты æмæ æндæртæ. Уымæ гæсгæ сæ цард-цæрæнбонтæн радтой ахæм нæмттæ: Къатыбонтæ, Æнцойбонтæ, Рæмонбонтæ, Бæрæгбонтæ, Тæфæбонтæ.

Къатыбонты, ома, кусæн бонты царды фæрæзтыл сагъæсты адæймаг ихсийы уæззау куысты; æнцойбонты уадзы йæ фæллад, фæлæ йæ рох нæу йæ райсомы бон; рæмонбонты у хъæлдзæг, зæрдæрай, йæ зæрдæ цин кæны, фырт ын кæй райгуырды, йæ рынчын кæй сдзæбæх кæнæ йæ бæлццон æгас хæдзар кæй ссардта, ууыл æмæ æндæр æхсызгон хабæрттыл, йæхи æнкъары амондджынай; бæрæгбонты дзаг фынгты уæлхъус кувы Иунæг Стыр Хуыцаумæ, Уастырджимæ, зæдтæ æмæ дауджытæм, ары йæ мæрдты ном, йæхимæ, йæ удмæ йæ не 'вдæлы, æмæ дзы рох кæнынц царды уæз, йæ зындзинæдтæ.

Æнцойбонтæ сты фæлладуадзæн бонтæ. Фылдæр вæййынц хуыцаубонты. Къуырийы æвдæм бон у хуыцаубон. Дунесфæлдисæг Иунæг Хуыцау дæр, дам, зæхх æмæ дунейы скондыл фæкуыста æхсæз боны, æвдæм бон та йæ фæллад уагъта. Уымæй уæлдай ма нæ фыдæлтæ къуырийы бонтæй алкæцийы дæр æвæрдтой сæрмагонд мидис, ирон адæмы сфæлдыстадмæ гæсгæ дзы алкæмæн дæр ис йæхи зæд, йæхи бардуаг:

Къуырисæр у Алардыйы æмæ Уациллайы бон.

Дыццаг у Уастырджийы бон.

Æртыццаг – Бынаты бардуады бон.

Цыппæрæм – Мыкалгабыры бон.

Майрæмбон – Мадизæды, Мады Майрæмы бон.

Сабат – Мæрдты бон.

Хуыцаубон – Стыр Хуыцауы бон.

Бæрæгбæтты æгъдау æмæ арæзтыл-кондыл уæлдай ирддæрæй зыны ирон дины, уырнынады ахаст, дунейы сконды æмбарынады мидис. Ирон адæмæн рагæй-æрæгмæ, фыдæй-фыртмæ уыди сæхи дин – ирондин æмæ нæдæр муртатаг, нæдæр чырыстон, нæдæр пысылмон динты кæнонтыл разы кодтой барвæндонæй. Дунейы бирæ æндæр динтæй-уырнынадтæй йыл кæд искæцытæ уæлдай æргомдæрæй ахаддтой, уæддæр – æвæндонæй, алы заманты тыхбыцаутæй, социалон æмæ æхсæнадон фæстиуджыты азартæй.

Ирон бæрæгбæттæ баст æрцыдысты куыд хуызæй, афтæ мидисæй дæр афæдзы цыппар афоныл сæ бирæ куыстæгты уагимæ. Æнæ бæрæг афон æмæ бынатай, æнæ бæлвырд куысты уагæй иунæг бæрæгбонæн дæр æфсон нæ уыди. Бæрæгбæттæ дæр уымæн хуындысты, иннæ адæмтæй сын ахæм хъомысджын, фæрнджын ном ничи радта, æмæ уый дæр комкоммæ дзурæг у ирон уырнынады равзæрдыл, тыхыл, рæстадыл.

Фадат амонгæйæ, ирон куыстуарзаг бинонтæ цардысты зæххы, фосы æфтийæгтæй. Хъæубæсты иу магуса хæдзарвæндагæй фæстæмæ фыдæлтæ сæ кадджындæр бæрæгбæтты æргæвстой кусæртытæ, хастой сæ номыл нывæндтæ. Афæдзæй-афæдзмæ сæрмагонд нывæндтæ-тохъылтæ æргæвстой Цыппурсы, Уастырджийы бонты, Ногбоны, Комахсæны, Куадзæны, Фæлвæрайы æмæ Уациллайы бонты, Кæхцгæнæнты, Атынаджы. Уыдонимæ уыди дыууæ галыргæвдæн хуыцаубоны: иу Уастырджийы æхсæвы размæ хуыцаубоны, иннæ Комахсæны размæ хуыцаубоны. Галæргæвдæн хуыцаубæтты галгусæртытæ кодтой боны фыццаг æмбисыл æмæ бадтысты галгуывдты.

Хыгагæн, ныртæккæ ног фæзынгæ бæрæгбонты алыхуызон хæлдзæг хæзтытæ, хиирхæфсæн архайдтытæ, спортивон ерыстæ æмæ æндæр ахæм фактортæн раздæры хуызæн нывыл нысаниуæг нал ис, ныр фылдæр хъусдард цæуы фынг æмæ мианасы хъуыддагмæ. Уый, кæй зæгъын æй хъæуы, хорз нæу, уымæн æмæ раздæры стырбонты аивадон компоненттæ ахъаз уыдысты адæмы этикон æмæ эстетикон традицитæ рæзынæн æмæ бавæрынæн, адæмон сфæлдыстад æмæ аивады парахат кæнынæн, фæсивæды арæхст æмæ хъару фылдæр кæнынæн. Иуæй-иу бæрæгбонтæ сæ характер, сæ церемонитæм гæсгæ уыдысты адæмон университеты хуызæн. Ам æвзонг фæсивæд фæлтæрдтой сæ физикон фидардзинад, истой хæрзæгъдау, фыдæлты этикон традицитæ, зонгæ кодтой адæмон сфæлдыстадимæ бæрæгбонты æгъдæуттæ æмæ фæткæвæрдты куыд аразын хъæуы, хистæрæн куыд аргъ кæнын хъæуы æмæ æндæр ахæм фæрстытимæ.

Адæмон бæрæгбонтæ кæд тынг аивтой сæ хуыз, сæ мидис, уæддæр сæ мах исæм æмæ нымайæм архаикон фæзындты хуызы нæ, фæлæ, куыд удагас æмæ цардхъом фæзындтæ, афтæ. Хыгагæн, ацы бæрæгбонтæ æмæ æгъдæуттæй бирæтæ бынтондæр байрох сты, æмæ нæ уыдон æрымысынæн, уыдон сæндидзын кæнынны тыххæй æдзухдæр хъæудзæн нæ адæмы рагон заманты историон-этнографион бынтæм лæмбынæг акæсын.

Литературæ:

1. Абаев В.И.Избранные труды (Религия. Фольклор. Литература). Владикавказ, 1990.
2. Айларты Измаил. Ирон фарн. Дзæудæыхъæу, 1997.
3. Биазырты Алыксандр. Нарты таурæгъты истори. Дзæудæыхъæу, 1993.
4. Гуытгыаты Хъазыбег. Нарты кадджытæ. Дзæуджыхъæу, 1989.
5. Ирон таурæгътæ чиныг сарæзта Дæыккайты Шамил. Дзæуджыхъæу, 1989.
6. Дзадзиты А.Б., Дзуццаты Х.В., Хъараты С.М. Ирон адæмы этнографи æмæ мифологи. Дзæуджыхъæу, 1994.

7. Уарзиаты Вилен. Ирон бæрæгбæттæ незамантæй абонмæ. Дзæуджыхъæу, 1995.
8. Хозиты Федыр. Ирон фындæы æгъдæуттæ. Дзæуджыхъæу, 2000.
9. Цгъойты Хазби. Ирон æмбисонды хабæрттæ. Дзæуджыхъæу, 1997.
10. Цыбырты Людвиг. Ирон адæмон бæрæгбонтæ. Дзæуджыхъæу, 1999.

ПРАКТИКОН АХУЫРТÆ

Фыццаг практикон куысты пълан (4 сах.): Ирон адæмы культурæ æмæ историографи.

Пълан:

1. Бердзенаг æмæ æндæр авторты куыстытæ ирон адæмы рагфыдæлты цардыуаджы тыххæй.
2. Уæрæсейы Академийы уæнгты наукон-иртасæн куыстытæ ирон адæмы истори æмæ культурæйы тыххæй.
3. В.Ф.Миллер æмæ Абайты Васойы наукон-зонадон куыстытæ ирон адæмы этногенез æмæ историйы тыххæй.

Нысан: Ирон адæмы культурæ æмæ йæ историографион бастдзинаæ дтæ бацамонын; культурæйы хуызтæ кæрæдзийæ иртасын сахуыр кæнын; историографийы тыххæй æмбарынад ныффидаг кæнын

Литературæ:

1. Абаев В.И. Избранные труды: Религия, фольклор, литература. Владикавказ, 1990.
2. Абаев В.И. Избранные труды. Общее и сравнительное языкознание. Владикавказ, 1995.
3. Блиев М.М., Бзаров Р.С. История Осетии с древнейших времен до конца XIX в. Владикавказ, 2000.
4. Васильева Л.М. Проблемы истории Осетии в русской науке XIX века (Историографический очерк). Орджоникидзе, 1975.
5. Калоев Б.А. Миллер – кавказовед. Орджоникидзе, 1963.
6. Калоев Б.А. Осетинские историко-этнографические этюды. М.: Наука, 1999.

Дыккаг практикон куысты пълан (4 сах.): Ирон адæмы этногенез.

Ирайнаг адæмты фæд.

Пълан:

1. Индоевропæйаг адæмты рагфыдыуæзæг, сæ истори æмæ культурайы æвдисæнтæ архелогон ракъæхтыты.
2. Ирайнаг адæмты фæд Европæ, Ази æмæ зæххы къорийы æндæр бынаетты.
3. Ягнобты истори æмæ культура. Алантæ-ястæ Венгрийы.

Нысан: Ирон адæмы равзæрды уидæгтæ сбæрæг кæнын; Всеволод Миллер æмæ Абайты Васойы куыстытæ этногенезы тыххæй сахуыр кæнын; ирайнаг адæмты фæды тыххæй зонынад бамбарын.

Литературæ:

1. Абаев В.И. Избранные труды: Религия, фольклор, литература. Владикавказ, 1990.
2. Абаев В.И. Избранные труды. Общее и сравнительное языкознание. Владикавказ, 1995.
3. Блиев М.М., Бзаров Р.С. История Осетии с древнейших времен до конца XIX в. Владикавказ, 2000.
4. Васильева Л.М. Проблемы истории Осетии в русской науке XIX века (Историографический очерк). Орджоникидзе, 1975.
5. Калоев Б.А. Миллер – кавказовед. Орджоникидзе, 1963.
6. Калоев Б.А. Осетинские историко-этнографические этюды. М.: Наука, 1999.
7. Турчинов Г.Ф. Древние и средневековые памятники осетинского письма и языка. Владикавказ, 1990.
8. Козырева Т. З. Памятники родного языка. Орджоникидзе, 1972.

**Æртыккаг практикон куысты пълан (4 сах.): Хъобайнаг культурæ æмæ
йæ ахадындынад дунеон культурæйы.**

Пълан:

1. Фыццагон адæмы фæд Кавказы.
2. Хъобайнаг культурæ æмæ йæ ахадындынад дунеон наукæйы.

Нысан: Фыдæлтыккон культурæйы хуыз сбæрæг кæнын; йæ ахадындынад дунеон культурæйы бацамонын; æмæ уый тыххæй зонындынадытæ ныффидаг кæнын.

Литературæ:

1. Блиев М.М., Бзаров Р.С. История Осетии с древнейших времен до конца XIX в. Владикавказ, 2000.
2. Бзарты Руслан. Иры истори цыбырæй //Мах дуг, 1990, № 9. – 88 ф.
3. Калоев Б.А. Скотоводство народов Северного Кавказа (Сдревнейших времен до начала XX века). М.: Наука, 1993.
4. Кривицкий В. Рагон цыртдзæвæнты сусæгдзынадытæ //Мах дуг, 1988, № 2. – 71 ф.
5. Магомедов А.Х. Культура и быт осетинского крестьянства. Орджоникидзе, 1963.
6. Попов К.П. Памятники природы Северной Осетии. Владикавказ, 1994.

**Цыппæрæм практикон куысты пълан (4 сах.): Скифаг æмæ сæрмæтаг
адæмты археологон æмæ материалон культурæ.**

Пълан:

1. Скифты рагфыдыуæзæг – Скæсæн Европæ æмæ Дунайы донуат.
2. Скифаг æмæ сæрмæтаг дугты æвдисæнтæ археологон æмæ материалон культурæйы.

Нысан: Скифаг æмæ сæрмæтаг адæмты иудзинад æмæ хицæндзинæдтæ бацамонын; нæ рагфыдæлты археологон æмæ материалон æвдисæнтæ сахуыр кæнын; рагон цыртдзæвæнты тыххæй зонындзинæдтæ ныффидар кæнын.

Литературæ:

1. Блиев М.М., Бзаров Р.С. История Осетии с древнейших времен до конца XIX в. Владикавказ, 2000.
2. Бзарты Руслан. Иры истори цыбырæй //Мах дуг, 1990, № 9. – 88 ф.
3. Калоев Б.А. Скотоводство народов Северного Кавказа (С древнейших времен до начала XX века). М.: Наука, 1993.
4. Кривицкий В. Рагон цыртдзæвæнты сусæгдзинæдтæ //Мах дуг, № 2. – 71 ф.
5. Геродот. История. 4 т. Мельпомена. Владикавказ, 1995.

Фæндзæм практикон куысты пълан (4 сах.): Ирон адæмы фыдæлтæ – аланты историон æмæ культурон цаутæ(I-XV-æм æнустæ).

Пълан:

1. Алантæ – сæрмæтаг мыггæгты нæргæ къабаз. Сæ кой фыццагон азфыстыты.
2. Аланты археологон æмæ материалон культурæ.

Нысан: Аланты историон æмæ культурон цаутæ сахуыр кæнын; астæуккаг æнусты культурæйы ивддзинæдтæ бацамонын; аланты археологон æмæ материалон культурæйы тыххæй лыггæнинаг фарстытæн дзуæппытæ ссарын.

Литературæ:

1. Аланика // Даръял, 2000. №№ 1 – 4.
2. Аланы и Кавказ. Владикавказ – Цхинвали, 1992.
3. Аланы: история и культура. Владикавказ, 1995.
4. Гутнов Ф.С. Формирование классов и государств у алан. В сб.: Проблемы этнографии осетин. Выпуск 2. Дзæуджыхъæу, 1992. – С.27.

5. Гутнов Ф.С. Средневековая Осетия. Владикавказ, 1993.
6. Гутнов Ф.С. Ранние аланы. Проблемы этносоциальной культуры. Владикавказ, 2001.
7. История Северо-Осетинской АССР с древнейших времен до наших дней. т.1. Орджоникидзе, 1987.
8. Кузнецов В.А. Древние элементы в материальной культуре осетин. В кн.: Алано-осетинские этюды. Владикавказ, 1993. – С. 153.
9. Скитский Б.В. Очерки истории горских народов. Орджоникидзе, 1972. – С.235.

**Æхсæзæм практикон куысты пълан (4 сах.): Ирон фыссынады
цыртдзæвæнтæ.**

Пълан:

1. Ирон фыссынады рагон цыртдзæвæнтæ нæ дуджы размæ VIII-æм æнусæй нæ дуджы X-æм æнусы онг.
2. Зеленчукуы цыртдзæвæныл фыстытæ.
3. Нузалы аргъуаны фыстытæ æмæ æнд.

Нысан: Ирон фыссынады цыртдзæвæнты равзæрд раиртасын; æвзаджы рагон цыртдзæвæнты хицæн фæлтæрты арæнтæ фæнысан кæнын; Зеленчукуы цыртдзæвæн æмæ Нузалы аргъуаны къулыл фыстытæ сахуыр кæнын.

Литературæ:

1. Абаев В.И. Язык и история. В кн.: Избранные труды. Т.2. Общее и сравнительное языкознание. Владикавказ, 1995. – С.197.
2. Абаев В.И. История языка и история народа. В указ.кн. – С.218.
3. Бигулаев Б.Б. Краткая история осетинского письма. Дзæуджыхъæу, 1952.
4. Козырева Т.З. Памятники родного языка. Орджоникидзе, 1972.
5. Кузнецов В.А. Реком, Нузал и Царазонта. Владикавказ, 1990.

6. Мамукаев Т.Б. Тайна Нузальской надписи. Орджоникидзе, 1969.
7. Салагаева З.М. От Нузальской надписи к роману. Орджоникидзе, 1984.
8. Сиукъаты Никъала. Аенусмæ – цырагъдар //Фидиуæг, 1998. – № 4.
9. Турчанинов Г.Ф. Древние и средневековые памятники осетинского письма и языка. Владикавказ, 1990.
10. Шегрен А.М. Осетинские исследования /Сост. Т.Т.Камболов. Владикавказ, 1998.

**Æвдæм практикон куысты пълан (4 сах.): Ирон адæмы дзургæ
сфæлдыстад – ирон культурæйы ратæдзæн.**

Пълан

1. Ирон адæмон дзургæ сфæлдыстад æмбырдгæнджытæ.
2. Нарты эпос.
3. Историон таурæгъ æмæ зарæджы бастдзинад адæмы цардыуагимæ.

Нысан: Ирон адæмон сфæлдыстадимæ базонгæ кæнын; таурæгъгæнджытæ, аргъаугæнджытæ æмæ се сфæлдыстад æмбырдгæнджыты нæмттæ бацамонын; историон таурæгъ æмæ зарæджы бастдзинад сахуыр кæнын.

Литературæ:

1. Абайты Весо. Фольклр //Мах дуг, 1999, № 5. – 104 ф.
2. Абаев В.И. Из осетинского эпоса. М.-Л.: АН СССР, 1930
3. Джыккайты Ш.Ф. Ныхасы фарн. Дзæуджыхъæу, 1996.
4. Джыккайты Шамил. Уацтæ. Орджоникидзе, 1986.
5. Джыккайты Ш. Ирон таурæгътæ. Орджоникидзе: Ир, 1989.
6. Джикаев Ш.Ф. Народная героическая песня и ее традиции в осетинской поэзии. В кн.: Фольклор и осетинская советская поэзия. 1917-1941гг. Орджоникидзе, 1972.
7. Беджызаты Д. Санаты Сем. //Мах дуг. – 1992. – № 8.

8. Горький М. Собр. соч. в 30-ти т. М., 1953, т.24. –26 ф.
9. Хамицаева Т.А. Историко-песенный фольклор осетин. Орджоникидзе, 1973.

**Æстаем практикон куысты пълан (4 сах.): Ирон литератураæ – нæ
культураейы вазыгджындæр хай.**

Пълан:

1. Фыццаг ирон литературон уацмысты историон равзæрды бындур.
2. Ирон литератураейы уавæр XIX-æм æнусы кæронæй XX-æм æнусы 20-æм азты онг.

Нысан: Ирон аивадон дзырдаивады бынат культураейы сконды бацамонын; национ литератураейы сæйраг фæлтæртæ сбæрæг кæнын; фыццаг ирон уацмысты равзæрды истори сахуыр кæнын.

Литератураæ:

1. Абаев В.И. Избранные труды: Религия, фольклор, литература. – Владикавказ, 1990. с.
2. Айларты И.Ф. Ирон фарн. Дзæуджыхъæу, 1995.
3. Блиев М.М., Бзаров Р.С. История Осетии с древнейших времен до конца XIX в. Владикавказ, 2000.
4. Джыккайты Ш. Ф.Рагон ирон цард æмæ адæмы зондахаст. Дзæуджыхъæу, 2009.–264 ф.
5. Ирон адæмон сфæлдыстад. 2 томы /Сарæзта йæ Салæгаты Зоя. Дзæуджыхъæу, 2007.
6. Ирон литератураейы истори /Сарæзта йæ Джыккайты Шамил. Дзæуджыхъæу, 2002.

**Фарæстæм практикон куысты пълан (4 сах.): Ирон традицион культурæ
– ирон адæмы цардыуаджы бындур.**

Пълан:

1. Ирон традицион культурæйы гуырæнтæ адæмон сфæлдыстады.
2. Ирон бæрæгбæтты ахадывдзинад адæмы царды.

Нысан: Ирон традицион культурæйы цардыуаджы бындур сбæрæг кæнын; адæмон сфæлдыстады мидисады традицион культурæйы гуырæнтæ бацамонын; адæмы царды ирон бæрæгбæтты ахадывдзинад раиртасын.

Литературæ:

1. Абаев В.И. Избранные труды: Религия, фольклор, литература. Владикавказ, 1990. с.
2. Айларты И.Ф. Ирон фарн. Дзæуджыхъæу, 1995.
3. Блиев М.М., Бзаров Р.С. История Осетии с древнейших времен до конца XIX в. Владикавказ, 2000.
4. История Северо-Осетинской АССР с древнейших времен да наших дней. Т.1. Орджоникидзе, 1987. – 529 с.
5. История Северной Осетии. XX век. М., 2003. – 632 с.
6. Магомедов А.Х. Культура и быт осетинского крестьянства. Орджоникидзе, 1963.

Фæлварæны фарстытæ

1. Æмбарынадтæ «культурæ», «археологон культурæ», «материалон культурæ», «удварны культурæ». Ирон адæмы этногенез.
2. В.Ф.Миллер – ирон адæмы истори æмæ культурæ иртасæг.
3. Хъобайнаг культурæ æмæ йæ ахадывдзинад дунеон наукæйы.
4. Абайты Васойы наукон-зонадон куыстытæ ирон адæмы этногенез æмæ историйы тыххæй.
5. Скифаг культурæ. Йæ æвдисæнтæ археологон æмæ материалон культурæйы.

6. Геродот скифты цардыуаджы тыххæй. Йæ Историиы 4-æм чиныг.
7. Ирон фыссынады рагон цыртдзæвæнтæ.
8. Скифаг философ Анахарсисы ахуырад.
9. Зеленчуки фыстытæ – бердзенаг фыссынады графикайы æвдисæн.
10. Бронзæ æмæ æфсæйнаг дугты æвдисæнтæ археологон æмæ материалон культурайы.
11. Нузалы аргъуаны фыстытæ.
12. Аланты археологон æмæ материалон культурæ.
13. Фыццаг ирон чиныджы историон фæзынд (1798).
14. Ирон адæмон дзургæ сфæлдыстад – ирон культурайы ратæдзæн.
15. Ирон адæмон дзургæ сфæлдыстад æмбырдгæнджытæ.
16. Нарты кадджытæ – ирон адæмы культурайы ратæдзæн.
17. Нарты эпос иртасджытæ.
18. Историон таурæгъ æмæ зарæджы бастдзинад адæмы цардыуагимæ.
19. Ирон историон зарджытæ æмбырдгæнджытæ æмæ иртасджытæ.
20. Ясаг дзырdbæстыты чиныг – алайнаг истори æмæ культурайы цыртдзæвæн (XIV æн.).
21. Æгъуызаты Иуане – фыццаг ирон рухстауæг.
22. Индоевропæйаг адæмты рагфыдыуæзæг, сæ историон равзæрд.
23. Ягнобтæ – сагтæ æмæ массагетты байзæддæгтæ; сæ истори æмæ культурæ.
24. Венгрияг ясты истори æмæ культурæ.
25. Фыццаг ирон грамматикайы чиныджы ахадындзинад ирон æвзагзонынады (А.Шегрен).
26. Чырыстон дины фыццаг минæвæрттæ Аланыстоны. Фыццаг алайнаг аргъуан Архызы; йæ ахадындзинад алайнаг культурайы.
27. Колыты Аксо – Иры рухстауæг, фыццаг ирон поэт.
28. Æмбарынадтæ «литературæ», «аив литературæ», «литературæйы истори».
29. Ирон литературæйы уавæр XIX æнусы кæронæй XX æнусы 20-æм азты онг.
30. Хетæгкаты Къоста – ирон литературæ æмæ литературон æвзаг бындурæвæрæг.
31. Мамсыраты Темырболат – фыццаг ирон профессионалон поэт.

- 32.Ирон традицион культурæ. Иумæйаг æмбарынад.
- 33.Ирон къæлиндарон бæрæгбæттæ æмæ сæ ахадывдзинад адæмы царды.
- 34.Алантæ –ястæ Венгрийы. Сæ истори æмæ культурæ.
- 35.Буддæ æмæ Заратуштрайы ахуырады ахадывдзинад.
- 36.Ирон традицион культурæ. Марды æгъдæуттæ. Бæх фæлдисын.
- 37.Сæрмæтаг дуджы æвдисæнтæ археологон æмæ материалон культурæйы.
- 38.Ирон традицион культурæ. Чывдзæхсæвы æгъдæуттæ æмæ зарджытæ.
- 39.Ирон къæлиндарон бæрæгбæттæ.
- 40.Къæлиндарон бæрæгбæтты ахадывдзинад ирон адæмы царды.

ЛИТЕРАТУРÆ

а) сæйраг литературæ:

1. Блиев М.М., Бзаров Р.С. История Осетии с древнейших времен до конца XIX в. Владикавказ, 2000. Фидарова Р.Я. Художественная культура осетинского народа. М.: Наука, 2007. izvestia-soigsi.ru/ru/archive/
2. Уарзиати В. Избранные труды: Этнология. Культурология. Семиотика. /Сост. Е.М. Кочиева. А.П.Донченко. Владикавказ: Абета, 218. 640с.
3. Фидарова Р.Я. Художественная культура осетинского народа. М.: Наука, 2018. izvestia-soigsi.ru/ru/archive/

б) уæлæмхасæн литературæ:

1. Абаев В.И. Избранные труды: Религия, фольклор литература. Владикавказ, 1990. с.
2. Алборов Ф.Ш. Музыкальная культура осетин. Владикавказ, 2004.
3. Бациев А.С. Осетинский театр: годы, спектакли, проблемы. Орджоникидзе, 1995.
4. Вопросы осетинского советского искусства. Орджоникидзе, 1981.
5. Геродот. История. 4 т. Мельпомена. Владикавказ, 1995.
6. Гутнов Ф.С. Ранние аланы. Проблемы этносоциальной культуры. Владикавказ, 2001.

7. Джыккайты Ш. Ф. Рагон ирон цард æмæ адæмы зондахаст. Дзæуджыхъæу, 2009. – 264 ф.
8. Дзантиев А.А. Художники Северной Осетии. Л, 1998.
9. Ирон адæмон сфæлдыстад. 2 томы /Сарæзта йæ Салæгаты З. Дзæуджыхъæу, 2007.
10. Ирон литературæйы истори /Сарæзта йæ Джыккайты Шамил. Дзæуджыхъæу, 2002. – 464 ф.
11. Калоев Б.А. Осетинские историко-этнографические этюды. М., 1999.
12. Козырева Т.З. Памятники родного языка. Орджоникидзе, 1972.
13. Нартоведение в XXI веке: Современные парадигмы и интерпретации. Вып. 3 /Сборник научных трудов. Владикавказ, 2015.
14. Турчанинов Г.Ф. Древние и средневековые памятники осетинского письма и языка. Владикавказ, 1990.
15. Уарзиаты В. Избранные труды. Книга первая. Этнология. Культурология. Семиотика. Владикавказ, 2007. -552 с.
16. Фидарова Р.Я. Художественная культура осетинского народа. М.: Наука, 2007. izvestia-soigsi.ru/ru/archive/
17. Чибиров Л.А. Осетинская Нартиада. Владикавказ, 2016.
18. Чибиров Л.А. Традиционная духовная культура осетин. Владикавказ, 2008. 599 с.

в) программное обеспечение и Интернет-ресурсы

eLIBRARY.RU [Электронный ресурс]: научная электронная библиотека. – URL: <http://www.elibrary.ru>

Издательство «Юрайт» [Электронный ресурс]: электронно-библиотечная система. – URL: <http://biblio-online.ru>

Университетская библиотека online. – [Электронный ресурс]: электронно-библиотечная система. – URL: <http://www.biblioclub.ru>

Профессиональные базы данных:

Библиотека Гумер: Языкознание. URL:
http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Linguist/Index_Ling.php

Институт лингвистических исследований РАН. URL: <http://iling.spb.ru>

Институт русского языка им. А.С. Пушкина. URL: <http://www.pushkin.edu.ru>

Институт русского языка им. В.В. Виноградова. URL: <http://www.ruslang.ru>

Институт языкознания РАН. URL: <http://iling-ran.ru/beta/>

Интерактивные словари русского языка на сайте ИРЯ им. В.Виноградова. URL: <http://www.slovari.ru/lang/ru/>

Лингвистика в России: Ресурсы для исследователей. URL: http://uisrussia.msu.ru/linguist/A_linguistics.jsp

Национальный корпус русского языка. URL: <http://ruscorpora.ru>

Российская государственная библиотека. URL: <http://www.rsl.ru/>

Российская национальная библиотека. URL: <http://www.nlr.ru/>

Русский филологический портал “Philology.Ru”. URL: <http://www.philology.ru>

Университетская информационная система РОССИЯ. URL: <http://www.cir.ru/>

Филологические науки (сообщество). URL: <http://blogs.mail.ru/community/philology>

Языковая энциклопедия «Lingvisto». URL: [www.lingvisto.orghttp://www.gumer.info](http://www.gumer.info)

Корпус художественной литературы на осетинском языке «Бæрзæфцæг» https://vk.com/topic-33833481_31415146?offset=20

Глоссарий

Алантæ – Сæрмæтаг мыггагон къабаз. Китайаг азфыстыæм гæсгæ, I-æм æнусы алантæ бану кодтой æппæт сæрмæтаг мыггагты æмæ райрæзт ног паддзахад – Алани. Сæ нæргæ ном хъуыстгонд уыд суанг XIV-æм æнусмæ. XV – XVI-æм æнусты сæ базыдтой остæй, ома, астæй. Сты ирæтты фыдæлтæ.

Археологон культурæ – рагон адæмты царды æмæ культурæ иртасын археологон ракъæхтытæм гæсгæ. **Археологи** у историон наукæ, иртасы адæмы

рагистори предметон цыртдзæвæнтæм гæсгæ. Дзырд «археологи» арæст у дыууæ бердзенаг дзырдæй: «архайос» – рагон, «логос» – дзырд, зонынад, ома, рагон царды зонынад (знание).

Зеленчук – доны ном абоны Хъæрæсейы. Тæтæр-манголы æрбабырсты размæ ма ацы бынæтты цардысты алантæ. Ацы ран ис рагон алайнаг фыццаг аргъуан(Х-æм æнус) æмæ Лабæйы хъæу (Къостайы хъæу).

Культурæ – арæст у латинаг дзырдæй æмæ амоны «возделывание, обрабатывание» – адæймаг цыдæриддæр йæ къухæй сарæзта, уый (æрдзон фæзындтытæ, хъæздэгдзинæдтæ сæвзæрдысты сæхи æгъдауæй).

Нузал – араббаг дзырд «нузул». Амоны «æрлæууæн бынат» кæнæ «хъалонисæн бынат». Абон йæ бынаты ис Нузалы хъæу, хъæуы астæу та – аргъуан.

Материалон культурæ – адæм къухæй цы сфæлдыстой, уый иууылдæр хауы материалон культурæмæ.

Сæрмæттæ – ирайнагадæмты иу къабаз. Цардысты нæ дуджы размæ III-æм æнусæй I-æм æнусмæ Хъаспы денджызы былгæрон. Баиу сты скифтимæ. Сты ирон адæмы рагфыдæлтæ.

Скифтæ – ирайнаг адæмты иу къабаз. Цардысты VIII-æм æнусæй III-æм æнусмæ нæ дуджы размæ Дунайы донуаты, фæстæдæр Сау денджызы цæгатварс. Сты ирон адæмы рагфыдæлтæ.

Удварны культурæ – адæмы монон культурæ: традицион культурæ, æвзаг æмæ литературæ, аивад (театр, музыка, нывкæнынад, скульптурæ, кино æмæ æнд.), адæймаджы уæлмонц чи кæны, хъуыдытыл чи æфтауы, хордзинадыл чи ахуыр кæны, ахæм культурæ.

Хъобайнаг культурæ – рагом Хъобаны хъæуы XIX-æм æнусы астæу. Хауы бронзæйы дугмæ. Афтæ йæ схуыдтой йе ссарды бынатмæ гæсгæ.

Этногенез - арæст у дыууæ дзырдæй: этнос – бердзенаг – народ æмæ генез(ис) – бердзенаг – равзæрд, равхæрды процесс – ома, адæмы равзæрд.

Ястæ – уырыссаг азфыстыты афтæ хуыдтой аланты – «ястæ», «астæ». Абон ма ацы ном бахъахъхъæдтой венгрияг ястæ сæ хъæуты нæмтты. Сæ паддзахад хуыдтой Ясшаг, сæ сæйраг горæт т а у – Ясберень.

РАЗНЫХАС.....	3
ЛЕКЦИТЫ ТЕМАТИКЕ.....	7
Бердзенаг æмæ æндæр авторты куыстытæ ирон адæмы рагфыдæлты цардыуаджы тыххæй	8
Уæрæсейы Академийы уæнгты наукон-иртасæн куыстытæ ирон адæмы истори æмæ культурæйы тыххæй.....	9
В. Ф. Миллер – ирон адæмы истори æмæ культурæ иртасæг.....	11
Æссæдзæм æнусы ахуыргæндтæ ирон адæмы культурæ æмæ историйы равзæрды тыххæй.....	12
Æмбарынадтæ «культурæ», «археологон культурæ», «материалон культурæ», «удварны культурæ».....	14
Индоевропæйаг æмæ ирайнаг адæмты историон ратæдзæн æмæ хтысмæт.....	16
Индоевропæйаг адæмты рагфыдыуæзæг, сæ истори æмæ культурæйы æвдисæнтæ археологон рагъахæнты	16
Ирайнаг адæмты фæд Азийы.....	20
Скифты европæйаг дуг.....	23
Ягнобты истори æмæ культурæ.....	24
Рагон хæзнаты æмбырдгонд: Авестæ.....	28
Хъобайнаг культурæ æмæ йæ ахадындзинад дунеон наукæйы.....	31
Фыццагон адæмты фæд Кавказы	31
Бронзæйы дуг (III – II минæм азтæ нæ дуджы размæ)	34
Хъобайнаг культурæ	36
Сæры ныв	41
Скифаг æмæ сæрмæтаг адæмты археологон æмæ материалон культурæ	44
Скифты рагфыдыуæзæг Скæсæн Европæ æмæ Дунайы донуат	44
Скифаг дуджы æвдисæнтæ археологон æмæ материалон культурæйы.....	47
Скифты хабæрттæ Геродотмæ.....	56
Фыццаг скифаг философ Анахарсис	57
Сæрмæтаг дуджы æвдисæнтæ археологон æмæ материалон культурæйы	61
Сæрмæтаг æгъдауттææмæ культурæ	61
Фæндзæм темæ. Ирон адæмы фыдæлтæ – аланты историон æмæ культурон цаутæ (I – XV æнустæ)	63
Алантæ – сæрмæтаг мыггæгты нæргæ къабаз. Сæ кой фыццагон азфыстыты.....	64
Æхсæзæм темæ. Ирон фыссынады цыртдæвæнтæ	87
Чи уыдысты Дауыт-Сослан æмæ Ос-Багъатыр	98
Ясаг дзырдбæстыты чиныг	104

Фыццаг ирон чиниджы фазынд (1798).....	106
Æвдæм темæ. Ирон адæмы дзургæ сфæлдыстад – ирон культурæйы ратæдзæн.	108
Адæмон сфæлдыстад – ирон адæмы удварны культурæйы ахъазагдæр хай	108
Ирон адæмон дзургæ сфæлдыстад æмбырдгæнджытæ	112
Нарты эпос	115
Историон таурæгтæ	120
Историон æмæ тохы зарджытæ	122
Æстæм темæ. Ирон литературæ нæ культурæйы вазыгджын хай	124
Литературæйы фазынды историон уавæртæ.....	124
Фарæстæм темæ. Ирон традицион культурæ – ирон адæмы цардыуаджы бындур.....	139
Ирон традицион культурæйы гуырдæнтæ адæмон сфæлдыстады	140
Ирон бæрæгбæтты ахадындынад адæмы царды.....	145
ПРАКТИКОН АХУЫРТÆ.....	151
Фыццаг практикон куысты пълан (4 сах.): Ирон адæмы культурæ æмæ историографии	151
Дыккаг практикон куысты пълан (4 сах.): Ирон адæмы этногенез. Ирайнаг адæмты фæд	152
Æртыккаг практикон куысты пълан (4 сах.): Хъобайнаг культурæ æмæ йæ ахадындынад дунеон культурæйы.....	153
Цыппæрæм практикон куысты пълан (4 сах.): Скифаг æмæ сæрмæтаг адæмты археологон æмæ материалон культурæ	154
Фæндзæм практикон куысты пълан (4 сах.): Ирон адæмы фыдæлтæ – аланты историон æмæ культурон цаутæ(I-XV-æм æнустæ).....	154
Æхсæзæм практикон куысты пълан (4 сах.): Ирон фыссынады цыртдзæвæнтæ.	155
Æвдæм практикон куысты пълан (4 сах.): Ирон адæмы дзургæ сфæлдыстад – ирон культурæйы ратæдзæн.	156
Æстæм практикон куысты пълан (4 сах.): Ирон литературæ – нæ культурæйы вазыгджындæр хай	157
Фарæстæм практикон куысты пълан (4 сах.): Ирон традицион культурæ – ирон адæмы цардыуаджы бындур	158
Фæлварæны фарстытæ	159
ЛИТЕРАТУРÆ.....	162
ГЛОССАРИЙ.....	165

Научное издание

Хозиева Ида Хадзбатыровна ,
Хетагурова Кристина Инарбековна

ИСТОРИЯ КУЛЬТУРЫ ОСЕТИНСКОГО НАРОДА

Издано в авторской редакции
Технический редактор — *А.Ю. Цопанова*
Компьютерная верстка — *А.В. Черная*
Дизайн обложки — *Е.Н. Макарова*

Подписано в печать 24.04.2023.
Формат бумаги 60×84 $\frac{1}{16}$ Бум. офс. Печать цифровая.
Гарнитура шрифта «Times». Усл. п.л. 9,7.
Тираж 300 экз. Заказ №39.

ФГБОУ ВО «Северо-Осетинский государственный
университет имени Коста Левановича Хетагурова»
362025, г. Владикавказ, ул. Ватутина, 46

Отпечатано ИП Цопановой А.Ю.
362000, г. Владикавказ, пер. Павловский. 3